

**René Girard
utmanar
lynchmobben**

s.34

**Ungerns
150 timmar
av frihet**

s.41

**Hur Tyskland
lärde sig
demokrati**

s.44

AXESS

Nummer 5 Juni 2006

Pris: 59:50 kr

TEMA **BIOGRAFINS UPPGÅNG OCH SÖNDERFALL**

Den historiska biografen upplever en blomstring. Men det blir allt svårare att skriva sin livshistoria.

DEBATT

**Behöver vi ett
medicinskt
rasbegrepp?**

AXELERATION

**NYA FÖRSVARET
EN MÄRKLIG MIX**

EXTRA TJOCKT SOMMARNUMMER

AXELARATION 4-15**VÅRT MOTSTRIDIGA FÖRSVAR**

Nu ska "det nya försvaret" säljas till folket. Men hur nytt är det? **Ivar Ekman** har närstuderat en ofärdig skapelse. 4-7

OMPRÖVAT KONTRAKT MED AMERIKA

Den republikanska koalitionen är i kris. Nu börjar man tänka i nya banor, rapporterar **Mats Wiklund**. 10-11

ÖVRIGT

Turismens olidliga lätthet, Antony Beevor, statsmaktens inre, kosmopolitism, sprawldebatt, set-jettens med mera.

FOTO: SCANPIX

DEBATT: MEDICINSKT RASBEGREPP KAN BEHÖVAS

Dan Egonsson anser att ett ensidigt fokus på individen inom medicinsk forskning kan missgynna vissa grupper. 13-14

Det är ju faktiskt skillnad på swing och sving. Det ena är musik och det andra är exempelvis ett slag i golf.

Lars Melin gläds åt att W äntligen räknas som en egen bokstav i SAOL. 9

TEMA: BIOGRAFINS UPPGÅNG OCH SÖNDERFALL

16-26

Biografen som vetenskaplig genre har genomgått skiftande öden de senaste hundra åren. Det nya intresset för biografen hänger samman med postmodernismen, finner historikern **Alf W. Johansson**. Men vilken är kopplingen mellan ett personligt verk och liv? Den goda biografen fokuserar på båda, gärna med en ironisk tvesyn, noterar litteratursociologen **Johan Svedjedal**. Författarbiografen bidrar också till författarverkets socialhistoria. Men parallellt med biografens renässans blir det svårare att formulera en sammanhängande livsberättelse. Etnologen **Birgitta Svensson** efterfrågar kollektiva sammanhang för våra egna, personliga berättelser.

Sammansatt individ.

ILLUSTRATION:
OLA ÅSTRAND**INTERVJU 28-30****MOGET UNDERBARN**

Han är intimt förknippad med den latinamerikanska litterära boomen, men den nu 70-årige **Mario Vargas Llosa** har gått sina egna vägar och blivit en världsförfattare. Han menar att god litteratur motverkar stereotyper och vaccinerar människor mot dogmatism.

TRADITION 31-33**OUTGRUNDLIGA ÄRO DEN RENA FÖRLÅTELSENS VÄGAR**

Ledare för länder och samfund har börjat be om förlåtelse för tidigare förbrytelser. Men enligt Vladimir Jankélévitch kan endast offren ge förlåtelse till dem som begått övergreppen. **Peter Kemp** introducerar hans tänkande.

FRIZON 34-43**DEN FÖRSTA STENEN ÄR DEN TYNGSTA**

I den mediala dramaturgin utses syndabockar som ensamma får bära skulden för fleras försyndelser. En viktig del av René Girards tänkande har ägnats mekanismerna bakom utpekandet av syndabockar. **Anders Olsson** skriver om den franske filosofen, och Girards essä "Apollonios av Tyanas fruktansvärda mirakel" presenteras i översättning. 34-40

UNGERNS HUNDRAFEMTIO TIMMAR AV FRIHET

Höger och vänster kämpar om rätten till minnet av revolutionen 1956. **Pernilla Ståhl** har besökt Budapest. 41-43

RECENSIONER 44-55**DEMOKRATIN I TYSKLAND BEHÖVDE FLERA FÖRSÖK INNAN DEN SLOG ROT.**

Liknelsen mellan dagens Irak och efterkrigstidens Tyskland haltar. I Tyskland, skriver **Johan Östling**, fanns det en rättsstatlig, liberal och marknadsekonomisk historia att bygga vidare på efter 1945. 44-46

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Richard Sennett, Jean Starobinski, James Lovelock, Marilyn B. Skinner, Simon Blackburn med flera.

Reaktorreaktion.

ILLUSTRATION: SCANPIX

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Håkan Forsell, Lisa Irenius och Erik Wallrup

Produktionskoordinator: Hedvig Anderson

Grafisk form: Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson och Lotta Brandt

Korrektur: Håkan Hagwall

Repro: Sammy Elers-Svensson

Omslagsbilder: Ola Åstrand och Scanpix

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Karin Alm

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Tommy Möller, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans

ISSN: 1651-0941

Tryck: V-TAB, Västerås

Postadress: Axess, Jakobsbergsgatan 2, 111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 400 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Det novelliknande livet

Freud fokuserade väl mycket på individens förflutna. En välfungerande individuell biografi registrerar inte bara det som varit utan syftar också framåt. Men i dag är livsberättelsen mer som en novellsamling än en roman. Det kan vara svårt att finna en röd tråd.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Det är 150 år sedan Sigmund Freud föddes. Hans idé-hysteriska ställning (freudiansk felskrivning, orsakad av

tanken på de passionerade fejder som präglat psykoanalysen – skall vara idéhistoriska) är oomstridd. Freud var en karismatisk ledargestalt, som skapade den internationella psykoanalytiska rörelsen, lika mycket ett politiskt som ett vetenskapligt projekt. Genom sin centralstyrning, sina fraktionsstrider och uteslutningar påminner den om Komintern, låt vara att man begränsade sig till karaktärs-mord.

Beundrarna ser Freud som en hjälte, som ensam steg ner i det omedvetnas mörker och återvände med chockerande insikter om det omedvetnas och den infantila sexualitetens betydelse. Detta är en myt som visar att det också inom idéhistorien är segraren som skriver historien.

Det sena 1800-talet vibrerade av diskussioner om det omedvetna, och Darwins lärjungar hade före Freud uppmärksammat den infantila sexualiteten. De flesta av Freuds teorier fanns i aforistisk form hos Friedrich Nietzsche, som även han ville påvisa att människan var ett nödortigt påklätt djur. (I dag skulle vi kanske kalla detta för en intellektuell nakenchock.) Freud tillhörde den enorma idéström som utgick från Darwin, och han skapade sin högst speciella syntes av detta perspektiv. Att evolutionpsykologer i dag intresserar sig för det omedvetna är bara skenbart en upprättelse för Freud, för det är inte hans version av det omedvetna, utan mer den nietzscheanska som de anknyter till.

Lika tydligt var Freud ett barn av 1800-talet genom sin historism, tron att vi kan

förstå vilka vi är genom att kartlägga varifrån vi har kommit. Det som var ett generellt historiskt projekt blev hos Freud ett individuellt biografiskt: vi kan förstå våra problems uppkomst – och kanske bemästra dem – genom att återkalla och bearbeta det förflutna. Men vad kan vi egentligen veta om det förflutna? Freud hade själv erfarenhet hur lätt det är att suggera människor till att minnas saker. Men rekonstruktionens riktighet visas av att symptomen försvinner, förklarade Freud. Han formulerade en mekanism för hur hans hypoteser skulle testas: tillfrisknandet verifierar tolkningen. Problemet är att psykoanalysen inte uppvisar de behandlingsresultat som krävs för att bekräfta hypoteserna. Senare generationer av psykoanalytiker har blivit mer modesta när det gäller möjligheten att rekonstruera det förflutna och hävdar att analytiker och analysand tillsammans skapar en berättelse som har läkande egenskaper.

Mycket talar för att livsberättelser kan ha en sådan funktion. De kan också låsa in oss i det förgångna och därför behöva skrivas om. En välfungerande individuell biografi registrerar inte enbart det som har varit, den syftar också framåt, mot det vi vill bli, innefattar mål och mening, riktning och sammanhang. Livsberättelsen är ett slags individuell myt, som i dialog med omvärlden laddar våra mål med energi.

Men i dag kanske vi skriver våra livsberättelser mer som sviter av noveller än som romaner. Den individualism vi eftersträvar och den flexibilitet som krävs av oss gör kanske att livets episka ramverk löses upp. Är det nödvändigtvis en tragedi? Det är en annan historia ...

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

INBLICK | FÖRSVARETS OMVANDLING

Vårt motstridiga försvar

OFÄRDIG SKAPELSE | Det nya försvaret är en motsägelsefull mix av granruskor, elitsoldater och stealthplan. Ivar Ekman har undersökt dess tro, hopp och kärlek.

I EN SOLBELYST glänta någonstans på gränsen mellan Skåne och Blekinge sitter en grupp soldater och ber. Det är tidig höst och de har just fått sova ut efter en tung tvådygnsmarsch söderut. Soldaterna ska snart vidare – fienden har just landat stora truppstyrkor i trakten av Åhus – men först ska själar helas och tomma bukar fyllas. Samtidigt som skogen fylls av doften av fläsk och morötter tar fältpastor Sandquist, moderiktigt iförd solglasögon, mustasch och Gökboet-mössa, till orda. "Tagen på Eder Guds vapenrustning", läser han, ur Efesierbrevet, "så i kunden stå emot djävulens lister."

Året var 1964, och det svenska försvaret var sannerligen en krigsmaskin av Guds nåde. Soldaterna i gläntan var alla deltagare i AFÖ 64, en massiv arméövning som engagerade dryga 25 000 man, 4 000 bilar och traktorer samt 250 banddrivna fordon. Marinen och flygvapnet deltog också.

Övningen var en riksangelägenhet. Alla större svenska medier hade speciellt utsända och AFÖ 64 var allmänt känt som "Slaget om Skåne". Gustaf VI Adolf kom på besök, smakade rotmos och stod åskådare vid det stora, avslutande pansarslaget på den östskånska slätten vid Ravlunda. Även statsminister Erlander flög ned från Stockholm med ett par statsråd i följe.

Det precisa årtalet kan diskuteras, men klart är att det var ungefär när fältpastor Sandquist gav sin predikan i gläntan – under det sena 50-talet och det tidiga 60-talet – som

Det handlade inte bara om stora siffror – en armé som i full styrka bestod av 850 000 man. Det handlade också om en "extrem" satsning på kvalitet, som en mer kritiskt inställd regering kallade den några år senare.

Sverige hade ett försvar som teknologiskt sett kunde tävla med de hårdast rustande av stormakter. Särskilt flygvapnet fick, likt en fet pojke i en godisaffär, allt det pekade på: Drakar, Viggas, vägbaser och stridsledningssystem. "Ett starkt försvar" hette det – man skulle också kunna kalla det "pragmatiskt", "realistiskt" eller till och med "krigiskt" – och det är just vad det var.

Och svensken i gemen tyckte att det var precis så det skulle vara. Det starka försvaret var ett folkförsvar. Opinionsundersökningar visade att stödet för de stora utgifterna var brett.

MOT SLUTET AV 60-talet hände dock något. Den politiska vinden började vända, och försvaret, som dittills hade verkat segla i evig slör, började tappa farten. Men kalla kriget var fortsatt en realitet, och de nedskärningar som följde var mer stötvisa än konsekventa. De avlöstes också av perioder av upprustning, som under det sena 80-talet. Och genom uppgång och nedgång hade försvaret folkets stöd.

Så kom murens fall. En samhällspolare, som på ett eller annat sätt aktivt engagerade närmare 10 procent av hela den svenska befolkningen, hade i ett slag förlorat ett av sina viktigaste *raison d'être*: att stoppa ryssen. Berövat det kalla kri-

jade så sakteliga introduceras i stället för det gamla "invasionsförsvaret".

Men ingen verkade vilja förklara eller ens veta vad förändringarna innebar i praktiken. Ingen verkade vilja tala högt, rakt och tydligt om hur vi i grunden höll på att stöpa om en av våra viktigaste samhällsfunktioner. Förrän nu.

I början av maj i år gick Försvarsmakten, företrädd av sin underrättelseskolade ÖB Håkan Syrén, ut med en stor annons- och reklamfilmskampanj för att "berätta om Sveriges nya försvar".

Tyvärr är förändringen mer komplicerad än vad ÖB:s copytexter och reklamfilmer leder oss att tro. "Det nya försvaret" är en komplex best och i stor utsträckning en produkt av sin stolta men snåriga historia. Det är förvisso "nytt", men kanske inte så nytt som man kan tänka sig; snarare är det en motsägelsefull och ibland förvånande blandning av det gamla, det nya och det som alltid är – tro, hopp och kärlek.

"Jag ser det som en viktig uppgift att berätta för svenska folket om denna stora förändring", skriver ÖB i sina annonser. Låt oss försöka göra samma sak, men på ett lite annorlunda sätt.

TRON

PÅ ROSLAGSBANAN i norra Stockholm lever ännu tron på fältpastor Sandquists gamla försvar. Här lever också skrällen. Och förhoppningarna. De flesta som passerar Roslagsbanans ändhållplats Östra Station lägger knappt märke till dem: de unga männen med flackande blickar som samlas på perrongen ett par gånger om dagen. Inga yttre kännetecken berättar om ett samband, förutom deras ålder, någonstans i de sena tonåren, och att de alla bär varsin gymnastikbag i handen. Två gånger om dagen, en gång just före morgonrusningen, vid halv sju, och en gång strax efter, vid halvtio, kliver dessa unga män ombord på tåget som för dem till Näsby Allé och det moderna Sveriges verkliga mandamsrit. De ska mönstra.

För jo, mönstringen finns fortfarande kvar, och ser faktiskt, åtminstone till det yttre, ganska mycket ut som den gjorde under en stor del av 1900-talet. Rickard, Fredrik, David, Hannes och de andra som tog Roslagsbanan ut till Pliktverkets lokaler i gamla Sjökrigs-

skolan en morgon nyligen, genomgick mer eller mindre samma process som soldaterna i skogsgläntan hade gjort. De hade fått ett brev på posten, med ett datum och en plats. På vägen dit vändades vissa, medan andra hoppades. Oavsett vad de kände tog de sig fram till sin destination, som det stod skrivet på kallelsen att de var tvungna att göra. De satt i ett väntrum fyllt med doften av tristess och nervositetens kärva svett. De testades. De talade med en psykolog. Och de mötte mönstringsförrättaren.

En ytterligare sak som de delade med sina föregångare från 60-talet var en ganska utbredd tro på att det de var kallade att göra – att genomföra sin värnplikt som en del av Sveriges försvar – var något bra. "Jag vill göra lumpen för att hålla landet säkert", som 17-åriga Hannes Lindstrand uttrycker det.

Men där, vid dessa yttre omständigheter, upphör likheterna med pastor Sandquists försvar. För faktum är att den allmänna värnplikten, denna grundsten i byggandet av ett folkförsvar, i dag ser dramatiskt annorlunda ut jämfört med för bara tio år sedan. Kanske till och med så annorlunda att den inte borde kallas värnplikt.

Den största förändringen är också den mest kända. För tjugo år sedan, 1986, mönstrade knappt 60 000 svenska tonåringar; av dessa blev drygt 50 000 inkallade att göra militärtjänst. Tio år senare var förhållandet dryga 30 000 av 50 000. Förra året blev ungefär 10 000 inkallade, av 50 000 mönstrande.

Man skulle kunna föreställa sig att Sverige, trots massiva neddrag-

Ingen verkade vilja tala högt, rakt och tydligt om hur vi i grunden höll på att stöpa om en av våra viktigaste samhällsfunktioner. Förrän nu.

det svenska försvaret stod på topp. Efter en massiv upprustning under 50-talets iskalla krig hade visserligen utgifterna planat ut, åtminstone som andel av BNP (mellan 1953 och 1959 låg de konsekvent över 4 procent av BNP, därefter sjönk de något, men nådde nästan 4 procent igen 1964; sedan gick de stadigt nedåt). Men den svenska ekonomin växte, och i reda kronor steg utgifterna ända fram till 1966.

Pengarna hade låtit Sverige bygga upp en av världens, relativt sett, mest imponerande krigsmakter.

gets skarpa sökarkljus började det svenska försvaret först famla, sedan snava och slutligen desperat söka halmstrån att gripa efter. Politikerna var inte till stor hjälp och under det tidiga 90-talets svångremsår började till och med folket att svikta i sitt stöd.

Det skulle dröja ända fram till slutet av 90-talet innan statsmakten på allvar började formulera vad Sverige skulle ha sitt försvar till. Då hade värnplikt hunnit bli "totalförsvarspunkt", Sverige blivit EU-medlem, och begreppet "insatsförsvar" bör-

Inför folkets ögon. Men av det gamla folkförsvaret finns inte mycket kvar.

FOTO: SCANPIX

ningar, ändå ansträngde sig för att behålla en allmän värnplikt värd namnet. Dragen av väpnad folksolidaritet skulle kunna bibehållas om man gjorde som de gör i Danmark: använde lotten för att fördela några av de få platser som behöver fyllas. Man skulle också, eftersom det behövs färre soldater i dag än under kalla kriget, kunna engagera allmänheten genom att ersätta en del av värnplikten med civilplikt: släcka bränder, städa gator eller ta hand om gamla och barn.

Men inget av detta görs. I stället är vi med stormsteg på väg mot en situation där "allmän" och "plikt" har ersatts av "frivillig" och "yrke". En situation där vår allmänna värnplikt de facto har ersatts av en yrkesarmé.

"Vad du än skriver", säger Richard Hobro, den tillförordnade regionchefen för mönstringskontoret i Näsby Park, "så får du inte skriva att det är frivilligt". Hobro, en godlynt tjänstledig överstelöjtnant som är en vän av värnplikten, har rätt, åtminstone rent juridiskt. Vi har fortfarande en värnplikt och staten kan fortfarande kasta den som vägrar i fängelse. Om vi ska vara riktigt noggranna heter det sedan 1994 "totalförsvarsplikt", ett begrepp som innefattar både "värnplikt" och den "civilplikt" som nämndes tidigare. Men civilplikten, som många av regeringens utredningar lyft fram som ett medel att behålla försvarets folkförankring, består i dag endast av tjänster inom Svenska Kraftnät. Förra året kallades 127 personer in

till civilplikt.

I praktiken är plikt i dag ett ord utan mening. Ta det där med "motivation", som Försvarsmakten kallar det. När 17-åriga David Holmelius på halv tio-tåget mot Näsby Allé säger att han "inte är så sugen på att vara ute i skogen", kan han känna sig ganska säker på att slippa, trots att hans pappa var fallskärmsjägare och tycker att lumpen var "skitbra". Richard Hobro berättar att 96 av 100 som kallades in till lumpen förra året var sådana som på en direkt fråga svarade att de ville göra lumpen. Med andra ord, vill man slippa, så slipper man.

Och frivilligare ska det bli. Pliktverket, den civila myndighet som är satt att sköta mönstringen, krymper ännu snabbare än försvaret. Så sent som i april i år fick verket reda på att en tredjedel av dess 360 anställda får gå. En konsekvens är att bara halva årskullen kallas till mönstring. Pliktverket ska begära in uppgifter på internet, där alla som nått mönstringsåldern ska fylla i vissa uppgifter, bland annat hur "motiveerade" de är att göra lumpen.

Snart ska alltså hälften av Sveriges unga män slippa göra en lång resa – David Holmelius, som bor i Södertälje, steg upp vid halv sju för att hinna till uppropet vid tio och lämnade Näsby Allé vid ett – för att tacka nej.

Slutligen, och kanske viktigast, är att Försvarsmakten nu gör om värnplikten så att frivilligheten sätts ännu mer i fokus. Från och med i år läggs en tredje, frivillig termin efter

den normala grundutbildningen. Och, skriver ÖB i sin annons, "det är nödvändigt att så många som möjligt av de vi utbildar av egen vilja tar steget vidare och blir kontraktsanställda soldater". Ett av de viktigaste urvalskriterierna för vilka som ska väljas ut till de få värnpliktsplatser som ska finnas i framtiden – drygt 8 000 platser för mellan 50 000 och 60 000 mönstrande – ska vara om de är beredda att ta en tidsbegränsad anställning i försvaret.

Man skulle alltså kunna säga att mönstringens och värnpliktens enda syfte i dag är att försvaret ska kunna rekrytera yrkessoldater.

Men trots allt detta: lyssnar man på regeringen, på Högkvarteret, på Håkan Syrén, så finns "värnplikten" kvar. Det är som om ordet är dränkt i honung, alltför sött och sliskt för att de ska kunna sluta rulla runt det på tungan. Eller kanske är det lent för lyssnarna, det svenska folkets, öron. I Sverige, med sin historia av ett enormt, djupt förankrat massförsvar, är kanske ordet "yrkesarmé" alltför osmakligt? (Då ska man komma ihåg att Frankrike, Spanien, Italien, Slovakien, Ungern och Tjeckien alla har ersatt sina värnpliktsarméer med yrkesarméer under det senaste decenniet.) Opinionsundersökningar visar konsekvent att svenskar har en mer negativ inställning till en yrkesarmé än ett värnpliktsförsvar. Tron på vad

Men på våren och sommaren 2003 gör Ituri plötsligt intrång i västvärldens medvetande. Här hade under några år pågått ett lokalt kapitel i det stora, fruktansvärta blodiga Kongokrigen. Nu har striderna eskalerat på ett katastrofalt sätt, och rapporter har kablat ut om massakrer, massvåldtäkter och kannibalism. "Det skedde grymheter som övergår de flestas förstånd", berättade senare det anonyma svenska befälet Hans X, som ledde trupperna i Ituri, i tidningen *Försvarets forum*.

Detta är anledningen till att de svenska soldaterna har skickats till Kongo. De har kommit till Ituri, och provinsens huvudstad Bunia, som del av den franskledda EU-operationen Artemis. Målet med den tusen man starka operationen, varav drygt 200 man i tungt beväpnade svenska och franska specialförband, är att stabilisera situationen så att FN senare under året ska kunna skicka en större styrka. Med våld, om så visar sig nödvändigt.

I detalj är inte mycket känt om vad svenskarna såg eller gjorde under de två månader de var i Ituri. Specialtrupperna, från SSG, Särskilda skyddsgruppen, och Fallskärmsjägarskolans Insatskompani, som båda är direkt underställda ÖB, är omgivna av mycket hemlighetsmakeri, och Försvarsmakten vägrar konsekvent att dela med sig av ens till synes obetydliga detaljer om vad

Man skulle alltså kunna säga att mönstringens och värnpliktens enda syfte i dag är att försvaret ska kunna rekrytera yrkessoldater.

som en gång varit sitter djupt.

Således svarar ÖB Syrén på en direkt fråga om Sveriges försvar kan tänka sig att leva utan mönstring och värnplikt korthugget: "Vi ska ha det här systemet." Sedan byter han ämne och börjar prata om det nya: om hur Sverige ska ut i världen.

HOPPET

KNAPPT 40 ÅR EFTER Pastor Sandquists predikan, på sensommaren 2003, befinner sig en annan grupp svenska soldater i ännu en skog. Men den här gången är de så långt från granruskor och repövningar som man möjligtvis kan komma.

De drygt 70 svenskarna, som huvudsakligen kommer från försvarets specialförband, är inrättade i en övergiven skola i utkanten av den mäktiga Ituriskogen i nordöstra Kongo. Ituri, som också är namnet på provinsen där skogen ligger, är Afrikas geografiska hjärta – känt, om alls, för sina pygméer, exotiska djur och de ständaktiga, brittiska upptäcktsresande som passerat revy genom historien.

som hände under Artemis. Vi vet att de svenska soldaterna deltog i strid – nyhetsrapporter berättar om flera tillfällen då EU-trupperna hamnade i häftiga strider, bland annat en gång i början av juli då minst 20 milismän dödades – och att ingen av dem dog eller kom till allvarlig skada. Där emot vet vi inte om någon svensk dödade någon, vad de upplevde på sina patruller eller hur det kändes att riskera sitt liv under EU-flagg i djupet av Afrikas mörka hjärta.

Klart är i varje fall att Operation Artemis allmänt betraktas som en framgång. Staden Bunia och de näraliggande områdena säkrades, FN-trupperna kunde ta över efter EU-soldaterna i början av september 2003 och svenskarnas insats var mycket uppskattad.

KLART ÄR OCKSÅ att Artemis är ett av de tydligaste exemplen på det svenska försvarets nya existensberättigande. Nu när ryssen inte längre hotar ska det svenska försvaret ut i världen och bidra till att ge det internationella systemet de ränder

det så länge saknat. "Internationalliseras", som det heter.

Att Sverige skickar soldater för internationella insatser är visserligen inget nytt. Samma vecka i oktober 1964 som AFÖ 64 genomfördes kom ett antal svenska blåbaskrade FN-soldater hem från Cypern (för att några veckor senare skickas vidare till tjänstgöring i Gaza). Det nya är att försvaret i dag sätter så stort hopp till att det internationella engagemanget ska kunna fungera som vår tids centrala säkerhetspolitiska mantra, på samma sätt som "alliansfrihet i fred och neutralitet i krig" fungerade för pastor Sandquists soldater. I utredning efter utredning, proposition efter proposition och tal efter tal, betonar regeringen och försvarsledningen hur viktiga de internationella insatserna är för Sveriges säkerhet och det svenska försvarets framtid. Globalisering, terrorism och teknikutveckling lyfts fram som anledningar till att Sveriges säkerhet skyddas bäst någon annanstans än i Sverige. "Försvarsmaktens viktigaste uppgift i dag är att arbeta för fred, säkerhet och frihet gemensamt med andra utanför Sveriges gränser", som Håkan Syrén skrev nyligen.

Förutom abstrakta krafter som globaliseringen pekar ÖB och regeringen också på vissa konkreta internationella åtaganden som Sverige har i dag, framför allt genom vårt medlemskap i FN och EU och vårt nära samarbete med Nato. Insatser med FN-mandat är inget nytt, och att de svenska soldater som skickas iväg under FN-flagg är bättre förberedda kan knappast ses som negativt.

Men att EU håller på att utveckla ett slags säkerhetspolitik är mer kontroversiellt, och här uppvisar Sverige en kuriös form av EU-entusiasm som saknas på de flesta andra politikområden. Syrén gillar att hänvisa till den Europeiska säkerhetsstrategi som producerades i Bryssel under 2003. "Det där är inte vilket papper som helst", sade han nyligen. Denna intressanta och gan-

... att EU håller på att utveckla ett slags säkerhetspolitik är mer kontroversiellt, och här uppvisar Sverige en kuriös form av EU-entusiasm som saknas på de flesta andra politikområden.

ska inspirerande skrift, åtminstone för internationellt lagda Europavänner, är dock praktiskt taget okänd hos allmänheten.

Den är också, formellt, helt utan bindande verkan, eftersom utrikes- och säkerhetspolitik fortfarande är ett mellanstatligt samarbete inom EU (Danmark har till exempel valt att stå utanför). Men som SSG-insatsen i Ituri visade är Sverige, detta EU-skeptiska land med en tra-

Attack på ny front. Under ÖB Håkan Syrén's ledning satsar man 66 miljoner kronor på en reklamkampanj för att sälja "det nya försvaret". FOTO: SCANPIX

dition av en djupt nationalistisk försvarspolitik, en av EU-försvarets främsta tillskyndare. När EU nu skapar insatsberedda "Battle-groups", varav en är den Sverige-ledda, 1 500 man starka Nordic Battlegroup som ska stå klar 2008, är insatsen i Kongo 2003 förebilden.

Vad som är mindre klart är vad "internationaliseringen" kommer att innebära i praktiken. Ingen vet, av naturliga skäl, mer precist vilken sorts insatser svenska soldater kommer att göra. Det är knappast patrullerande blåbaskrar det rör sig om, men är det meningen att vi ska vänja oss vid att ansiktslösa svenska soldater som Hans X genomför specialuppdrag i världens mest avlägsna hörn (och löper en verklig risk att dö, som två SSG-soldater gjorde i Afghanistan förra hösten)? I maj i år beslutade regeringen att skicka ett nytt förband specialtrupper till Kongo.

Och framförallt, hur långt sträcker sig den politiska viljan, när det gäller att backa upp försvarets "internationalisering"? Det svenska folkets inställning till internationella insatser är i dag ambivalent. Opinionsundersökningar visar att det finns ett stöd, men att det varierar mycket beroende på hur frå-

det retoriska fokus som vilar på det internationella engagemanget, är det en förvånansvärt liten del av den totala försvarsbudgeten, drygt 1,3 miljarder kronor förra året, av totalt 40 miljarder, som går till insatser i länder som Kongo, Kosovo, Liberia och Afghanistan. Merparten av de resterande miljarderna spenderas på betydligt familjärare breddgrader.

KÄRLEKEN

DET SVENSKA försvaret av i dag trampar många slingriga stigar, men på något märkligt sätt leder de nästan alla till Östgötaslätten. Närmare bestämt till Tannefors, ett lummigt område i utkanten av Linköping, där Saab har sin verksamhet.

Här, i byggnad 103, en anonym, låg, gulmålad fabriksbyggnad, produceras en fullkomligt unik produkt, särskilt för ett land av Sveriges storlek och med Sveriges strategiska läge. "USA, Frankrike, Storbritannien, Ryssland... och Tannefors!", säger Peter Larsson, Saabs presschef, med ett skrat. "Det är bara stormakterna och Sverige som lyckas tillverka ett stridsflygplan av den här kalibern."

Vi vet alla vad han talar om. Med ungefär två veckors intervall öppnas den stora skjutdörr i byggnad 103 som vetter mot en vid asfalts- och gräsplan, och ut rullar den svenska försvarsindustrins stolthet: ett skinnande nytt exemplar av JAS 39 Gripen.

För tillfället rymmer det inre av byggnad 103, som bland Saab-arbetarna rätt och slätt kallas "slutmonteringen", ett tiotal Gripenplan i olika stadier av produktionen. Det är troligtvis, med Peter Larssons ord, "den mest avancerade arbetsplatsen i Sverige". De grönmålade flygplanskropparna är fullspäckade med elektronik. Vår guide, Lars-Uno Elwingsson, som har arbetat i 47 år med att bygga stridsflygplan på Saab, berättar att man använder 30 000 meter kabel till ett plan:

"Härifrån till Åtvidaberg!" Och bland de ingenjörer och montörer som bygger Gripen finns en tydlig stolthet över att man lyckas göra en produkt som på så många sätt är världsledande.

Byggnad 103 har varit hjärtat i den svenska stridsflygsproduktionen ända sedan 40-talet. Det är, skulle man kunna säga, den Willy Wonka-fabrik som tillgodosett försvarets Kalle med det han begärt: Tunnan, Lansen, Draken, Vigen, och nu Gripen. Totalt har flera tusen flygplan kommit ut genom skjutdörren. "Jag tycker vi borde vara ännu stoltare", säger Lars-Uno Elwingsson. "Vi är ett litet land, men vi har klarat mycket."

Men Saab gör mer än Gripen. Sedan företaget år 2000 köpte Celsius står det för i runda slängar 70 procent av den svenska försvarsindustrin. En glimt av framtiden – för stridsflyget i allmänhet och Saab i synnerhet – står försynt parkerad under vingen på ett Gripenplan i en av Saabs övningshangarer ett par hundra meter från byggnad 103. Det är Sharc, ett gulmålat obemannat flygplan. Sharc är bara en testplattform, men Saab har redan flera andra obemannade system under utveckling. Man har börjat producera en obemannad helikopter, och 2009 ska det obemannade stealthplanet Neuron, som Saab utvecklar tillsammans med det franska företaget Dassault, göra sin första flygning.

"Det är en troligen det mest avancerade flygprojektet i Europa i dag", säger Peter Larsson.

DET FINNS TVÅ utbredda uppfattningar om de svenska försvarsutgifterna i dag. Den ena är att Sverige lägger lika mycket på försvaret nu som för 10, 15, 20 år sedan, trots alla neddragningar. Den andra uppfattningen är att Sverige fortfarande satsar väldigt mycket pengar på avancerat krigsmateriel, med Gripen som det främsta (och dyraste) exemplet.

Den första uppfattningen stämmer inte. De militära utgifterna har faktiskt kapats en del, särskilt under senare år. Enligt beräkningar gjorda av försvarsekonomen Bengt-Göran Bergstrand på Totalförsvarets Forskningsinstitut har de i fasta priser sjunkit med 15 procent jämfört med toppåret 1990, från knappt 43 miljarder kronor till drygt 36 miljarder (i 1995 års penningvärde).

Omställningen har undgått få av dem som arbetat i Försvarsmakten under de senaste 15 åren. Personalminskningarna i försvaret har varit närmast chockerande stora. 1964 hade försvaret 63 000 anställda; 1992 var de 37 000. I dag finns knappt 19 000 kvar. De flesta delarna av landet har förlorat förband och tillsammans med neddragningarna i

värnplikten innebär detta en enda sak: det personalintensiva invasionsförsvaret är i dag borta.

När det gäller krigsmateriel är det dock annorlunda. Alla de "världsledande" apparater som möter en i byggnad 103, de kostar pengar. Siffror från Riksrevisionen visar att Sverige under de senaste åren förbrukat en massiv del av sina försvarspengar på krigsmateriel; närmare 50 procent av våra totala försvarsutgifter har gått till att köpa och underhålla vapen, att jämföra med siffror strax under 20 procent för de flesta andra europeiska länder.

Till viss del kan detta förklaras med beställningar som gjordes före kalla krigets slut. Beslutet om Gripen togs som bekant redan 1982. Men en närmare titt på siffrorna visar att aptiten på materiel knappast släcktes med murens fall. I stället gjordes flera stora beställningar som fortfarande står och tickar under 90-talet, bland annat på hundratals tyska stridsvagnar. Så sent som 2001 var den totala försvarsbudgeten uppe och sniffade på 42 miljarder igen. Eftersom personalkostanden hade fallit under decenniet sedan murens fall hade andelen som gick till materiel stigit kraftigt.

PÅ PASTOR Sandquists tid, och under hela kalla kriget, löd det svenska försvaret under något som kal-

Framtiden för materielutgifterna och försvarsbudgeten i sin helhet är dock inte helt given. Många av de stora beställningar som lades under 1980- och 1990-talet löper ut under de närmaste åren. Om två år, 2007, sker den sista delleveransen av både Gripenplan och Visbykorvetter. Det innebär att stora summor pengar kommer att frigöras, antingen för att användas till annat än försvaret eller till nya beställningar. Därför grupperar sig nu försvarsvänner och försvarsmotståndare än en gång för strid.

Hur kommer det att gå? Kommer byggnad 103 snart att få öppna sina portar för en serietillverkad obemannad stealthflygare? Ingen vet, men en antydning till svar finns i pastor Sandquists bibel: "Men nu består tro, hopp och kärlek, dessa tre," som Paulus skriver i Första Korinthierbrevet, "och störst av dem är kärleken."

EPILOG

EN REGNIG aprilförmiddag i år, i en murrig utställningssal på Armémuseum i centrala Stockholm, fann det nya försvaret sin röst. Där stod ÖB Håkan Syrén, flankerad av förra radioprofilen och nuvarande informationsdirektören Staffan Dop-ping, och presenterade något mycket omilitäriskt men samtidigt omisskännligt modernt: en massiv reklamkampanj. Försvaret har för-

Joe Labero och Linda Bengtzing, som i maj invaderade Malmö, Stockholm och Göteborg.

"Det här är folkbildning", sade Syrén på Armémuseum. "Om vi inte gör något kommer förankringen för vår verksamhet att minska."

"Folkbildning" är ett av de begrepp som följt med det svenska försvaret under hela dess moderna existens. På fältpastor Sandquists tid var "folkbildning" något ganska rättframt. Det handlade om att få hundratusentals svenskar att göra värnplikt, dyka upp på repmanader och känna till sin krigsplacering. Motiven var tydliga och kunde rabblas av de flesta svenskar i sömnen: vi var "alliansfria" och skulle vara "neutrala" i krig, vi behövde en massarmé för att stoppa ryssen och vår egen vapenindustri för att vara "trovärdiga".

I dag är det svårare. De 16 år som gått sedan muren föll har präglats av en utdragen konvulsion för det svenska försvaret och den svenska försvarspolitik. Alla länder i Väst-europa var under 90-talet tvungna att ta ställning till den nya säkerhetssituationen, men ingenstans var omställningen så stor som i Sverige, och ingenstans har den tagit så lång tid och varit så komplicerad och svårtydd som här.

Den är ännu inte över. Visserligen har ett viktigt steg tagits i och med att politikerna 2004 förhandlade igenom ett försvarsbeslut som försökte formulera något som liknade en genomtänkt linje i försvarspolitik. Håkan Syrén var mannen som fick uppgiften att omsätta beslutet i verkligheten. Det har han nu gjort, och det internationaliserade insatsförsvaret har kommit till.

Men det "nya försvaret" står inför fler utmaningar. Ingen vet ännu om "värnplikten" som rekryteringsmetod till en yrkesarmé är en särskilt bra idé. Inget vet heller hur väl mantrat "internationalisering" kommer att fungera som ersättning för "ett starkt försvar". Och ingen vet hur nästa stora strid om försvarets pengar kommer att falla ut.

I grunden är problemet att "det nya försvaret" inte är en produkt av en genomgripande, samhällsomfattande debatt, följd av något slags rationell beslutsprocess. I stället står vi i dag med en ofärdig skapelse, som är en mix av många goda (men också en del dåliga) idéer, politisk feghet, organisatorisk tröghet och stora ekonomiska intressen.

Nu har försvaret börjat arbetet med att förankra – eller sälja, för att uttrycka det tydligare – denna skapelse med hjälp av nudelwok och Joe Labero.

Kommer folket att köpa? Det återstår att se.

IVAR EKMAN
International Herald Tribunes
korrespondent i Skandinavien

Solbränd ingen förebild i Asien

OMDEBATTERAT IDEAL. Att ha en ljus hy anses bland många kvinnor i Asien som särskilt vackert. Kosmetikaindustrin har varit snabb att profitera på detta ideal, eller komplex, om man så vill. I Hong Kong, Malaysia, Sydkorea och Taiwan använder 4 av 10 kvinnor blekningskrämer dagligen. Den gigantiska marknaden har även dragit till sig billiga piratprodukter, som visat sig vara rent hälsovådliga att använda.

Några mär-

ken liknar mer framkallningsväska än hudkräm till innehållet. Vad som ligger bakom denna längtan efter ljus hy är omdebatterat och ämnet diskuterades nyligen i *New York Times* bilaga till *Süddeutsche Zeitung*. Forskare har pekat på inflytandet från de koloniserade européerna eller mongolerna, som hade ljusare hudfärg, aristokratiska ideal och filmstjärnekult. Att den mörka hudfärgens negativa konnotationer sitter djupt i medvetandet avslöjar bland annat den thailändska förolämpningen "dam tap pet", att någon är svart som en anklever. Den japanska utgåvan av modetidningen *Vogue* påminner européer om att kommentaren "Vad du har blivit solbränd!" sällan är menad som en komplimang i Japan. RED.

Modeller. Men varifrån kommer det ljusa idealet?

FOTO: SCANPIX

... närmare 50 procent av våra totala försvarsutgifter har gått till att köpa och underhålla vapen, att jämföra med siffror strax under 20 procent för de flesta andra europeiska länder.

lades "självförsörjningsdoktrinen". Den innebar att så länge Sverige ville vara neutralt i ett krig behövdes en autonom, inhemsk försvarsindustri, som kunde försörja försvaret med materiel. I dag är kalla kriget över och ingen pratar längre om självförsörjning. Trots detta finns det en tydlig, om än outtalad, politisk vilja att hålla försvarsindustrin flytande – eller, för att vara mer precis, flygande.

De fortsatt stora utgifterna på materiel motiveras oftast med det internationaliserade insatsförsvarets behov av det senaste och bästa, i motsats till massförsvaret.

Men flera av de nyaste och dyraste vapensystemen har ganska litet med insatsförsvaret att göra. Det är svårt att säga precis vad en stealth-utrustad Visbykorvett, till exempel, ska användas till i Kongo eller Afghanistan. En inte alltför djärv tolkning är att det i stället rör sig om industripolitik. Försvarsindustrin har alltid varit ett viktigt nav i den svenska ekonomin och det vore alltför kostbart att låta den tyna bort, kallt krig eller inte.

lorat kontakten, var deras budskap. Folket har inte informerats om de förändringar som skett, i omvärlden och i organisationen, och nu var de tvungna att berätta om vad som pågår.

"Uppfattningen generellt om försvaret är kopplad till kalla kriget och värnpliktsförsvaret, att fred och frihet byggs på det egna territoriet", sade Syrén. "Men det finns en ny omvärld där ute, och nu ska vi informera om hur vi ska komma vidare."

Den metod som de valde för att berätta om detta var nästan lika dramatisk som budskapet. Samma svenska försvar, som för bara något decennium sedan direkt engagerade så gott som alla unga svenska män, kände nu behovet att spendera 66 miljoner kronor på stort uppslagat annonser i tidningar över hela landet, reklamfilmer på TV 3, TV 4, Kanal 5 och ZTV, en kampanjsajt, samt kampanjens *pièce de résistance*: "Swedish Battle Camp", ett "familjevänligt försvarsmaktsevenemang" med personal och materiel från mer än 20 förband, nudelwoks och uppträdanden från

Föredrag av Paul Berman: Terror and Liberalism

Kommentar av Peter Wolodarski

Tid: Onsdag 14/6, Kl. 13.00.
Plats: The Swedish Institute of International Affairs (UI),
Lejonsköldskan, Drottning
Kristinas väg 37, Stockholm.

Föranmälan till Camilla Olsson
programverksamhet@ui.se,
tel. 08-511 768 14

Ett samarbete mellan UI
och Ax:son Johnsonstiftelsen

INTERVJU | ANTONY BEEVOR

Konsult i historisk distans

SPANSKT FÖRFLUTET | "Den obefläckade republiken" måste omprövas, även om känslorna är starka.

SPANSKA INBÖRDESKRIGET väcker ännu sjuttio år efter sitt utbrott ideologiska passioner både i och utanför Spanien. Republiken har efter de kommunistiska regimernas fall betecknats som den sista juvelen i vänsterns krona. Att känslorna i Spanien fortfarande är starka är inte svårt att förstå. Efter Francos död 1975 följde en glömskans pakt, då man koncentrerade sig på att modernisera Spanien, och den varade in på 90-talet. I dag finns inbördeskriget som resonansbotten för den politiska diskussionen och de gamla fronterna återskapas lätt.

– Det man skulle önska är att spanjorerna på något sätt kunde koppla loss historien från dagens politik och försöka förstå hur tragedin uppkom.

Den som säger det är Antony Beevor, brittisk historiker som har blivit berömd genom sina böcker *Stalingrad* och *Berlin. Slutstriden 1945*. Båda kännetecknas av ett konkret berättande, som väsentligen överläter det moraliska omdömet till läsaren. Alla är inte lika förtjusta. När vi träffas över en kopp kaffe i maj i Stockholm berättar Beevor att han just blivit attackerad i rysk tv för att vara den störste förtalaren av Röda armén. Det är inte säkert att det blir fler böcker om östfronten för Beevors del. Leningrads belägring är ett frestande ämne, men de ryska arkiven är mer eller mindre stängda nu, säger han, och utan de rätta filerna är det svårt att skriva.

Han är i Stockholm för att lansera sin nya bok *Spanska inbördeskriget* (Historiska media). Den första utgåvan kom 1982. Sedan dess har kunskapsläget förbättrats dramatiskt.

De ryska arkiven har klargjort Sovjetunionens agerande. Beevor påpekar också att de tyska arkiven egentligen nog inte har blivit ordentligt genomsökta. Men det mest genomgripande har skett i Spanien.

– Ett inbördeskrig skapar en geografisk fragmentering, och förloppet i olika områden skiljer sig åt. Nu har vi tillgång till det enorma arbetet som lokala historiker har utfört. Under åren har de samlat detaljer så att tidigare ofta vilda generaliseringar kan ersättas av ganska klara bilder. När det till exempel gäller antalet döda i kriget har siffrorna sjunkit. En del bedömer antalet offer till en halv miljon, själv tror jag att det är fler än så, men inte en miljon, som till exempel Hugh Thomas har antagit.

DET ÄR BEEVORS spanske förläggare som övertalat honom att arbeta om boken till 70-årsminnet av krigets utbrott. Själv befarade Beevor att den spanska publiken var mätt på brittiska historiker som skrev om deras land, men tvärtom har man välkomnat att det är någon som står fri från landets politiska passioner som skriver. Söker man en konsult i historisk distans förefaller den icke-moraliserande Beevor vara ett lämpligt val. Han kan kyligt konstatera om nationalisternas terror att segraren i ett inbördeskrig alltid dödar fler än förloraren; det gäller också för det ryska inbördeskriget.

Francoregimens förbrytelser är väldokumenterade, säger Beevor, det som verkligen återstår att debattera är tron på "den obefläckade republiken", som fortfarande är levande i Spanien.

Uppmaning att stödja republiken. Men en seger för regerings-sidan i det spanska inbördeskriget 1936-39 hade kunnat leda till en tysk ockupation av Spanien, menar Beevor.

– Historien är aldrig svartvit. Vänstern har visat en genomgående brist på uppriktighet när den betecknat republiken som en demokrati som vilken annan parlamentär demokrati som helst. Det var den helt klart inte från juli 1936. Den var mindre auktoritär och mer demokratisk än nationalsidans, men bara i jämförelse med den.

VAD HADE HÄNT om regeringssidan hade vunnit inbördeskriget? Beevor är skeptisk till kontrafaktisk historieskrivning men menar att det finns vissa frågor som man måste ställa inför spanska inbördeskriget, även om de aldrig kan få svar. De ryska arkiven har visat att Sovjetunionens inflytande var mycket större än många velat anta.

– Av rapporterna från Kominterns agenter i Spanien till Moskva framgår klart hur nära kommunisterna var att ta hela makten. Så om

republiken hade börjat vinna 1937-38 hade det sannolikt utmynnat i en kommunistisk diktatur. Kommunisterna hade redan så stark kontroll över armén och säkerhetsapparaten och de hade inte varit beredda att lämna över den till någon annan, tvärtom, maktens dynamik skulle ha fått dem att öka sin kontroll. Vänsterpolitiker från 1936, som Juan Negrín, skulle kanske ha funnits kvar som galjonsfigurer, men det hade i grunden varit en kommunistisk maktstruktur. Men vad som på kort sikt skulle ha kunnat te sig som en gynnsam utgång för republiken, skulle på sikt ha varit katastrofalt. Efter att ha besegrat Frankrike 1940 skulle de tyska arméerna ha trängt in i Spanien för att nå Gibraltar och därmed stänga av britternas väg till Medelhavet. En seger för republiken hade lett till en tysk ockupation av Spanien.

KAY GLANS

Derby eller krigstillstånd

SYMBOLISK FOTBOLL. De östberlinska fotbollsklubbarna BFC Dynamo och FC Union möttes i mitten av maj i en match i fjärde divisionen. Närmare 1 000 poliser var utkallade med kravallutrustning och vattenkanoner för att bevaka Berlinerbytt men lyckades ändå inte förhindra en av de värsta kravallerna i stan på flera år. Trettiofem upplöppsmakare häktades efter masslagsmålet, och Dynamo har att se fram emot rättsliga följder för det som hände på dess hemmaarena. Union-anhängare fick stiga av tåget två stationer före sin hemmastadsdel,

eftersom polisen hade kapat strömmen i hela området.

Partiellt krigstillstånd på grund av ett derby i fjärde divisionen alltså. "De unga huliganerna vill profilera sig inför VM", sade en polis.

Men det finns en annan historia. Dynamo och Union har varit fiender sedan sjuttioalet. Dynamo, från Hohenschönhausen, var det privilegierade "stasilaget" som alltid vann den östtyska ligan, alltid kunde ge sina spelare bäst betalt och alltid hade mutade

domare. Union, från Köpenick, blev under 1980-talet medborgarrörelsens lag; i klubbens styrelse var flera medlemmar satta under politisk övervakning.

Efter att den östtyska ligan upphörde att existera i och med Tysklands enande, sjönk båda lagen som blylod genom tabellerna. Och på läktarna genomgick anhängarna besynnerliga transformationer. Dynamo blev högerextremisternas och skinnskallarnas fotbollslag. Union de arbetslösa industriarbetarnas.

Bakom bollen ...

Kanske var det som hände inte huliganer som hade förövning inför VM, utan människor på ständig slutövning inför tillvaron. RED.

Förlorad kontakt

FÖRTROENDE. Våren 2006 instämmer 63 procent av svenskarna i påståendet att politikerna har förlorat kontakten med dem de regerer och styr över, visar en ny undersökning av forskningsgruppen FSI. Alltså ingen vändning i den sjunkande förtroendetrend som pågått under flera decennier, bortsett från en tillfällig uppgång efter 11 september. RED.

UTBLICK | TJECKIEN

Turismens olidliga lätthet

PRAG | Staden står mellan ölhävning och business.

I KLEMENTIUM I PRAG, det gamla Jesuitkollegiet vid Karlsbron och tillika säte för det tjeckiska nationalbiblioteket, hamnade jag på en löftesrik sammankomst: "Föreningen för utdrivandet av turisterna ur Prag" hade sitt instiftande möte. Ett tjugotal personer hade lockats av de handmålade plakaten, skrivna på tjeckiska och engelska. Graden av allvar bakom föreningsidén var från första stund diskutabel, men argumenten mot turistnäringen kändes igen: priserna går upp, bostäder försvinner, det seriö-

som belägger uppfattningen att Prag har blivit billigturismens Mekka. Det är ett dilemma. Vondruska säger att han egentligen önskar att business turisterna skulle komma, de som nu reser till Paris och London. Men blir Prag dyrare kommer bristerna i service, infrastruktur och kvalitativt kulturutbud att sticka i ögonen. Då räcker det inte med att ha musik av Mozart, Dvorak och Verdi i varenda kyrka. De spröda tonerna dränks av det trashiga turistnischandet, som de brittiska 48-timmars-ölhävarresorna utan hotellrum.

"Föreningen för utdrivandet av turisterna ur Prag" hade sitt instiftande möte.

sa kulturlivet dör, det går inte ta sig fram, det luktar urin i varenda gränd, alla former av kriminell verksamhet breder ut sig.

Sedan slutet av 1990-talet har mängden turister i Prag ökat med cirka 12 procent per år. Prag hade närmare 8 miljoner besökare under 2005, vilka spenderade sammanlagt 26 miljarder kronor i staden. Slovaker och tyskar är förhållandevis sparsamma i sitt turistande till skillnad från besökare från Japan och Sydkorea, som gör av med 1 200 kronor per dag. Asiater löper också störst risk att bli ordentligt skinnade, då de ibland inte ens vet vilken valuta som råder i landet. "Sydostasien är en outsinlig marknad", läser jag i ett uttalande av vd:n för CzechTourism, Rostislav Vondruska, "där finns det 400 miljoner människor som vill besöka vår vackra stad."

Det finns ordentligt med statistik

FRÅN TURISTSYNPUNKT är Tjeckien bara Prag. Trots närmare 85 miljoner euro i bidrag från EU:s strukturfond har turistnäringen i övriga Tjeckien slagit fel. Pengar har gått till att rusta upp gamla kurorter, plantera fisk i floderna och renovera barockkyrkor. Men prioritet har givits till de attraktioner som ligger på en dagsutflykts resa från Prag. Prags flygplats tar emot 93 procent av alla som kommer till landet. Få har hört talas som Telc, Trebic, Kromeriz eller Olomouc – trots att städerna är märkta som världsarv av UNESCO. Och de som har gjort det går inte att tjäna stora pengar på.

Mötet för "Föreningen för utdrivandet av turisterna ur Prag" liknade efter tjugio minuter mest en vanlig fikaträff bland studenter. Det var heller inga problem att tala engelska under mötet. Initiativtagarna visade sig nämligen alla vara utbytesstudenter från USA, Italien och Sydafrika. Tjeckerna själva lyste med sin frånvaro.

HÅKAN FORSELL
Redaktör på Axess

ORDET

Set-jetter

... kallas numera den som gillar att besöka platser som skildras i filmer och böcker. Ordet kommer från engelskans *set*, en inspelningsplats för en film, och *jet*, ett flygplan. Det lär vara en växande turistindustri. En brittisk studie visar att antalet besök till staden Roslin i Skottland har fördubblats till följd av Dan Browns bästsäljare *Da Vinci koden*. En av fyra briter lär ha ägnat sig åt någon form av set-jet-turism. Kanske är det lite som *real-tv*, verklighetstv, fast omvänt. För set-jettern blir det fiktiva verkligt, i stället för tvärtom.

Turistidoler. Resebyråer säljer resor till Brokeback mountain.

KRÖNIKA | W ÄR PÅ G

Äntligen börjar W få upprättelse

Vi har fått en ny upplaga av Svenska Akademiens ordlista, den trettonde. Många tidningar har rapporterat om ord som åkt ut, till exempel budoarstämning, respektive kommit in, till exempel keff. Visst säger dessa ord något om samhällets förändringar, från den frivola budoaren till den brutala betongen i miljonprogrammet. Men en väsentligt större sak är att orden nu kan sorteras in under en ny bokstav: W.

Äntligen! Men det är bara en etapp-seger, för det är fortfarande problem med W-orden.

I alla ordlistor utom SAOL sorteras W-orden in bland V-orden. Så gör Nationalencyklopedin, och så gör telefonkatalogen. Och i alla databaser blir det ren anarki där Walter, Vera och Wille sorteras in lite huller om buller. Och det värsta bakslaget av alla: Internetadresser som ju oftast börjar på tre stycken W skulle ha kunnat bli klippt för bokstaven W. Tyvärr, den chansen schabblas bort genom att folk säger veveve när de egentligen menar dubbelve, dubbelve, dubbelve. Det är bara ibland som vi sköter oss. Vi kallar USA:s president för George Dubbelve Bush. Ibland bara W, faktiskt. Men gör det W mer politiskt korrekt?

W har alltså inte fått stå på egna ben, fastän det har fler ben att stå på än det ynliga, spinkiga och vingliga enkelve. Och eftersom W faktiskt utsatts för negativ särbehandling har det varit en lång väg fram till det första erkännandet. Det har absolut inte varit någon *Walk over*. Därför har W länge varit en bokstävernas wannabe.

Men nu går det inte längre att förneka att W är en helt egen bokstav, en helt annan bokstav än V. Det är ju faktiskt skillnad på swing och sving. Det ena är musik och det andra är till exempel ett slag i golf. Det är skillnad på visst i "ja, visst" och kortspelet whist. Och det är skillnad på staden Wien och drycken vin. Det är skillnad på den elektriska Watten och flytande vatten.

Så har det förstås inte alltid varit. I begynnelsen fanns bara u, med en liten spetsig variant, v, som användes när man högg i sten. Men någon smart munk i Karl den stores kanslier såg möjligheter: spetsig där nere = konsonant; böj där nere = vokal. W var en krusidullig variant, men den har fått egna uttalsregler i både engelska och tyska. Och nu är det dags för svenskan att ta klivet ut i en internationellare värld.

Och när nu äntligen Svenska akademien har erkänt W går det att se framtiden an med viss tillförsikt. Vi får in många dubbelve från andra länder. Vi har sedan länge whisky och wellpapp och det finns mängder av nykomlingar som wap och wok. I nya upplagan av SAOL har det inte ens blivit hundra ord, men med tanke på alla ord vi får in från webben så har W goda framtidsutsikter. Nu öppnas möjligheten för W att erövra fler ordlistor, fler kataloger, för att inte tala om alla databaser.

Innan det fanns feminism brukade man tala om *Women's lib*. Ett riktigt dubbelve-ord. Nu väntar dubbelvet på *dubelyou lib*. Snart kan vi lyfta två fingrar i luften för *victory*. Eller kanske fyra för wow.

LARS MELIN
Docent i nordiska språk

... nu går det inte längre att förneka att W är en helt egen bokstav, en helt annan bokstav än V.

Lars Melin

DEN RÖDA TRÅDEN

Sju aspekter på statsmaktens inre

■ ■ ■ **STATSSEKRETERARE LARS DANIELSSON** är på semester, men har lämnat efter sig flera frågor. De gäller bland annat maktfördelningen i regeringskansliet. De gäller också tjänstemannens roll. Var går gränsen mellan politiker och tjänstemän? Och vem är ansvarig för vad?

■ ■ ■ **EN AV SENVÅRENS REGNIGA DAGAR** sitter fyra "vittnen" inför en församling åhörare i ett seminarierum på Södertörns högskola. Samtidshistoriska institutet ordnar ett så kallat vittnesseminarium om "Makten i kanslihuset". Ämnet diskuteras med några som varit med på insidan. I det här fallet är det fyra tjänstemän med lång erfarenhet: Lena Noreland, Ulf Larsson, Gösta Gunnarsson och Hjalmar Söderberg. De om några borde väl veta: vilka viktiga förändringar har inträffat i regeringskansliet de senaste decennierna?

■ ■ ■ **SVENSKA DEPARTEMENT** är relativt små, medan de självständiga ämbetsverken är desto större. Ändå har regeringskansliet vuxit sig dubbelt så stort under drygt 30 år. År 1974 var antalet anställda 2 281, i dag är de cirka 4 600, konstaterar inledningsvis Samtidshistoriska institutets forskare Torbjörn Nilsson.

■ ■ ■ **VITTNENA LYFTER EMELLERTID** fram andra förändringar som de viktigaste: EU-inträdet och de krav som internationaliseringen ställer på kansliet, att styrningen och samordningen i kanslihuset har förändrats och att detaljregleringen av myndigheter har upphört. Hjalmar Söderberg, som kom in på regeringskansliet på 1970-talet, lyfter fram hur fokus har skiftat från utgifter till mål och resultat. "Gunnar Sträng var noga med att man inte skulle beskriva vad verk och myndigheter skulle göra", berättar han – då skulle de nämligen kunna kräva mer pengar. Publiken skrattar. Flera av dåtidens idéer framstår som märkliga. Inte heller vittnena ger uttryck för någon större nostalgi.

■ ■ ■ **NÅGON VECKA TIDIGARE**, i ett annat seminarierum, på Score på Stockholms universitet, menar dock den brittiske sociologiprofessorn Paul du Gay att det faktiskt var bättre förr. Organisationsforskningen har de senaste åren visat ett förnyat intresse för statstjänstemannen och det offentliga ämbetet. Det är bland annat ett moraliskt intresse, till följd av skandaler (Clinton-Lewinsky) och kontroversiella beslut (Irakkriget).

suddas ut; den alltför engagerade byråkraten riskerar att se ämbetet som en förlängning av sig själv. Tjänstemän bör inte vara några "cheerleaders för regeringen" utan "tränas att vara neutrala".

■ ■ ■ **TJÄNSTEMÄNNEN PÅ SEMINARIET** i Södertörn delar inte du Gays syn på administrationens utveckling. När det gäller tjänstemannens inställning till "det politiska" ser de ingen större skillnad på sig själva och sina efterträdare, säger de. Ändå kretsar mycket av samtalet på seminariet i Södertörn kring förhållandet mellan politiken och tjänstemännen. Det är en tråd ingen vill släppa. Uppenbarligen har vi svårt att tro på den opartiska tjänstemannen. Vi vill kanske gärna att hon ska finnas – men vill också ha någon att skylla på.

RED.

UTBLICK | USA

Omprövat kontrakt med Amerika

KOALITION I KRIS | Republikanerna har besvikna väljare och behöver nya idéer.

BAKSLAG EFTER BAKSLAG karaktäriserar George W. Bushs andra mandatperiod. Våren 2006 befann han sig i ett opinionsmässigt fritt fall.

Bushs svaghet och impopularitet är en belastning för republikanerna. De riskerar att förlora majoriteten i både representanthuset och senaten i novembers kongressval. Vad få trodde var möjligt för mindre än ett år sedan framstår nu som alltmer troligt: den republikanska eran går mot sitt slut. Är det fråga om poli-

Vad få trodde var möjligt för mindre än ett år sedan framstår nu som alltmer troligt: den republikanska eran går mot sitt slut.

tiska kastvindar eller en djupgående attitydförändring bland väljarna? Det senare kan framtinga omprövningar och skapa allvarliga spänningar. Håller republikanerna på att tappa greppet?

Partiet är, liksom demokraterna, ett myller av särintressen och skilda perspektiv. Men där finns en gemensam nämnare: motståndet mot den stora staten.

Grover Norquist hör till dem som tidigast och mest målmedvetet utmejslade budskapet att Washington är problematiskt. Han leder "Americans for Tax Reform" och har kontakter med en rad andra organisationer som utgör det republikanska partiets stomme. Få känner bättre stämningsslaget bland gräsrotterna.

Jag träffar honom på ATR:s kontor i Washington i mitten av maj. På skrivbordet står en byst av Ronald Reagan, men ovanpå ligger vanvördigt en baseballkeps på sniskan. Och bland alla tributer till den konservativa saken på väggarna hänger en affisch med en lyckligt grinande Janis Joplin. Grover Norquist har ett kort, välansat skägg och en bländande vit, skrynkelfri skjorta.

Han avfärdar lugnt och metodiskt alla katastrofscenarier. Partiet kommer att behålla majoriteten i representanthuset och i senaten. Ja, väljarna är missnöjda och oroade över kriget i Irak och höga bensinpriser. Men det är inte skäl nog att överge partiet.

– Egentligen är det väldigt lite som har förändrats. Vi har hållit ställningarna i kongressen de senaste tio åren. Den republikanska majoriteten avspeglar väljarnas värderingar. Oenigheten mellan konservativa gäller statens utgifter. Vi tycker att Bush borde vara tuffare. Men demokraterna utgör inte något alternativ.

Det bästa sättet att förstå det republikanska partiet, säger Grover Norquist, är att se det som en stor rörelse av människor som vill bli lämnade i fred av Washington: företagare som inte vill beskattas, vapeninnehavare som vill behålla sina vapen, husägare som inte vill få sina hus upptaxerade, religiösa grupper som vill be i fred och driva skolor på sitt sätt. Detta är kittet som håller samman socialt, kulturellt och ekonomiskt konservativa grupper. Så länge republikanerna, till skillnad från demokraterna, vill hålla staten på avstånd får partiet deras stöd.

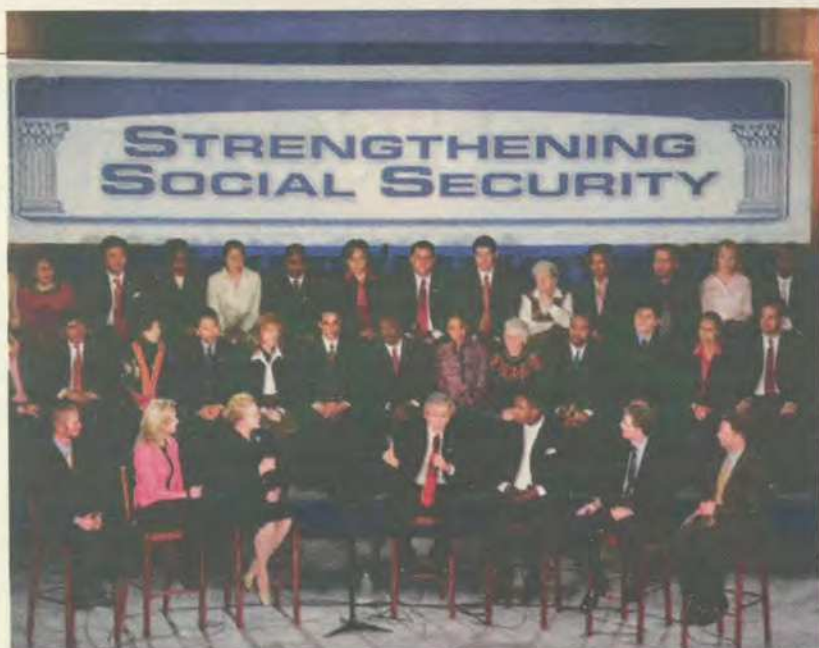
– En del vapenlobbyister har underliga uppfattningar om frihandel. Det bryr jag mig inte om. Samma sak med vissa konservativas syn på homosexuella. För det bestämmer inte hur de röstar. *They vote on being left alone!*

ANDRA ÄR INTE LIKA SÄKRA på koalitionen stryktålighet. På tio minuters gångavstånd från ATR ligger AEI, American Enterprise Institute, en av Washingtons största och mest respekterade republikanska tanke-smedjor. Norman Ornstein, expert på kongressen, frågar artigt vad "Grover tyckte" och smålar åt svaret.

– Både presidenten och republikanerna befinner sig i en förfärlig situation. Visst finns rum för förbättring, men det lär knappast ske inom överskådlig framtid. Problemet, enligt Ornstein, är det intryck av inkompetens och kaos som nu präglar nästan allt vad Vita huset företar sig.

– Alla presidenter får svårigheter och försvagas under sin andra mandatperiod. Det verkligt förvånande är hur snabbt det vände för Bush.

Ornstein tillintetgör stillsamt akademiskt Grover Norquists resonemang om republikanernas oöver-

Bush i nytt sällskap? Republikanerna har börjat visa ett större intresse för social trygghet och jämlikhet.
FOTO: BROOKS KRAFT/CORBIS

vinnlighet. Jämfört med presidentvalet blir det nu mycket svårare att mobilisera kärnväljare som känner sig svikna och demoraliserade. För demokraterna är läget det motsatta. De kan utnyttja ett nationellt missnöje för att ta över kongressen, liksom republikanerna gjorde 1994 med manifestet *Contract with America*.

– Man ska förstås vara försiktig med förutsägelser. Mycket kan hända fram till oktober, då valjarna börjar ta ställning på allvar, men om ingenting dramatiskt inträffar tror jag att demokraterna får majoritet i representanthuset och hamnar ett par mandat från att vinna senaten.

Presidentens svaghet kan historiskt endast jämföras med Harry Trumans och Richard Nixons, påpekar Norman Ornstein. Och precis

som sina företrädare befinner sig nu Bush i en situation där han inte längre kan dra nytta av sitt mäktiga ämbete. Valjarnas förtroende är så lågt att de inte längre lyssnar på honom.

GÅR AMERIKANSK politik mot en mer aktivistisk period och en starkare stat? Ornstein är skeptisk. Valjarna är fortfarande polariserade, och inget parti är redo att utöva ett bredare och mer ansvarsfullt ledarskap. Motsättningarna kommer att bestå, oavsett vem som styr kongressen.

– Den mest intressanta frågan är vad Bush gör om republikanerna förlorar. Ser han det som en möjlighet att kompromissa och få något utträttat, som Bill Clinton gjorde

1994? Eller kommer han att hålla fast vid sin politik och bete sig som om hans parti fortfarande var i majoritet? Med ryggen mot väggen blir han tvungen att ändra sig.

IGENKÄNNANDE MEN med föga sympati betraktar William Galston, på tankesmedjan Brookings Institution, republikanernas nya läge. Galston bidrog i hög grad till omvandlingen av demokraterna under 1980-talet. Processen förde partiet mot mitten och till Vita huset. Galston var inrikespolitisk rådgivare till president Bill Clinton 1993–1995. Sedan dess har han ägnat sig åt forskning och anses vara en av den amerikanska liberalismens främsta tänkare.

– Det råder inget tvivel om att missnöjet med president Bush har överförts på republikanerna och att det kommer att påverka kongressvalet. Speglar missnöjet en önskan om en aktivistisk politik? Min åsikt är att det finns flera problem som vid någon tidpunkt måste lösas på nationell nivå.

Galston nämner sjukvård och pensioner, men också upplösningen av det sociala kontrakt på arbetsmarknaden som gett anställda en viss form av trygghet. Här kan bara Washington ge lösningen. När, och i vilken form, återstår att se. Men redan nu pågår ett tankearbete bland potentiella republikanska och demokratiska presidentkandidater. Liksom Norman Ornstein avfärdar William Galston resonemanget om den osårbara republikanska majoriteten. Utrikespolitiskt engagerade konservativa är missnöjda med kriget i Irak, ekonomiskt konservativa

"Den mest intressanta frågan är vad Bush gör om republikanerna förlorar."

Norman Ornstein

rasar över ett växande budgetunderskott och socialt konservativa känner sig besvikna över att Bush inte uppmärksammat deras dagordning.

– Jag tror inte att det finns någon grupp i den republikanska koalitionen som är lycklig just nu.

Finns det då skäl att tro att republikanerna, liksom demokraterna i slutet av 1980-talet, är redo för en omprövning?

Galston noterar ett par tecken i tiden. Ett är en artikel i *Weekly Standard*, där den konservativa ekonomen Irwin Stelzer hävdar att grunden för republikanernas ekonomipolitik riskerar att rämna om partiet inte ger sig i kast med den ökande ojämlikheten och bristen på social trygghet för arbetstagare och familjer. Amerikansk konservatism riskerar att hamna ur tiden om den inte förmår angripa dessa problem. Ett annat tecken är att den republikanske guvernören i Massachusetts, Mitt Romney, som siktar in sig på Vita huset, har lagt fram ett förslag om en heltäckande sjukförsäkring. Det vittnar också om att något är i görningen.

– Den politiska dagordningen håller på att förändras, och ett parti som vill förbli i tiden måste fokusera på den nya dagordningens problem.

MATS WIKLUND
Frilansskribent

INBLICK | EUROPEISK GEMENSKAP

Både och i stället för antingen eller

KOSMOPOLITISM | Ulrich Beck tror på mer europeisk interaktion och parallella identiteter

TORSDAGEN DEN 1 JUNI cyklade representanter för Nederländernas socialistparti från Haag till Bryssel, för att lämna tillbaka det europeiska grundlagsutkastet, exakt ett år efter landets "nee" till detta.

En helt annan, proeuropeisk stämning var det i den gyllene børsalen i Gamla stan, där Ulrich Beck höll föredrag om *Understanding Real Europe: A Cosmopolitan Perspective*, inbjuden av Nobelmuseets forskningsavdelning. Den uppburne tyske sociologen förespråkade entusiastiskt ett "kosmopolitiskt Europa", varken en federation eller en nationalstat, men ändå ett slags

stat med en egen grundlag. Becks kosmopolitism står för ett identitetsmässigt "både och" i stället för ett "antingen eller" – både svensk och europeisk alltså – och befinner sig någonstans mellan nationalismen och universalismen. Kosmopolitismen får inte heller förväxlas med bilden av den elitistiske kosmopoliten, som "bor i olika flygplatslounger". Enligt Beck är kosmopolitismen ett sant europeiskt förhållningssätt till "annorlundaskap" (*otherness*) – vi behöver därför mer och inte mindre av det europeiska. Och en europeisk grundlag skulle skapa ett slags europeisk offentlighet.

Han påpekar att om EU i dag ansökte om medlemskap i EU, så skulle unionen få blankt nej på grund av bristande demokrati. Är det då så konstigt om européerna röstar nej? frågar en i publiken. Beck medger att kritik är viktigt, men vidhåller att vi behöver ökad europeisk interaktion. Och förhoppningsvis kan en grundlag göra EU mer demokratiskt.

Sedan är frågan hur en grundlag ska se ut och hur den ska ratificeras. Beck tycks främst intressera sig för den senare aspekten. Han tycker att alla ska rösta på samma dag, så att det blir fokus på medborgarna snarare än på olika länder. Han tycker också att det bör bli konsekvenser för länder som röstar nej, så att det känns att "Europa" är på allvar. Båda dessa idéer kan vara bra, men som en statsvetare i publiken påpekar finns en motsägelse mellan fokus på medborgarna å den ena sidan och på länderna å den andra.

Detta drag tycks genomsyra kosmopolitismen: allt låter fint, men det är svårt att se hur det ska gå till i praktiken. Mer kommer krävas för att övertyga holländarna om att cykla till Bryssel och hämta tillbaka grundlagen.

RED.

Freeganens och veganens dilemma

KONSUMTIONSKRITIK. I de flesta stormarknader känns kampen för hållbar utveckling och viss begränsning av konsumtionen rätt så avlägsen. Men kanske förs den alldeles bakom hörnet. En så kallad *freeganism* sprider sig i USA, åtminstone som begrepp. *Freegans* äter produkter som slängs från stormarknader och restauranger, i syfte att minimera avfall och konsumtion.

Köttets lockelser. Men vissa står emot.

FOTO: SCANPIX

Kritiken av konsumtionssamhället för- enar fri- ganismen med veganis- men, men det är för- stas skill- nad på att äta det

mesta och att endast äta föda från växtriket. I ett försök att jämka skrev en insändare på www.alternativ.nu att "En freegan kan också vara en vegan som äter det som bjuds på, alltså som inte knusslar när det serveras animalier." Köttätande veganer alltså? Olika strategier för förändring står mot varandra: är det bäst att gå i bräsch för det nya eller att undergräva det gamla?

RED.

Attraktiva platser

JOBBS OCH SLÄKT. Reklamen vi ser för till exempel Nyköping hjälper kanske inte. Inte heller låga skatter. Det som lockar inflyttare är i första hand studier, jobb och familj; man kan tala om en "barnvaktseffekt". Det visar Thomas Niedomysl i en ny avhandling vid Uppsala universitet, *Migration and place attractiveness*. Vissa städer kanske måste ompröva sin förförelseteknik.

RED.

INBLICK | FRANKRIKE

Kaviarvänstern har blivit mätt

SOCIAL BRYGGA | En viktig grupp fyller inte längre sin historiska funktion.

I STORBRIANNIEN heter det *Champagne left*, i Frankrike *gauche caviar*, i Tyskland *Toskaner Fraktion* (på grund av frekventa semester i Toscana) och i Sverige finns benämningar som salongsradikaler och rödvinsvänster. Idén är i stort sett densamma: en del av vänstern lever inte som den lär. De olika begreppen har en pejorativ klang, och rikemansvänstern betraktas inte sällan som förrädare, men den har fyllt en viktig och angelägen funktion i historien. Det menar den franske samhällsdebattören Laurent Joffrin, som nyligen kom ut med boken *Histoire de la gauche caviar*, Kaviarvänsterns historia. Man får påpeka att han själv har koppling till objektet, i egenskap av redaktionschef på nyhetsmagasinet *Nouvel Observateur*, allmänt betraktad som just *gauche caviar*.

Fenomenet återfinns i alla länder och i alla tider, menar Joffrin. Han spårar det tillbaka till filosofen Plutarkos och dennes berättelse om den välsituerade Tiberius Gracchus i antikens Rom som – under en ridtur i Toscana – övertygas om felaktigheten i jordägarnas utnyttjande av de fattiga och lyckas övertyga senaten om en lag om användning av allmän egendom.

Också Voltaire och andra upplysningsfilosofer var kaviarvänster, hävdar Joffrin.

– Ordet är anakronistiskt men fenomenet är det inte, om det definieras som när personer tillhörande den regerande klassen tar ställning

Laurent Joffrin

Röda landskap. Den välbärgade vänstern lär trivas i Toscana. FOTO: SCANPIX

för och går över till den regerade klassen, säger Joffrin till *Axess*.

– I dag associeras Voltaire med den republikanska högern, men då var det ju annorlunda. Under franska revolutionen placerades anhängarna av den gamla regimen till höger, och de som var för förändring och förespråkade republiken till vänster.

Historiskt sett har kaviarvänstern tjänat som ett slags brygga mellan elit och folk. Den har försett vänstern med kunskaper och, inte minst, nya idéer. Men mot slutet av 1900-talet började kaviarvänstern svika, menar Joffrin. I Frankrike bär den en del av skulden för vänsterns kris.

– I Frankrike spelar den här delen av etablissemangen en viktig roll. Kaviarvänstern sysslar med medier, reklam, bank, management... Det är en liten grupp, men den sprider många idéer. Och den har utvecklats i fel riktning de senaste 20 åren.

Nu bryr den sig mest om pengar, alltmer egocentrisk vartefter de egna inkomsterna har ökat. Men hur blir det om kaviarvänstern alltmer agerar som vore den höger –

samtidigt som den talar i vänsterns namn?

– Numera vill kaviarvänstern minska inkomstskatterna och avskaffa förmögenhetsskatten.

– Ett stort hyckleri är hur delar av vänstern förnekar problemen med invandring och endast talar om invandrare i termer av offer. Alla vet att det är större problem i en skola med 90 procent invandrare än i en skola med större social blandning. Men kaviarvänstern bryr sig förstås inte om det, eftersom den sätter sina barn i skolor där det inte finns en enda invandrare. Man gör storslagna antirasistiska uttalanden men lämnar arbetarklassen att handskas med den vardagliga kontakten. Det skapar rasism och stora problem.

(Främlingsfientliga Front National hämtar många av sina röster hos arbetarklassen.)

Det främsta problemet är enligt Joffrin en oförmåga till nytänkande. Kaviarvänstern är inte längre det "laboratorium för nya idéer" som den varit i historien.

LISA IRENIUS
Redaktör på Axess

BESSERWISSE | AV ANDERS MATHLEIN

DEBATT | FARMAKOGENETISK FORSKNING

Medicinskt rasbegrepp kan behövas

BIOLOGISKA SKILLNADER | Mediciner som testats i Nordamerika och Europa säljs till utvecklingsländer utan tanke på att genetiska variationer kan medföra risker och uteblivna effekter, menar Dan Egonsson.

I EN PAUS MELLAN TVÅ föreläsningar för ett tag sedan kopplade jag av filosofin genom att lyssna på ett inslag i P1:s *Vetandets värld* om svensk rasbiologisk forskning under 1900-talet. Redaktören AnnLouise Martin avslutade programmet med att säga: "I dag vet vi att rasbegreppet är helt obiolgiskt."¹ Hennes inställning är väl spridd, och jag har stött på den på många andra håll. En av huvudförklaringarna för dem som menar att ett biologiskt rasbegrepp inte kan tillämpas på människan är att det finns en större genetisk variation inom de grupper som vi tidigare har beskrivit i rastermer än det finns mellan dem. Jag vill ifrågasätta detta argument och ställa frågan om det kan vara så att den politiska världsbilden färgar av sig på den vetenskapliga. Mitt fokus är rasbegreppets medicinska betydelse.

En av förgrundsfigurerna i den moderna rasdiskussionen, Troy Duster, säger i en intervju:

... it is fine to look at health disparities between any two groups – religious, gender, class, race, age, region of the country, et cetera – and ask why. But DNA should be the last place we look to try to explain those differences. Every molecular geneticist knows that there is far more genetic variation within what we call loosely African, European, and Asian continental ancestry than there is between these broad groupings.²

Men det måste väl gälla för väldigt många biologiska klasser, som vi betraktar som helt legitima, att variationen av egenskaper kan vara större inom klassen än mellan de olika klasserna? Ta exempelvis artklassifikationen. Vi skiljer mellan människa och orangutang. Det faktum att det finns en skillnad mellan dessa arter som har biologisk betydelse (de kan bland annat inte skaffa fertil avkomma med varandra), behöver inte förhindra att egenskapsskillnaden är större inom dessa arter än mellan dem. Egenskapen längd är ett exempel. Vi vet att människor kan vara allt från en och en halv till två meter långa utan att det är något konstigt med det. Orangutaner kan i sin tur ha en kroppslängd på allt mellan 1,25 och 1,8 meter. Det verkar alltså fullt möjligt

att den genetiska variationen vad gäller denna egenskap är större inom var och en av arterna än den är överlag mellan dem.

Man kan räkna upp andra egenskaper som beter sig på samma sätt: fysisk styrka, röstresurser, ögonfärg, storlek på öron med mera. Jag skulle inte bli förvånad om förmågan att klättra i träd varierar mer inom den mänskliga arten än den gör mellan arterna.

Det verkar alltså fullt möjligt att tänka sig två biologiska klasser där variationen är större inom var och en av dem än mellan dem, utan att detta med nödvändighet upphäver skillnaden mellan klasserna. Där emot skulle skillnaden vara upphävd om två slumpmässigt utvalda individer från samma klass sannolikt skulle vara mer olika varandra på varje punkt än två individer från olika klasser. Men något sådant kan man omöjligen hävda i samband med mänskliga raser, vilket vi snart ska se.

Anta att jag har rätt i detta. Vad beror det på att man presenterar ett argument som verkar problematiskt? Jag tror att det kan bero på att man medvetet eller omedvetet anpassar sig till tidsandan. Det fanns en tid när rasbegreppet var högsta mode, men så är det inte längre. Rasbegreppet har blivit politiskt belastat, kanske framför allt därför att man under den första hälften av 1900-talet använde rasforskningen för att förfölja människor. Men jag kan inte låta bli att spekulera över om inte åtminstone delar av vetenskapen fortfarande går politikens ärenden – för hundra år sedan bistod forskarna med dåliga argument en politik som ville rättfärdiga rasismen, numera bistår de med dåliga argument en politik som vill omöjliggöra rasismen genom att hävda att det inte ens finns några raser.

JAG HAR SÖKT VIDARE i litteraturen och även på annat håll funnit argumentet om att skillnaderna är större inom än mellan olika befolkningsgrupper. Den här gången skriver Troy Duster tillsammans med Pilar Ossorio:

The maximum variation observed between human groups is a statistically significant difference in allele frequencies at about 15% of genetic locations ... Because the majority of

between-group variation is found within any race, researchers cannot assume that people of the same race are genetically similar in ways that matter for medicine or other between-group comparisons.³

Ser man till den bokstavliga betydelsen av deras slutsats finns inte så mycket att invända: Vi bör inte utgå

FOTO: ROLAND FRANSSON

"Det finns en risk att vi förlorar på att undvika rasbegreppet i medicinska sammanhang ..."

Dan Egonsson
Docent i praktisk filosofi

från att den genetiska variationen har medicinsk betydelse. Men ser man till sammanhanget och författarnas artikel i dess helhet tolkar jag det som att de menar att det underlag de redovisar i citatet stöder slutsatsen att rasbegreppet sannolikt inte har någon medicinsk betydelse.

Tanken verkar återigen vara att det är en väldigt liten del av den genetiska materialet som är specifik för de grupper som vi vant oss att betrakta som olika raser. Tittar vi på frekvensen alleler (en allel är en variant av en gen) finns merparten av variationen (85 procent) inom de mänskliga befolkningsgrupperna. Det som blir kvar och som samvarierar med traditionell rastillhörighet är bara några procent, vilket enligt författarna är för lite för att vara medicinskt intressant.

Varför ska man dra den slutsatsen? Det är allmänt känt att människan och schimpansen delar så mycket som 98,4 procent av sin arvs massa, den totala mängden DNA, med varandra.⁴ I rent genetiskt kvantitativa termer verkar alltså

inte skillnaden så stor mellan dessa arter. Men vem skulle våga påstå att skillnaden inte är medicinskt intressant? Jag kan förstå om någon hävdar att den genetiska likheten mellan människa och schimpans talar för att det bör finnas en stor medicinsk likhet, som att de olika arterna reagerar på ett likartat sätt på behandlingen med olika läkemedel. Men jag förstår inte hur man går från ett påstående om medicinska likheter till slutsatsen att det inte också kan finnas betydande skillnader! Nyss var det sex briter som blev dödsjuka när de testade ett läkemedel, trots att de bara fick en femhundra del så stor dos som man tidigare gett till apor och kaniner, som inte reagerat nämnvärt. Antagligen för att läkemedlet fungerar olika på människa och djur, exempelvis apa.

Och jag har särskilt svårt att förstå hur Ossorio och Duster kan dra den slutsats de gör, eftersom de på ett annat ställe i sin artikel häpnar både över hur litet och på samma gång hur mycket av arvs massan som definierar oss som genetiska individer:

Any two unrelated persons, chosen at random from across the globe, are 99.9% identical in their nucleotide sequences ... The human genome contains approximately three billion DNA building blocks, which means that, between any two people, there are at least three million points of difference in the DNA. That 0.1% difference translates into quite a lot of genetic variability for scientists to study.⁵

Här tycker jag att det finns en skillnad i hur författarna reagerar på den rent procentmässigt lilla genetiska skillnaden mellan två mänskliga individer å ena sidan och två befolkningsgrupper å den andra. Vad gäller individen försöker de översätta den ytterst lilla procent-satsen till absoluta siffror om antalet genetiska byggstenar, för att visa att en liten procentandel i dessa sammanhang kan handla om väldigt många byggstenar. Men något liknande sker inte, som vi såg, när författarna talar om skillnaden mellan olika mänskliga grupper. Som läsare undrar man över om inte också några procents skillnad på allelnivån kan ge genetikerna något att studera. Vad innebär en sådan varia-

DEBATT | FARMAKOGENETISK FORSKNING

tion i absoluta termer, och vad är det som säger att den inte har medicinsk betydelse?

OSSORIOS OCH DUSTERS slutsatser kan jämföras med annan forskning, som de i stor utsträckning känner till men som inte tycks ha påverkat deras slutsatser speciellt mycket. Låt oss börja med idén att vi inte har anledning att tro att rasbegreppet skulle vara medicinskt intressant. Under det senaste året har man i USA diskuterat om man ska tillåta en hjärtmedicin som kallas *BiDil* och som har rönt uppmärksamhet för att den förefaller verka olika på olika rasgrupper i det amerikanska samhället. I klartext verkar den uteslutande ha effekt för svarta amerikaner. Läkare i USA har visserligen länge skrivit ut olika mediciner för vita och svarta, men *BiDil* skulle bli den första medicinen som är uttalat rasspecifik.

David Rotman beskriver i *Technology Review* hur läkemedelsbolaget Nitromed för ett par år sedan fick avbryta en studie av *BiDil*, då resultatet tydligt visade att medlet hade en dramatiskt positiv effekt på svarta patienter.⁶ När man tillsatte *BiDil* till den traditionella mixen av hjärtmediciner sjönk dödligheten för dessa patienter med 45 procent. På vita patienter låg effekten av medi-

"Vill vi tillvarata utsatta grupperns intressen bör vi leta lika febrilt bland alla tänkbara förklaringar ..."

cinen inom den statistiska felmarginalen. I det läget bedömde man det som oetiskt att fortsätta ge placebo till kontrollgruppen.

Rotman förhåller sig tämligen neutral vad gäller orsaksfrågan. Av det faktum att det finns en samvariation mellan traditionella rasegenskaper, som hudfärg, och reaktioner på läkemedel följer självfallet inte att reaktionerna måste vara genetiskt betingade. Det är ett sorgligt faktum att skillnader i hudfärg också samvarierar med sociala faktorer som inkomst, arbetsmiljö, boendemiljö och allt annat som är sammankopplat med social status. Någon av dessa faktorer kan mycket väl vara förklaringen till de resultat som man kommit fram till i samband med *BiDil*. Och, skulle man kunna hävda, vi missar det väsentliga om vi stirrar oss blinda på hudfärg och gener, när såväl det medicinskt som politiskt rimliga vore att också uppmärksamma betydelsen av sociala missförhållanden. Men detta betyder inte att den sociala förklaringsmodellen är den mest sannolika eller att vi i första hand ska söka efter

Olika piller för olika folk? Ny forskning tyder på att det inte är meningslöst att utveckla olika mediciner för olika grupper, påpekar Dan Egonsson.

FOTO: SCANPIX

förklaringen bland de sociala faktorerna. Vill vi tillvarata utsatta grupperns intressen bör vi leta lika febrilt bland alla tänkbara förklaringar, vilket inbegriper både sociala och genetiska sådana.

DET FINNS EN RISK, menar jag, att vi förlorar på att undvika rasbegreppet i medicinska sammanhang, och jag tror inte att man ska utgå från att uppdelningen av människor i olika genetiska grupper med nödvändighet strider mot den politiska grundsatsen om alla människors lika värde. Det finns forskare som har hävdat raka motsatsen: vi kommer att ha svårare att hävda människovärdestanken och svårare att uppnå en global rättvisa om vi väljer en alltför genetiskt individuell syn på människorna, i stället för att betrakta dem som tillhörande olika genetiska kollektiv.

Abdallah S. Daar och Peter A. Singer (inte att förväxla med den Peter Singer som skrivit bland annat *Praktisk etik*) publicerade förra året en debattartikel i *Nature*, där de påpekade att läkemedel som testats uteslutande på den europeiska och nordamerikanska befolkningen – ibland med en bevisad effektivitet på endast 30 procent – kan säljas även till befolkningen i utvecklingsländerna, utan minsta tanke på de eventuella risker som det kan medföra eller om medlen har någon effekt alls.

Daar och Singer menar att detta har föranlett framför allt en rad asiatiska länder, med Indien, Kina, Japan och Indonesien i spetsen, att högprioritera forskning både om den genetiska variationen och likheten hos den asiatiska befolkningen. Jag kan inte låta bli att förundras över vilken radikalt annorlunda bild som Daar och Singer ger av denna forskning jämfört med Ossorio och Duster. Trots att de båda forskargrupperna publicerar sina artiklar vid samma tidpunkt (2005) och i ganska stor utsträckning utgår från

samma material ser det ut som om de beskriver två helt olika forskningslägen.

Daar och Singer verkar anse det ställt utom allt tvivel att bland annat den nya forskningen i utvecklingsländerna visar att det inte är meningslöst att tala om rasgrupper eller om rasgruppernas betydelse för medicin och hälsovård:

Studies in population genetics have revealed a great deal of genetic variation within racial or ethnic subpopulations, but also substantial variation between the five main racial groups, which are based on continental ancestry.⁷

Daar och Singer säger alltså att medan det visserligen är sant att det finns en stor genetisk variation inom de mänskliga rasgrupperna (just på det sätt som vi tidigare konstaterat), så finns också betydande genetiska skillnader mellan dem.

I alla fall, det ärende – och som när allt kommer omkring är politiskt – som Daar och Singer har med sin artikel är att vi kan lägga globala rättvisaspåpekter på hur vi ska styra den moderna farmakogenetiken. (Farmakogenetiken är den forskningsgren som sysslar med genernas betydelse för hur vi reagerar på olika läkemedel.) Vill vi att resultaten från denna forskning ska komma även människor i utvecklingsländerna till gagn så bör vi motverka ett alltför ensidigt fokus på individen – vi ska inte bortse från att det finns individuella genetiska skillnader, men heller inte försumma de skillnader som finns eller kan finnas mellan befolkningsgrupper i västvärlden och utvecklingsländerna.

Nu skulle man kunna tänka sig att läkemedelsbolagen, som finns i de utvecklade länderna, är ovilliga att satsa pengar på läkemedel som främst kan användas på den kapitalsvagare befolkningen i utvecklingsländerna. En sak som tyder på det är att det hittills har varit så: av

de 1 393 nya läkemedel som registrerades mellan åren 1975 och 1999 var, enligt Daar och Singer, endast 16 registrerade för sjukdomar som företrädesvis drabbar människor i utvecklingsländerna! Men tanken är att en farmakogenetik med fokus också på befolkningsgrupper kan ändra på detta. Det blir helt enkelt mindre kostsamt att testa nya läkemedel om de inte behöver vara effektiva och ofarliga för alla.

JAG MENAR att man kan dra två slutsatser. Den första är att det är möjligt att många forskares syn på rasbegreppet fortfarande är politiskt färgad av den rasbiologiska diskussionen under 1900-talet. Den andra är att även om vi menar väl med att inte vilja dela upp människor i traditionella rasgrupper så kan effekten av detta kanske vara negativ just för de grupper som vi på det här sättet vill skydda.

Det är viktigt att förstå att jag inte föreslår att vi återupptar ett rastänkande och allra minst att vi gör det på andra områden än det medicinska. Jag föreslår bara att vi inte på förhand stänger frågan på det medicinska området. Det kan mycket väl visa sig att de politiska riskerna med rasbegreppet är större än den medicinska nyttan, men ett beslut att därför undvika rasbegreppet är välgrundat bara om det sker i full medvetenhet om de medicinska riskerna med ett sådant beslut.⁸

DAN EGONSSON
Docent i praktisk filosofi
vid Lunds universitet

Fotnoter:

- 1 Vetandets värld, januari 2006.
- 2 Troy Duster, "Race in Medicine", intervju i *Technology Review*, dec 2003/jan 2004, vol 106, nr 10, s. 69.
- 3 Pilar Ossorio & Troy Duster, "Race and Genetics", *American Psychologist*, vol 60, nr 1, 2005, s. 117.
- 4 Det kan se ut som om de olika procent-satserna inte stämmer med varandra, men det finns alltså en skillnad mellan frekvensen alleler (varje kromosom innehåller endast en allel av varje gen) och hela arvs-massan eller genomet.
- 5 Pilar Ossorio & Troy Duster, "Race and Genetics", *American Psychologist*, vol 60, nr 1, 2005, s. 117.
- 6 David Rotman, "Race and Medicine", *Technology Review*, vol 108, nr 4, 2005, s. 62.
- 7 Abdallah S. Daar & Peter A. Singer, "Pharmacogenetics and geographical ancestry: implications for drug development and global health", *Nature Reviews/Genetics*, vol 6, mars 2005, s. 242.
- 8 Huvudtankarna i artikeln presenterades på Filosofiska institutionen i Lund i april. Tack till alla som lyssnade och ville diskutera och till Veronica för dina kritiska synpunkter på manus!

DEBATT | STADENS UTGLESNING

Villa och bil ingen dröm för alla

SPRAWL | Bergman och Bruegmann ignorerar effekterna för kvinnor, barn och fattiga.

SPRAWL ÄR ETT rätt nytt begrepp i Sverige för att beskriva ohämmad stadsutglesning – utväxt utan tillväxt. Sprawl har sina opponenter och sina förespråkare. I förra numret av *Axess* gjorde sig Bosse Bergman till tolk för de senare genom att redovisa den amerikanske konsthistorikern Robert Bruegmanns teser – sedda ur ett vit-välbärgad-mansperspektiv. För Bruegmann är sprawl på samma gång en naturlag och en företeelse med historiska rötter; de första sprawlarna var Roms rika män som med sina hushåll flydde sommarmånaderna hetta för svalkan på landsbygden.

Det finns en symbios mellan stadsutglesning och bilism: ju mer bilismen ökar, desto mer ökar stadsutglesningen, och desto fler bilar behövs. De som vill hålla igen stadsutglesningen och bilismen brukar efterfråga bättre kollektivtrafik och en förtätning av staden. De menar

"Han bygger bland annat sina teser på anekdotiskt material liksom på rena felaktigheter."

också att det gäller att bygga attraktiva alternativ till villaboendet. Men Bruegmann menar att folk ska kunna bo som de vill. Hans boteckning mot en allt glesare bebyggelse är ännu fler bilar.

Han bygger bland annat sina teser på anekdotiskt material liksom på rena felaktigheter. Att hålla stadsutbredningen i schack och ordna kollektivtrafik som planerarna i Portland gör framställs av Bruegmann i Bergmans referat som verkningslöst och missriktat.

Men i själva verket är stadsgränsen inget påfund av Portlands planerare, det var Oregons bönder som ville värna om sina åkrar redan på sjuttioalet. I återkommande folkomröstningar beslutar Oregonborna att ha kvar stadsgränsen runt sina tätorter. Kollektivtrafiken har funnits runt 30 år och är ett resultat av att Portlandborna ville behålla en vital stadskärna – vilket de fortfarande har, till skillnad från de flesta andra amerikanska städer. Även de som kör bil in till stadskärnan låter sedan bilen stå där och tar i stället de avgiftsfria spårvagnarna mellan butiker och sammanträden. Så har Portland också varit framgångsrikt, med amerikanska mått mätt. Mellan mitten av 80-talet och mit-

ten av 90-talet ökade befolkningen med 26 procent, men antalet bilmil bara med 2 procent, och den dagliga restiden minskade med 9 procent. Under samma tid ökade Atlantas befolkning med 32 procent, antalet bilmil med 17 procent och den dagliga restiden med 3 procent.

Detta underlåter Bergman att berätta om, trots att han också skriver om boken *Sprawl Costs*, från vilken dessa siffror är hämtade. Boken, som bygger på ett tioårigt forskningsprojekt, har räknat på kostnaderna för sprawl. På pluskontot finns den livskvalitet som många upplever i sina avlägsna villor, liksom bättre bilframkomlighet i det utbredda förortslandskapet än i stadskärnan. På minuskontot finns ökade kostnader för vägar, bensen, vatten och avlopp. Bara detta skulle bli cirka 7 500 kronor dyrare per medborgare och år under en 25-årsperiod, jämfört med en måttlig förtätning av staden. Och då räknas inte kostnader för förlorad arbetsförtjänst till följd av långa resor, skol-skjutsar, minskad service, miljöförstöring, ökade kommunala utgifter för polis, skola och brandkår ...

Boken *Sprawl Costs* ställer frågan om det utspridda villaboendet är värt detta pris. På kort sikt blir det oftast billigare, eftersom byggkostnaderna är lägre på åkern än i halvcentrala lägen. Men på längre sikt dyker kostnaderna upp i form av skatter, vägtullar och högre avgifter för vatten och avlopp.

MEN VILL VERKLIGEN alla bo i villa? Den frågan ställer varken Bergman eller någon av böckerna. Låt mig därför ge ett feministiskt perspektiv. Dolores Hayden, professor i arkitektur vid Yale, har under många år granskat den amerikanska villadrommen i böcker som *Redesigning the American Dream: Gender, Housing and Family Life* (1984, 2002), *Building Suburbia: Greenfields and Urban Growth* (2003) och *A Field Guide to Sprawl* (2004). Hon menar att det amerikanska villabyggandet ända sedan 50-talet har favoriserat det vita manssamhället på bekostnad av kvinnor, barn, fattiga och invandrare. Mannens "My home is my Castle" är för kvinnan den plats där hon tillbringar dagarna med att fostra barn och behaga mannen. Mannens "My Car is my Castle" är för kvinnan det fordon i vilket hon utför sitt transportarbete som "Taxi Parent". Hayden hävdar att ett jämställt samhälle bara kan uppnås i en

tätare stadsbygd, där alla kan ta sig fram för egen maskin, oavsett om det är till jobbet, skolan eller butiken. Detsamma gäller ett samhälle där befolkningen inte separeras efter inkomst, ålder och etnicitet och där de fattiga har så nära till matbutiken att de kan gå dit. I dag finns många fattiga områden som betecknas som "Food Deserts".

I Sverige, på god väg att bli ett bilberoendets samhälle, saknar en tredjedel av alla svenskar körkort, om man inkluderar barn över fem år. De måste skjutsas vart de än ska. Hälften av alla svenskar har längre än fem minuters gångväg till livsmedelsbutiken och tre fjärdedelar av alla barn under 12 har längre än fem minuters skolväg – ofta på trafikfarliga vägar.

USA, och i ännu högre grad Sverige, ser fram emot en grånande befolkning och allt fler ensamhushåll. Den stora frågan gäller hur staden ska utvecklas för att ge dessa medborgare service, kultur och

samvaro med andra människor. Redan nu består vart tredje svenskt hushåll av en singel. De väljer andra alternativ än att dra gräsklipparen runt villan, vilket är en orsak till att innerstadsboendet blir allt dyrare. Väldigt många unga välbärgade familjer bosätter sig också i innerstan för att få dagen att räcka både till jobbet och familjen. Framtidsreceptet är "mer stad" och inte, som Bruegmann föreslår, fler bilar.

DE TVÅ STÅNDPUNKTERNA om sprawl är uttryck för den gamla motsättningen mellan egen nytta och allmän nytta. Det är i dessa termer som vi behöver diskutera sprawl framöver. Är det gemensamma bästa, till exempel att hushålla med jordens resurser och slippa klimatförändringar, viktigare för oss som enskilda människor än att ohämmat få bo var vi vill och köra våra bilar var vi vill?

LOUISE NYSTRÖM
Arkitekt, Professor i fysisk planering

SVAR

Mer komplext än ja eller nej

SPRAWL | Nyströms perspektiv är alltför begränsat.

BRUEGMANN'S BOK *Sprawl* beskriver en företeelse som många intellektuella och urbankritiker i USA länge har haft en närmast doktrinär inställning till, applåderande varje reform, förändring och motåtgärd som verkar peka i motsatt riktning.

Louise Nyström har alltid försökt se till att de minst rörliga i samhället – äldre, handikappade, barn och anhöriga med ständig omsorg för dem – inte glöms bort i stadsplaneringen. Men samtidigt har hon betraktat den övergripande stadsutvecklingen med ungefär samma ögon, vanligtvis normativt från något torg i den svenska landsortsstaden och förorten. Bruegmann vidgar perspektivet avsevärt. Framför allt vill han granska, beskriva och försöka förstå städernas globala utbredning genom historien, både bakom och med hjälp av all tillgänglig statistik. Att han skulle göra det på ett anekdotiskt sätt är därför det sista man kan säga om honom. Att han dessutom granskar anti-sprawl-rörelsens vanligaste förslag till motåtgärder, och till exempel visar hur de i Portland lyckats bevara en livfull stadskärna såväl som att

skapa trafikstockningar och avhysa fattiga runtomkring, är naturligtvis inte vad alla vill påminnas om. Men det är ofta så följderna av ingrepp i den marknadsstyrda stadsutvecklingen kan summeras, om de inte också möts av åtgärder i "andra änden", ofta av helt annat slag. Lösningen för omdiskuterade stora köpcentrum utanför stan lär till exempel varken vara ett förbud för sådana eller bättre kollektivtrafik dit, utan just den finmaskiga strukturen av små lokala servicecentra som Nyström pläderar för.

FÖR ÖVRIGT är Bruegmann ingen oreserverad förespråkare av sprawl utan vill bara förstå hur människor väljer att bo när alternativen och omständigheterna ser ut som de gör. Därför redovisar han också ivrigt de förtätningar som överallt sker i förorten idag. Samtidigt är det uppenbart att han inte ser planmässiga förändringar av stadsstrukturen som den viktigaste vägen mot ett mindre segregerat och rättvisare samhälle.

BOSSE BERGMAN
Stadsbyggnadshistoriker och forskare vid
Samhällsplanering och miljö, KTH

BIOGRAFINS UPPGÅNG OCH SÖNDERFALL

Biografins egen biografi är händelserik. Tidigare ansedd föråldrad, är den i dag vitalare än på länge. Misstron mot de stora berättelserna gör att individen hamnar i fokus. Men samma misstro gör det svårare för den enskilde att formulera sin livsberättelse. Att skriva sitt liv är på vissa sätt en kollektivroman.

När teorierna vacklar blir individen den fasta punkten

HISTORIA | I dag tror man inte på objektivitet utan på en mångfald av perspektiv. Postmodernismen har gett biografen vetenskaplig legitimitet.

Det har på senare år talats om en biografins renässans. Från att ha varit tillbakaträngd har biografen plötsligt blivit "populär och omsusad". Vad beror denna nyvunna popularitet på? Postmodernismens kunskapsteoretiska minimalism med åtföljande misstro mot stora berättelser och sovjetimperiets sammanbrott som empirisk bekräftelse på detta är säkert faktorer som spelat roll. I den kulturella offentligheten har biografen dock alltid varit en populär genre, men nu finns ett nymornat intresse också inom akademierna. Frappant är att många gamla marxister satsar på biografier som möjlighet till historisk insikt. Ett eko ljuder i den marxistiska forskningen: Vi måste lära känna människan på nytt, inte som abstraktion utan som konkret verklighet. Men som vetenskaplig genre har biografen genomgått skiftande öden i den akademiska forskningen.

Jag skall fixera ett antal böjningsmönster (paradigm) eller vetenskapsuppfattningar i svensk historieforskning och något reflektera över hur dessa förhållit sig till biografen som infallsvinkel och framställningsform. De fyra vetenskapsuppfattningarna är: 1) Det nationellt statsidealistiska historistiska paradigmet. 2) Det positivistiskt-rationellt källkritiska paradigmet ("weibullianismen"). 3) Det materialistiskt-marxistiska social- och strukturhistoriska paradigmet. 4) Den postmoderna perspektivismen. Jag skall kort karaktärisera dessa vetenskapsuppfattningar och ta upp några representativa exempel.

Av
Alf W. Johansson

Professor i historia vid Södertörns högskola.

Det nationellt statsidealistiska historistiska paradigmet kan sägas tillhöra 1800-talet och intar i dag en relativt undanskymd plats i historievetenskapen men lever i hög grad inom populärvetenskapen. Denna riktning såg som sin uppgift att skildra nationens framväxt och utveckling och att genom historien ge mening och identitet åt nationsbygget. Historikern hade en nationell uppgift. Den var statsidealistisk i så måtto att den såg staten som nationens historiska gestaltning och fullkomning. Den var idealistisk såtillvida att ett platoniskt drag ingick i dess historiebild: mer eller mindre tydligt såg man de historiska händelserna och fenomen som manifestationer av idéer. Dessa fungerade som en länk mellan det utomsinnliga och det världsliga. Ibland förknippades detta med föreställningar att nationen var förbunden med en särskild idé, eller rent av en mission, given av historien eller av Gud.

Historiesynen var historistisk såtillvida att den sökte skildra historien på dess egna villkor, utifrån dess kontext; det fanns en respekt för det förflutnas särart. Forskarnas centrala studieobjekt

var staten och dess verksamhet: politik, diplomati, krig och statsmännens verksamhet stod i centrum. Ett lands yttre politik sågs ofta som bestämmande för dess inre. Historien förklarades genom en analys av de ledande nationella gestalternas motiv, bevekelsegrunder och gärningar.

Den biografiska framställningsformen passade denna skola som hand i handske. Statsmannabiografin, kartläggandet av en framstående politikers offentliga verksamhet, framstod som en självklar uppgift för en framgångsrik historiker. Det var den yttre gärningen som stod i centrum. 1800-talets idealistiska och puritanska människosyn förbjöd varje försök till mera djupgående psykologisk karaktäristik. Bengt Hildebrand talar i en uppsats om 1800-talshistorikernas "blodfattiga och skugglika människoporträtt".¹ Inte ens i Nils Ahnlunds mäktiga Oxenstiernastudie, som jag skall återkomma till, kommer läsaren huvudpersonen särskilt nära. Det viktiga är emellertid att fastställa att inom detta paradigm intog biografen en respekterad och central ställning som vetenskaplig framställningsform. Krönet och avslutningen på denna typ av biografi utgörs av Torvald Höjers väldiga Karl Johan-biografi i tre band (1939–1960).²

DET NATIONELLT idealistiska paradigmet herravälde bröts genom första världskriget. Förkastelsesdomen över denna historieskrivning uttalade Lauritz Weibull i sin installationsföreläsning 1919: den svenska historievetenskapen var "ännu snörd i den tvångströja som nyrankeanerna lagt på henne [...]. Till vilka konsekvenser detta kan leda, ser man av Treitschkes militaristiska och nationalistiska historiefilosofi."³

Det förtjänar emellertid framhållas att historikern under det statsidealistiska paradigmet hade spelat en framträdande roll i offentligheten. Mellan politisk verksamhet i nationens tjänst och vetenskaplighet fanns inte någon motsättning. Skulle någon ha frågat dessa historiker – som ibland sker i dag – vad de gjorde för nytta, skulle de ha stirrat häpet på frågeställaren och sagt: "Utan oss existerar inte Sverige."

Men redan mot slutet av 1800-talet blir offentlig verksamhet och vetenskaplighet allt svårare att förena. Från 1880-talet kan man tala om en fortskridande professionalisering av historievetenskapen. Kronologi (kontinuitet), primärt källmaterial, källkritik och fullständighet i källbehandling blev den vetenskapliga historieskrivningens varumärke. Just det sistnämnda, fullständighet i källbehandlingen, framtvängde en allt starkare specialisering och avgränsning. Det gjorde att biografen med sin principiella *Uferlosigkeit* blev en allt svårare strikt vetenskaplig uppgift.

Som ett representativt exempel på den nationellt statsidealistiska biografen vill jag nämna Nils Ahnlunds Axel Oxenstierna-biografi, som aldrig blev mer än en torso.⁴ "Ett verk som detta representerar en nationell vinning", skrev Gottfrid Carlsson till Ahnlund, när denne gett ut boken Gustaf Adolf den store 1932, och detsamma kunde han ha sagt om Oxenstiernaboken.⁵ I motsats till många andra arkivförsjunkna historiker lyckas Ahnlund förena lärdom och elokvens, hans språk har färg av 1600-tals-svenskan; det är en magnifik bok. Själva berättandet jämte motivanalysen utgör de viktigaste förklaringsmomenten. Berättelsen byggs inte upp utifrån källmaterialet, utan källmaterialets viktigaste funktion – det gäller såväl det primära källmaterialet som litteraturen – är att inspirera Ahnlunds historiska fantasi. Han placerar sig själv, precis som en skönlitterär författare ofta gör, i den allvetande författarrollen. Detta skulle egentligen kräva en fullständighet i källmaterialet, som de historiska kvarlevorna inte har och heller aldrig kan få.

För att inte luckor skall uppstå i berättelsen måste Ahnlund därför finna metoder att överbrygga källmaterialets brister. När källorna lämnar honom i sticket, tillgriper han trolighetshypoteser för att berättelsen skall förbli ett legato, ett flöde, som inte bryts: "Det är inte orimligt att tänka sig..., det kan inte uteslutas att..., man kan med tämlig säkerhet säga att", är en typ av språkliga vändningar som han använder för att skapa sammanhang och hopbindning.

Ahnlund ser historiens figurer för sin inre blick som på en scen. Hans djupa inlevelse, ja gripenhet, inför det nationella gör att han har en förförståelse av skeendet, en helhetsbild, som eventuella brister i källmaterialet inte tillåts rubba. Biografen sammanfaller på ett naturligt sätt med den nationella syntesen.

Boken är ett storverk, men dess mottagande var en besvikelse

för Ahnlund. En person har berättat för mig att han 1940 på Norrmalmstorg träffade Ahnlund, som högt klagade över hur dåligt hans bok sålt i jämförelse med Frans G. Bengtssons biografi över Karl XII. "Det är ju en roman", skall han upprört ha utropat, "en roman!"⁶

En nutida historiker skulle kanske säga detsamma om Ahnlunds egen studie, men jag anser inte att detta är riktigt. Han ligger den episka skönlitteraturen nära, framställningen är sceniskt-dramatiskt arrangerad, men den vilar trots allt trygg på hans ofantliga empiriska kunskaper. Det finns en gräns mot det skönlitterära. Ahnlund går aldrig så långt att han arrangerar dialoger och liknande för dramaturgens skull – något som ju förekommer i postmodernistiskt inriktade biografier. Boken saknar nothänvisningar, men skulle ha kunnat förse med en enda not, som det påstås att Harald Hjärne infört i en av sina skrifter: "Framställningen bygger på källorna och litteraturen."

DET POSITIVISTISKT-RATIONELLA källkritiska paradigmet skulle för enkelhetens skull också kunna kallas för weibullianismen. Denna skola var inte öppet antinationell – det fanns exempelvis ett skandinavistiskt engagemang – men betonade, som framgår av Lauritz Weibulls installationsföreläsning, distans till sitt studieobjekt: "Historikern har ingen tid och intet fädernesland."⁷ (Ett för en statsidealistisk historiker fullkomligt obegripligt uttalande.) En klyfta öppnar sig här mellan historikern och det offentliga. Det fanns också ett antiheroiserande drag, ett avståndstagande från "dammiga hjältemyter".⁸ Gustaf Adolf den store fick ju faktiskt efter sin död detta namn av rådet, men Lauritz Weibull skulle till skillnad från Ahnlund aldrig ha gett ut en bok med en sådan titel.

Statsmannabiografin, kartläggandet av en framstående politikers offentliga verksamhet, framstod som en självklar uppgift för en framgångsrik historiker.

Den nya historievetenskapen var inte idealistisk som den traditionella, utan snarast materialistisk; handel och köpenskap sågs som viktiga undersökningsområden. Om den traditionella historieskrivningen betecknas som konservativ, var weibullianismen närmast liberal. Också vad gäller människosynen fanns det en skillnad. Den nationella historieskrivningens psykologi kan betecknas som karaktärlära. Den utgick från den individuella karaktärens fasthet och harmoni, personlighetens enhet – detta är mycket tydligt i Ahnlunds reflektioner över Oxenstiernas gestalt. Det var historikerns uppgift att visa den samklang som fanns mellan tanke och handling hos studieobjektet. Det som framträder hos weibullarna däremot är den liberala intresse människan, *the economic man*.

Detta bildar grunden för en bedömning av de handlande personerna: människor handlar rationellt utifrån sina intressen: maktambitioner, ekonomisk vinning och "trosintressen" hamnar i centrum. Till detta kommer den radikala källkritiken, som framför allt vräker de berättande källorna överbord; historikern skall inte inspireras av källorna, dessa skall reduceras till säkra fakta, som tjänar som pusselbitar i en problemlösning.

Hur förhåller sig denna skola till biografen? Ambivalent, måste man säga, eftersom den tog avstånd från berättandet som förklaringsform. "Historisk forskning [...] handlar [inte] om att åstadkomma spännande berättelser utan att svara på frågor och lösa problem", skriver historikern och senare statsvetaren Stefan Björklund.⁹ Historien styckas sönder i problem som det gäller för historikern att identifiera och lösa med källkritisk metod och rationell analys.

Låt oss se på Curt Weibulls bok *Drottning Christina* från 1931.¹⁰ Betecknande nog talar Weibull här inte om en biografi utan om "Studier och forskning". Weibull eftersträvar inte som Ahnlund någon helhetsbild av vare sig Kristina eller tiden. Han vill i stället ge svar på ett antal uppställda frågor. Ingenting annat. Den tredje upplagan av boken har Weibull försett med ett förord, som tydliggör hans historiemetodologiska synsätt. För en generation som sensibiliserats av Michel Foucault och Pierre Bourdieu, vad gäller retoriska makt- och härskarstrategier, erbjuder detta förord en intressant läsning.

Weibull säger sig varken eftersträva fullständighet i "detaljer" eller att "utbygga källmaterialet med spekulationer om vad som kunde anses möjligt eller sannolikt". Den underförstådda tendensen i förordet är att klargöra att nu har det äntligen kommit en framställning som bringar ordning och reda i de viktigaste problemen i Kristinaforskningen. Källmaterialet är visserligen stort, säger han, men "huvudmassan är för kännedom om händelser och orsakssammanhang värdelöst".¹¹ Den tidigare forskningen hade inte förmått skilja mellan "beundrande tirader, eller löst hovskvaller". "Den plockade", säger Weibull, "uppgifter ur källmaterialet och utbroderade dem med egna reflektioner."

Detta hade lett till att det uppkommit "en rad olika, oförenliga uppfattningar av Christina". Hon hade blivit "en av världshistoriens stora gåtor". Det är uppenbart att Weibull anser sig ha löst denna gåta. I slutet av förordet avvisar han med en magnifik gest tanken att den nyare litteraturen om Kristina skulle påkalla någon omarbetning för hans del. Han har baserat sin framställning på säkert källmaterial och applicerat en logisk-rationell analys på Kristina agerande. Denna tolkning anser han uppenbarligen oomkullrunkelig: Kristina är en gång för alla avförd som historiskt problem.

Weibulls framställning är högst njutbar i sin intellektuella skärpa och stilistiska elegans. Hans skarpsinne överförs på något sätt på Kristina. Hon handlar rationellt utifrån sina trosintressen. Med hjälp av denna förenklade människosyn och den radikala källkritiken (som ju drastiskt minskar det källmaterial, som måste beaktas) blir historien hanterbar, ja laboratorieartad. Verner von Heidenstam kallade sin bok om den heliga Birgitta för "porträtt av författaren som gumma". Kristinaboken är ett porträtt av Curt Weibull som drottning.

Det är uppenbart att denna uppspaltning av historien i problem inte enkelt låter sig förenas med en biografisk framställningsform, även om man måste säga, att Ingvar Andersson i sin

Det är inte en biografi i traditionell mening utan snarare en samling minnessäer, åttiotre till antalet, där olika infallsvinklar på gestalten Kristina provas.

Om Peter Englunds nyligen utkomna biografi över Kristina, *Silvermasken*.

studie över Erik XIV väl lyckats förena epik och analys.¹² Den biografiska infallsvinkeln var även användbar för att belysa maktstrider och ekonomisk intressepolitik. Sven Ulric Palmes bok om Sten Sture den äldre (1950) var en konsekvent skildring av en statsman utifrån ett makt- och intresseperspektiv.

Men biografien som en form av epik avvisades. De svårigheter detta kan leda till, om man trots allt skulle komma på idén att skriva ett sådant arbete, belyses väl i Erik Lönnroths teckning av Gustav III. Denna utgör ett exempel på vad som kan hända om biografen inte befinner sig i ett dialogiskt förhållande till det biograferade föremålet.

För Lönnroth som progressiv liberal, ja kanske till och med republikan, gällde det att undvika att hamna i den ahnlundska epiken med dess heroiserande karaktärsbeskrivning, men samtidigt på något sätt söka psykologiskt förstå sitt undersökningsobjekt. Han säger inledningsvis att han avhållit sig från att "kvacka i psykiatri och djuppsykologi", men kort därefter betecknar han Gustav III som en "egocentrisk hysteriker".¹³ Detta är en patologisk definition, men, som Gunnar Artéus påpekat i en recension, saknas "varje diskussion om arten av Gustavs eventuella själssjukdom".¹⁴ Utan en sådan diskussion, anser Artéus, blir karaktäristiken kränkande. Genom att definiera Gustav III som hysteriker befriar sig Lönnroth från varje krav att rationellt förklara Gustavs agerande, eftersom ett sådant uppenbarligen inte står att finna hos en "egocentrisk hysteriker". Kungen kan avfärdas som en rollspelare. Genom denna reduktionism blir Gustav III också ointressant som person.

Ja, Lönnroth går till och med så långt att han säger att det inte var konstigt att Gustav råkade illa ut. "En i alla sammanhang dominerande hysteriker, som förenade kungavärdighetens helgd med det politiska rollspelets direkta kontakter, måste gå många på nerverna, även sina vänner och anhängare och bli hatad av många."¹⁵ Lönnroth vill till varje pris undvika Ahnlunds högtidliga prosa; hans stil är lättsam, ibland nästan gamängartad, fylld

av småironiska kommentarer till Gustavs tillgjorda personlighet. Han säger inledningsvis att han velat undvika att "väcka dyrkan eller avsky", men hamnar närmast den senare polen.

Sammanfattningsvis: Den positivistiskt-rationellt källkritiska historiesynen innebar ett avståndstagande från den episka biografien, men knappast från den biografiska infallsvinkeln. Eftersom staten fortfarande utgjorde en central faktor i denna historiesyn, fanns det en mängd problem knutna till statligt agerande som bäst kunde belysas utifrån en enskild statsmans eller politikers handlande.

ETT BÖJNINGSMÖNSTER förlorar alltid efter en tid sin lyskraft. Det weibullska paradigmet kändes mot slutet 1960-talet intellektuellt förbrukat. Man har talat om teoriernas intåg. Lönnroth kan med sitt bruk av generaliserande begrepp ses som en gudfar för denna inriktning, även om han själv kom att känna sig alltmer alienerad inför den kollektivistisk-ekonomistiska historiesyn, som präglade denna skola. Han klagade vid ett tillfälle över att den nya historien saknade "människor som människor, levande att se, inte som nummer och abstraktioner".¹⁶

Vad gäller biografins ställning inom det materialistiskt-marxistiska social- och strukturhistoriska paradigmet kan man fatta sig kort. Här skedde ett avståndstagande från biografien på historiefilosofiska grunder. Individens roll i den mänskliga historien var inte intressant. De så kallade stora männen i historien var utbytbara. Hade inte Napoleon kommit till makten, skulle någon annan ha uppnått en liknande ställning. Så sent som 1972 utkom i Sverige på ett vänsterförslag en översättning av den kände ryske marxisten Georgij Plechanovs skrift *Om personlighetens roll i historien*, där detta synsätt förfäktades.

Biografien upplevde en lågkonjunktur som vetenskaplig genre, ja den ansågs rent av vetenskapligt demiterande.¹⁷ Sociala klasser och ekonomiska strukturer sågs som historiens grundkategorier. En marxistiskt inspirerad intresseanalys fanns kvar; individens roll kunde vanligtvis definieras bort genom en klassanalys. Hitler reducerades till en agent för monopolkapitalet, Per Albin Hansson var en småborgerlig politiker; vips var de ointressanta som studieobjekt. Teoriernas intåg innebar att historikerna ställdes inför en väldig omskolningsuppgift: de blev ett slags samhällsvetenskapliga amatörer, som på ett ofta valhänt sätt sökte applicera mer eller mindre spekulativa teorier i sin framställning. Men sett ur ett utvecklingsperspektiv innebar denna socialhistoriska inriktning en väldig och nödvändig vidgning av den vetenskapliga historiens verksamhetsfält: samhället integrerades i historievetenskapen.

Sovjetunionens sammanbrott utlöste ett slags samhällsvetenskapernas kris. Det låg underförstått i mycket av deras verksamhet (exempelvis i internationella relationer) att de hade ett prognostiskt sanningsvärde; så tycktes nu inte vara fallet. "Det strukturella" förlorade något av sin magi.

VI KOMMER TILL DET fjärde paradigmet: den postmodernistiska perspektivismen. Vad är detta? Något undflyende, en känsla av osäkerhet inför relationen mellan begrepp och verklighet, ett ifrågasättande av kontinuitet och stora berättelser, en ironiskt lekfull hållning till vetenskapliga metoder, en relativism och misstro mot det entydiga. Talet, texten – eller, uttryckt på historikerns språk, dokumentet – ses inte som bärare av en inneboende mening och tolkning; det finns ingen mening därute, denna måste tillföras av historikern själv. Källan har inte något tolkningsföretäde.

Detta är på ett sätt revolutionerande: historikern hade återvunnit sin ställning som uttolkare och meningsskapare, men på en mycket osäkrare grund. Skulle någon fråga en postmodernist vad som är nyttan med verksamheten, skulle hon eller han svara: "Vem är du som ställer denna fråga?" En förändring har inträffat i kunskapsintresset. Den brittiske historikern Keith Thomas skriver i en recension att det under 1990-talet växte fram "ett ökat intresse bland historiker för själsliga och mentala processer hos människor i det förflutna, en ny ambition att rekonstruera hur de såg på världen och en större beredvillighet att acceptera de skäl de uppgav låg bakom deras handlande".¹⁸

Ett exempel på detta är Peter Englunds nyligen utkomna biografi över drottning Kristina, *Silvermasken* (2006).¹⁹ Det är inte en biografi i traditionell mening utan snarare en samling minnessäer, åttiotre till antalet, där olika infallsvinklar på gestalten

Kristina prövas. Medan man hos den tidigare nämnde Ahnlund alltid förnimmar det underliggande källmaterialet, råder hos Englund stilens och den psykologiska karaktäristikens primat; gränsen mellan det vetenskapliga och det skönlitterära är genombruten. Ahnlunds biografi präglas av ett magistralt framåtskridande i tiden; hos Englund är det strikt kronologiska övergivet till förmån för växlande bilder. Här finns ingen genomgående berättelse, endast omsorgsfullt utarbetade scener som ger författaren tillfälle att excellera med sin beskrivningsförmåga. Englund avstår sig explicit ambitionen att göra några "vetenskapliga landvinningar",²⁰ hans miniessäer syftar endast till att belysa aspekter av Kristinas personlighet; det psykologiska står i centrum. Men Englund vill inte reducera Kristina till en formel, som Lönnroth gör med Gustav III; han betonar det motsägelsefulla, osammanhängande och ofullbordade hos Kristina. Han framhäver hennes viljestyrka, beläsenhet och intellektuella skärpa men ser i stort hennes liv efter abdikationen 1654 som en lång serie motgångar och besvikelser. Hennes försök att blanda sig i storpolitiken misslyckades, hennes insatser som kulturmecenat blev trots hennes stora energi begränsade, hennes skriftställarskap blev känt först efter hennes död. Englund tar fasta på hennes utomordentligt starka självständighetsbehov. Denna självständighetssträvan var, menar han, en medvetet vald livsform, inte ett rollspel. Kristina får drag av kvinnopionjär som – med ett modernt ord – sökte kringgå den könsmaktens ordning som uteslöt kvinnor från det offentliga livet. När hon mot slutet av sitt liv blev "Den Fromma Kristina", uppfattar Englund detta som en kapitulation. Englund söker inte harmonisera bilden av Kristina; de olika bilderna faller inte samman i ett entydigt mönster. Englund betonar Kristinas "extrema självupptagenhet". Han berör det transsexuella draget i Kristinas personlighet – att hon som Sven Stolpe uttryckt det "till sin kroppsliga och andliga typ i många avseenden var manlig"²¹ – men han avstår från att spekulera i vad detta kan ha betytt för hennes agerande. Han konstaterar endast att hon kände skräck och obehag inför sexualiteten och såg samlag som en form av underkastelse; just därför, menar han, kunde hon älska både hovdamen Ebba Sparre och kardinal Azzolino, eftersom de inte var hotande ur denna synvinkel.

Englunds biografi kan inte sägas vara programmatiskt postmodernistisk, men den har sådana drag. Ahnlunds biografi ingick i en strävan att skapa en nationell berättelse som grund för en fast nationell identitet. I Lönnroths Gustav III-biografi dekonstrueras ett nationellt moment till en psykologisk undantagsfigur. I Englunds bok är den nationella funktionen, positiv eller negativ, frånvarande. Den är koncentrerad till den enskilda människans psykologi och låter sig närmast inordnas i den feministiska forskningen, som genom att lyfta fram ofta försummade kvinnoinsatser i historien i hög grad bidragit till den biografiska renässansen. Om hans bok skall tillskrivas någon funktion är det att väcka nyfikenhet på människan Kristina.

Den nietzscheanska perspektivism som präglar tidsandan har reducerat alla paradigm till infallsvinklar. Det innebär också att biografen återfått sin legitimitet som vetenskaplig genre bland andra. Jag skulle vilja gå längre och säga att biografen, med den metodologiska individualism som den implicerar, tenderar att framstå som den enda möjliga formen av syntes. I en tid då teorierna vacklar återuppstår det individuella handlandet som den säkra grunden. Det är betecknande att Svante Nordin kallar sin bok om 1900-talet för en biografi.²² En rad marxistiskt inspirerade historiker är nu ivrigt sysselsatta med biografiska projekt.²³

BIOGRAFEN HAR SÅLEDES haft skiftande öden inom den svenska historievetenskapen. Den försvagning av all vetenskaplig dogmatik, som de postmodernistiska influenserna innebär, har gett den biografiska framställningen en ny lockelse, inte minst därför att den är den existentiellt mest utmanande av alla historiska genrer. Den tvingar inte bara ut historikern på vetenskapliga gungflyn, den tvingar också till självkranskakan. Förr eller senare träder det biograferade föremålet inför sin biograf och ställer frågan: "Vem är du, eländige skribler, som påstår detta om mig!" Annorlunda uttryckt skulle man kunna säga att biografen ställer historikern inför den så omtalade den andre – och vad är denne andre, annat än vårt eget oledva liv?²⁴

Texten bygger på Alf W. Johansson, "Biografen och den svenska historievetenskapen", i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografen som humanistisk genre* (kommande), Sekel Bokförlag.

Fotnoter:

1 Bengt Hildebrand, "Klimatväxlingar i modern svensk biografi: Exemplifiering och synpunkter", *Personhistorisk Tidskrift*, 1959, s. 102.

2 Torvald T:son Höjer, *Carl XIV Johan: Den franska tiden*, Stockholm: Norstedt 1939, *Carl XIV Johan: Kronprinstiden*, Stockholm: Norstedt 1943, *Carl XIV Johan: Konungatiden*, Stockholm: Norstedt 1960.

3 *Lunds Dagblad*, 5/11 1919. Jag vill tacka min vän Torbjörn Norman som fäst min uppmärksamhet på denna föreläsning. Heinrich von Treitschke (1834–1896) kallades 1873 till Rankes lärostol i Berlin.

4 Nils Ahnlund, *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*, Stockholm: Norstedt 1940.

5 Gottfrid Carlsson till Nils Ahnlund 30/10 1932, Nils Ahnlunds arkiv, Kungliga

biblioteket. Jag tackar Torbjörn Norman för denna källhänvisning.

6 Uttalande av f. stadsjuristen, fil.dr Sture Brück (1898–1983), Stockholm, vid samtal omkring 1975.

7 *Lunds Dagblad*, 5/11 1919.

8 Peter Englund, Erik Lönnroth: *Inträdastal i Svenska Akademien*, Stockholm: Norstedt 2002, s. 19.

9 I förordet till Göran B. Nilsson, *Tolv tankeväckande essäer*, Stockholm: Norstedt 2004, s. 8.

10 Curt Weibull, *Drottning Christina: Studier och forskningar*, Stockholm: Natur och kultur 1931.

11 Curt Weibull, *Drottning Christina: Studier och forskningar*, Stockholm: Natur och kultur 3:e uppl 1961, s. 7.

12 Ingvar Andersson, Erik XIV, Stockholm: Wahlström och Widstrand 1935.

13 Erik Lönnroth, *Den stora rollen: Kung Gustaf III spelad av honom själv*, Stockholm: Norstedt 1986, s. 2 f.

14 Gunnar Artéus, "En kungs historia och en forskares återkomst", *Historisk tidskrift*, 1987:3, s. 264 ff.

15 Lönnroth 1986, s. 268.

16 Erik Lönnroth, "Det biografiska synsättet", *Historisk tidskrift*, 1986:3, denna uppsats omtryckt i Ronny Ambjörnsson, Pär Ringby & Sune Åkerman, (red.), *Att skriva människan: Essäer om biografen som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm: Carlsson 1997, s. 187–198, citat s. 198.

17 Det förtjänar framhållas att den biografiska framställningsformen, trots tidsandan inom historievetenskapen, fann en framstående företrädare i Göran B. Nilsson, som i en svit böcker om grundaren av finansdynastin Wal-

lenberg, André Oscar Wallenberg (1816–1886) skapat den främsta historievetenskapliga biografen under efterkrigstiden. Göran B. Nilsson, *Väldiga brottnings med sitt föremål belyses av att han fann det nödvändigt att först i en volym på över 400 sidor klargöra förutsättningarna för framväxten av det moderna bankväsendet: Göran B. Nilsson, Banker i brytningstid: A. O. Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856*, Stockholm: Inst. för ekonomisk historisk forskning vid Handelshögskolan 1981. Huvudbiografen om A. O. Wallenberg omfattar tre volymer om sammanlagt 1446 sidor: André Oscar Wallenberg: I. *Odysséernas år 1816–1856*, Stockholm: Norstedt 1984, André Oscar Wallenberg: II. *Gyllene tider 1856–1866*, Stockholm: Norstedt 1989, André Oscar Wallenberg: III. *Ett namn att*

försvara, Stockholm: Norstedt 1994. Till detta kommer en sammanfattande volym André Oscar Wallenberg (1816–1886): *Grundaren*, Stockholm: Carlsson 2001. Valet av Nilsson som biograf måste betraktas som en av finansdynastins mera lyckade investeringar.

18 Keith Thomas, "Politics: Looking for Liberty", *New York Review of Books*, 26/5 2005.

19 Peter Englund, *Silvermasken: En kort biografi över drottning Kristina*, Stockholm: Bonnier 2006.

20 Englund 2006, s. 175.

21 Kristina, *Brev från sex decennier*, utgivna av Sven Stolpe, Stockholm: Natur och kultur 1960, s. 35.

22 Svante Nordin, *1900-talet: En biografi*, Stockholm 2005.

23 Se exempelvis Lars Ekdahl, *Mot en tredje väg: En biografi över Rudolf Meidner: Tysk flykt och svensk modell*, Lund: Arkiv 2001 och *Mot en tredje väg: En biografi över Rudolf Meidner: Facklig expert och demokratisk socialist*, Lund: Arkiv 2005 samt Werner Schmidt, C-H Hermansson: *En politisk biografi*, Stockholm: 2005.

24 Bernard Malamud, *Dubins många liv*, Stockholm: Atlantis 1980. Denna bok handlar om en professionell biografiförfattares vändor: "Liksom för att gottgöra sina tillkortakommanden grävde han upp en av sina impulsiva brevlappar till sig själv ur fickan: 'Allas liv är mitt eget oledva. Man skriver om liv man inte kan leva...'" Citerat i Per Ringby, "Strukturell biografi – att väva med liv och konst", i Ambjörnsson et al. (red.) 1997, s. 178.

PERSONPORTRÄTT

Konstnären Ola Åstrand om nutidsmänniskan

Ola Åstrand är född 1959. Peter Bergman vid ALP galleri, som företräder Åstrand, säger: "I den ena varianten av porträttet ovan har personen i fråga stiliserats och porträtterats i ett

utlämnat tillstånd. Den svartvita varianten är ett collage där Ola Åstrand har givit sig själv tillåtelse att ge sig på den porträtterade i ett stadium av frånvaro; klippt, pusslat om och förvrängt."

Bilderna har även visats på Moderna museet i Stockholm. Enligt utställningskatalogen hanterar Åstrand den våg av intryck som sköljer över nutidsmänniskan.

Biografin mellan historia och roman

LITTERATURVETENSKAP | Den litterära biografin bör vara ett bidrag till författaryrkets socialhistoria.

Att läsa biografier är lärorikt. Det var först när jag läste Svante Nordins utmärkta biografi över Ingemar Hedenius som jag fick lära mig att det kvarter där universitetshuset ligger i Uppsala kallades för "förbrytarkvarteret". Beteckningen hade uppfunnits av obefordrade docenter på 1930-talet, kanske när de dolskt talade om de brott mot deras meritering som hade förövats i sammanträdesrummen. Ingemar Hedenius älskade den (även om han snart entusiastiskt slöt sig till förbrytarbandet genom mångåriga intriger i olika tillsättningsärenden). Och nu kan jag aldrig passera kvarteret utan att tänka på beteckningen, på Hedenius och på Nordins biografi.¹

Precis som all god historieforskning bidrar biografin till att ladda platser runt oss med liv. Som biografiker rör man sig på ett egendomligt sätt både i dåtid och i nutid. När jag kommer till Stockholm har jag de senare åren rört mig i en tätande värld av referenser och illusioner, orsakade av mitt arbete med en biografi över C. J. L. Almqvist. Tåget saktar farten vid Karlberg, där Almqvist var lärare vid slutet av 1820-talet. Där spårområdet på Centralen nu ligger hade han en av sina bostäder. En annan låg i det kvarter som rymmer det gamla postkontoret, snett emot stationshuset. Jag hade skrivit och undervisat om Almqvist i många år, innan jag alls intresserade mig för var han bodde – hur viktigt var det egentligen? Arbetet med en biografi tvingar en att se annorlunda på saken. Att arbeta med en biografi är inte minst att skaffa sig en känsla för platsen, för geografi och avstånd. Den laddar omgivningen med liv. Och genrens största synd är livlöshet.

För trettioalets docenter befolkades förbrytarkvarteret av professorer. Men för många andra är ett förbrytarkvarter det kvarter där en författare av biografier bor. Den läsande publiken har ett stort intresse för biografin, men forskarvärlden och de biograferade är ofta inte lika förtjusta. George Orwell skrev in i sitt testamente att ingen biografi över honom fick skrivas. Vilket inte har hindrat att det har gjorts, lika litet som det hindrade Orwell från att själv älska biografier och till och med tolka andra författares romaner biografiskt. Som Gordon Bowker påpekar i sin levnadsteckning över Orwell är det intressant att se att huvudpersonen i Orwells dystopi 1984 har som arbete att vara en sorts antibiograf. Winston Smiths yrke är ju att förfälska det förflutna, att utplåna personer ur historien.²

¹ Svante Nordin, *Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid*, Stockholm: Natur och Kultur, 2004), s. 317.

² Gordon Bowker, *George Orwell*, London: Little, Brown, 2003, s. 423-425.

Av
Johan Svedjedal

Professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

Kritiken mot biografin har flera skäl. Det finns biografier som är dåligt skrivna, dåligt forskade eller dåligt tänkta, biografier som gör för enkla kopplingar mellan liv och verk och – så vidare. All sådan kritik är naturligtvis fullt rimlig. Men en annan sorts kritik tror jag ligger mer i vad man kalla det teoretiska djupmedvetandet. Den har att göra med den akt av underordning och inlevelse som biografi kräver – en mental operation som strider mot den uppgift som många humanister ställer sig.

PÅ ETT PLAN KAN humanioras utveckling under de senaste decennierna beskrivas som en förvandling till en alltmer ökande självmedvetenhet, som i sin tur kan beskrivas som en ökande arrogans, naturligtvis inte i en överlagd, kollektivt psykologisk mening, utan kanske snarare som en bieffekt av den vitala teoretiska utveckling som har präglat våra ämnen.

Litteraturvetenskapens traditionella metod var länge att försöka förstå förfat-

eller tänkaren). Fast ofta gällde det inte en lära (eller ett idésystem), utan snarare den inre logiken i ett konstverk eller författarskap. Åtminstone inom litteraturvetenskapen bedrivs mycket av undervisningen fortfarande så. Metoden är tålmodiga närläsningar av enskilda, kanoniserade konstverk, där studenternas uppgift är att tillägna sig tekniker för att tolka verket så att man hittar den inre enheten, den vidare innebörden av det.

GENOMBROTTET FÖR DET vi kallade Nykritiken eller Närläsningen ändrade inte på detta. Vad vi fick var visserligen ett minskande intresse för det litterära verkets ursprung, en minskade tilltro till värdet av att söka förklaringar och genetiska samband. Men i gengäld förstärktes uppfattningen om värdet av att undersöka hur konstfärdigt det var uppbyggt, att utlägga och beundra dess inre arkitektur. Visst sköts frågor om författarens biografi programmatiskt i bakgrunden för många nykritiker. Men vad de predikade var värdet av analysen av Verket. Det var mer än någonsin som att gå i kyrkan. För hur många har mött Gud där – jag menar, i jämförelse med hur många som har mött prästen eller Bibeln? Så man gick till Nykritikern för att möta Texten snarare

Precis som all god historieforskning bidrar biografin till att ladda platser runt oss med liv. Som biografiker rör man sig på ett egendomligt sätt både i dåtid och i nutid.

tarens mening, att utlägga hans eller hennes avsikter. Vad menade Shakespeare egentligen med Hamlets monolog? Hur avspeglade den Shakespeares egen livsproblematisering? Hur var Almqvists feminism beskaffad, hur medveten var Selma Lagerlöf som konstnär? Och vad menade Erik Lindegren närmare bestämt, när han talade om "speglarnas sal"? Kring sådana frågor byggdes litteraturforskningen upp. Man kan säga att grundtanken var att förhålla sig lojal mot författarens intentioner – att försöka förstå författaren som han eller hon ville bli förstådd. Samma modell tillämpades inom praktiskt taget alla humanvetenskaper: det gällde att komma åt personligheten och dess unika uttryck. Vad analyserna mest av allt liknade var den situation där en överstepräst utlägger oraklets mening för en menighet, en situation där den erfarne och bildade andlige ledaren långsamt utbildar en yngre generation i hur man ska förstå det högre väsendet (läs här: författaren, konstnären

än Författaren. Men bakom Texten fanns alltid Författaren. För det var inte vilka kompilar som helst som analyserna gällde.

Läsaren, läraren och studenten är textens tjänare – och därmed kanske i förlängningen författarens tjänare. Grundsituationen är välbekant, men många tycks uppleva den som delvis obehaglig. Var det inte mer än så här? Att leta efter innebörder, ungefär som man löser en rad rebusar som en överlägsen intelligens har konstruerat? Det verkar som en akt av underkastelse, nästan av självförnedring.

Tolkarens strävan att hitta en annan position än den traditionella uttolkarens har präglat teoriutvecklingen under de senaste årtiondena. Vad det har gällt är ofta att söka ett överläge gentemot verket och författaren, att leta efter nya sätt att läsa, bortom det visa utläggandet av texter som dunkla men genomtänkta meddelanden från en upphovsman till en beundrande allmänhet. Grunden är här

ofta att göra upp med alla tankar på värdet av att söka efter författarens avsikter. Tvärtom blir strategin att på olika sätt försöka överlista författaren, att se det han eller hon inte riktigt har avsett eller förstått. I förlängningen av sådana resonemang ligger förstås olika klumpiga former av ideologikritik, alltså den familj av tolkningar där forskaren på olika sätt gör sig till domare över författaren, över hans eller hennes fördomar och tidsbundna föreställningar. Men betydligt intressantare är den sortens tolkningar som inte vill vara mästande, men ändå tar avstånd från tanken att författarens avsikter skulle vara särskilt intressanta.

Om en tolkning är något vidare än att söka förstå författarens intentioner och deras konstnärliga resultat – ja, då är fältet i princip öppet för hur många tolkningar som helst. Om intentionen är något begränsande för den vetenskapliga friheten – då gör vi klokt att beakta den mindre eller inte alls. I stället kan tolkningen bli på en gång exakt vetenskap och en del av en antiauktoritär rörelse. En gång störtades tron på Gud och kungens ofelbarhet, och på samma sätt ska tron på författarens makt över tolkningen av de litterära verken avskaffas.

Läsaren till makten! – det var utgångspunkten för Roland Barthes artikel "Författarens död", det mest bekanta uttrycket för den åskådning som ville ta ifrån författaren den postuma makten över sitt eget verk.³ Barthes ärende är som bekant egentligen inte antibiografiskt. Vad det gäller i hans essä är i stället att återskänka läsaren den makt över verket som forskarna och författarna har tillskansat sig. Felet, säger Barthes, är att författaren och hans eller hennes intentioner har setts som den avgörande instansen vid tolkningen och förklaringen av litterära verk. I denna skumma hantering är forskaren och författaren i maskopi. Och det reducerar verket till en besvärande och oacceptabel art av entydighet. Därför måste författaren dö, nämligen i den meningen att författaren inte ska få ha något tolkningsföreträde genom sina intentioner. "Läsarens födelse måste ske till priset av författarens död", som det heter i den effektfulla slutmeningen.

Det tillhör litteraturteorins härliga paradoxer att få essäer har fått se författarens intentioner så ivrigt utredda som denna. "Författarens död" summerar många viktiga tankar i Barthes semiologiska tänkande, hans föreställningar om det litterära verket som en ekokammare av språkliga och retoriska grepp, hans syn på individen som någonting som skapas av överordnande språkliga strukturer. Vid det här laget har generationer av studenter fått lära sig vad Barthes menade, hur han menade det, och varför han menade det.

Barthes har naturligtvis rätt i truismen att en författares avsikter inte kan utgöra den enda tolkningsramen för en läsare. Inte heller kan de i sig utgöra en slutgiltig förklaring. Men Barthes tankefel är banalt: att något inte är en huvudförklaring behöver inte betyda att det inte kan vara en delförklaring. Och då smiter bio-

grafen in bakvägen i hans resonemang, som en katt som har tröttnat på regnet av Den Totaliserande Teoriens stora anspråk.

SÅ LÅT OSS ENAS OM några självklarheter. Den litterära biografien behöver inte förutsätta en entydig koppling mellan liv och verk; en litterär biografi kan vara lika intresserad av författaren som privatperson som av dennes verk; och den litterära biografien kan och bör vara ett bidrag till författaryrkets socialhistoria, snarare än bara ännu en version av litterär tolkning. Just så – författarens födelse måste ske till priset av läsarens död.

Biografien är mellansyskonet i en familj där de andra barnen heter Historia och Roman.

Michael Holroyd, en av Englands främsta biografiker, skrev en gång en essä som hette "The Case Against Biography".⁴ Där antog han rollen av djävulens advokat, en åklagare mot hela genren. Biografiker är hyenor som tjänar pengar på att snoka i andras privatliv. Biografiker är vampyrer. De reducerar konstnärens verk till frågan om hans liv, men tar samtidigt bort hans eller hennes personlighet och förvandlar den skapande akten till en serie manövrer av inspiration, lån eller stölder. Biografien är en omöjlig genre, för ingen biografi kan egentligen förklara den skapande akten, beskriva varför de vita papperen gradvis kommer att bära ett konstverk som aldrig tidigare funnits.

Här finns alltså en annan sorts kritik mot biografien. Felet med den är inte att den skjuter fram författarens personlighet, utan tvärtom att den berövar författaren hans eller hennes personlighet – nämligen genom att prata mer om personen än om verket. Det är därför författare älskar att driva med biografiker i sina romaner.

Anklagelsepunkten mot biografien verkar alltså helt klar. Den är ett övergrepp, både mot föremålet och mot dem som vill tolka det litterära verket. Biografien stänger inne, förminskar och förvränger – ungefär som en galen vetenskapsman i en B-film, en vildsynt provrörsviftare som krymper ner alla i omgivningen till krälande, förtvivlade varelser.

Och kanske är det så. En del kändisbiografier har ju just den sortens uppläggning, skrivna med utgångspunkten att ta ner föremålet, snarare än att sätta upp honom eller henne på en piedestal. Albert Goldmans *The Lives of John Lennon* (1988) och Bob Spitz *Dylan: A Biography* (1989) är ett par sådana verk – delvis fräcka och originella för sin tid, men knappast mer än övningar i muck-raking. Om alla biografier såg ut så skulle genren nog till och med vara lite sämre än sitt rykte. Och de enda som skulle älska den vore marknadsavdelningarna på de förlag som såg dem klättra på bästsäljarlistorna.

Låt oss därför postulera två saker. För det första: Biografien är en genre som har ett inneboende vetenskapligt värde. För

det andra: Detta värde är inte detsamma som att sälja i stora upplagor (även om det naturligtvis inte behöver vara till en levnadstecknings nackdel att den säljer). Frågan är då: Vilket är biografins värde? Varför ska man arbeta med biografisk forskning?

En del svar är givna. Humaniora innefattar studiet av människan, och biografien är en av de genrer i vilken detta studium kan bedrivas som bäst. Den goda biografien är den som studerar både liv och verk, som söker efter sambanden och samspelen mellan dem, men utan att inskränka dem till avspeglningar av varandra. Biografien är den genre som låter oss se en

enskild människa i hans eller hennes storhet och fattighet, i livets alla stadier, som idévarelse och biologisk kropp, allt på en gång. Biografien låter oss i bästa fall se människan just på det storstilade sätt som Tomas Tranströmer beskrev i dikten "Romanska bågar":

Inne i den väldiga romanska kyrkan
trängdes turisterna i halvmörkret.
Valv gapande bakom valv och ingen
överblick.

Några ljuslågor fladdrade.
En ängel utan ansikte omfamnade mig
och viskade genom hela kroppen:
"Skäms inte för att du är människa, var
stolt!"

Inne i dig öppnar sig valv bakom valv
oändligt.
Du blir aldrig färdig, och det är som det
skall."

Jag var blind av tårar
och föstes ut på den solsjudande
piazan
tillsammans med Mr och Mrs Jones,
Herr Tanaka och Signora Sabatini
och inne i dem alla öppnade sig valv
bakom valv oändligt.
(För levande och döda, 1989)

BIOGRAFIEN ÄR mellansyskonet i en familj där de andra barnen heter Historia och Roman. Så kan man beskriva att biografien tekniskt sett är en egendomlig blandform, en genre där författaren å ena sidan måste underkasta sig alla forskarens krav på källkritik och dokumentation, men å andra sidan kan tillämpa romanförfattarens knep vad gäller disposition och berättarteknik. Inte så att biografien bör fikionalisera (även om en del tyvärr gör det) utan bara i den meningen att den bör vara välskriven, väl disponerad, spännande och perspektivrik. Alltså helst skriven med en annan sorts analytiskt berättande än det vi vanligen lär oss.

Man ska inte på något sätt underskatta svårigheten i det biografiska hantverket, allra helst som forskarutbildningen inom humaniora numera rymmer ganska litet av obligatorisk skolning på det området.

³ Roland Barthes, "The Death of the Author", *Image Music Text*, transl. Stephen Heath, London: Fontana, 1977, s. 142–148 (fr. orig. 1968).

⁴ Michael Holroyd, "The Case Against Biography", *Works on Paper: the Craft of Biography and Autobiography*, London: Little, Brown and Company, 2002, s. 3–9.

Att arbeta med biografisk forskning är att söka sig fram i alla slags tryckta källor i föråldrade biografiska uppslagsverk, matriklar, årsböcker, adresskalendrar, taxeringskalendrar och herdaminnen. För att som biografiker förstå hur den svenska romantiken fungerade måste man exempelvis i detalj följa några militära karriärer, ett antal akademiska tillsättningsärenden och flera kyrkliga utnämningar.

På samma sätt kräver det biografiska arbetet naturligtvis god kännedom om alla slags otryckta källor – inte bara samlingar av brev och manuskript på de stora universitetsbiblioteken, utan kunskaper om kyrkböcker, rättegångshandlingar och annat. Ofta har man enorm hjälp av Svenskt biografiskt lexikon, inte minst eftersom det fungerar som ett sorts länkskafferi till annat relevant material. Men fullärd blir man aldrig. Och möjligheterna i arbetet har förändrats dramatiskt under de senaste åren genom digitaliseringen av humaniora. Hela internet finns som en global resurs för biografisk forskning (en som förstås kräver nästan brutal förmåga till prioritering och källkritik). Inte minst användbart är förstås allt det äldre material som har återpublicerats på Internet, exempelvis kyrkböcker och äldre biografiska uppslagsverk – för att inte tala om hur bekvämt det är att kunna disponera Svenskt biografiskt lexikon som sökbara cd-rom.

Om biografikern har något uppdrag är det kanske att lära sig att betrakta föremålet med samma sorts ironiska tvesyn som de riktigt fängslande författarna använder.

Samtidigt kan det vara intressant att fundera över alla de möjligheter till formella experiment som biografien öppnar. Många biografier fungerar som traditionella romaner, mer eller mindre kronologiskt berättade. Men det finns också collagebiografier, byggda av andras sammanklippta uttalanden om föremålet, bildbiografier, kollektivbiografier, kontextualiserande biografier och böcker som kallas biografier fast de egentligen är något annat.

En av de globala bästsäljarna under de senaste åren utger sig inte för att vara en biografi men är det nog ändå – nämligen över en häst. Jag tänker förstås på Laura Hillenbrands *Seabiscuit* (2001), som handlar om galopphästen Seabiscuit och mannen runt honom i trettioalets USA. Genren ambitiösa sportbiografier är sorgligt dåligt utvecklad i Sverige, både estetiskt och forskningsmässigt, men på den anglosaxiska marknaden blomstrar den, inte sällan med tydliga nationalistiska förtecken (som i Hillenbrands bok om Seabiscuit). Den enskilde idrottarens livsöde lämpar sig för att fånga in stora delar av vardagskulturen i en tid, samtidigt som beskrivningen av enskilda lopp eller matcher ger narrativ spänning åt biografien.

En annan världssuccé efter Hillenbrands bok blev Mark Frosts *The Greatest Game Ever Played* (2002), som handlar om hur den unge caddien Francis Ouimet 1913 blev den förste amerikanen att vinna

US Open i golf. I breda svep får läsaren följa hur golfen introduceras i USA, hur brittiska stjärnor dominerade scenen – Harry Vardon, James Braid, Ted Ray och andra – tills den unge lokale förmågan Francis Ouimet mot alla odds lyckades besegra dem. Den som vill lära sig effektivt historiskt berättande gör klokt i att studera böcker av denna typ. De har nära till filmen (bägge har remedierats i Hollywood), och man kan notera att Mark Frost har tidigare gedigen erfarenhet som manusförfattare till *Hill Street Blues* och *Twin Peaks*. Det betyder också att de ibland tar sig friheter som en professionell historiker aldrig skulle kunna tillåta sig. I sitt efterord meddelar Frost att han så långt han har kunnat, har hämtat dialog från samtida källmaterial, men att han ibland har skapat dialog från andra tillgängliga uppgifter och att han i brist på ögonvittnen ibland har tagit sig en dramatikers frihet genom att gissa sig till vad som måste ha hänt.⁵

Gränsen mellan biografi och roman är genomsläpplig, men den är lucker i bägge riktningarna. Inte bara så att en del biografier lånar metoder från fiktionens värld, utan romanförfattarna lånar också från biografikerna. Många romaner har ju karaktären av biografier över påhittade personer (de kan beskrivas som performativa levnadsteckningar, framställningar som skänker liv genom skrivakten, till

skillnad från biografien som försöker åter skapa det) och inte så få romaner bygger på händelser ur verkliga personers liv. En författare som Paul Auster har lekt med gränsen mellan roman och biografi åtskilliga gånger. Många av hans huvudpersoner är biografiförfattare som finner sina uppdrag alltmer omöjliga, men Auster har själv demonstrerat biografins konstnärliga och mänskliga möjligheter genom den blandning av självbiografi och minnes-teckning över sin far som han gav i *The Invention of Solitude* (1982).

Den biografiska romanen är överallt närvarande i det litterära livet. Valerie Solanas (Sara Stridsberg), Karl XII och Bellman (Ernst Brunner), Artur Lundkvist och Maria Wine (Jan Arne) är bara några exempel på hur historisk inlevelse blandas med fiktion i olika proportioner. Det är ungefär som att se en grupp skickliga bartenders i aktion. Tillsammans kan de blanda allt, från drinkar som passerar en nykterhetskontroll utan skälvinning på mätaren till brygder som skulle fälla Dean Martin raklång till heltäckningsmattan efter bara ett glas.

I vårens utgivning av biografiska romaner kan man peka på Niklas Rådströms underbara *Gästen*, som handlar om H. C. Andersens misslyckade besök hos Charles Dickens 1857. Den är korrekt i kontrollerbara biografiska detaljer, men rymmer förstås också scener av vidaredikning och inlevelse. Det är en berättelse om oför-

mågan att nå den verkliga vänskap som bägge drömmer om, från det första mötet när Andersen, som är blyg för sin dåliga engelska, inte kommer längre än till att upprepa Dickens namn i olika variationer ("My beloved Charles Dickens" ... "Boz") och till upplysningen mot slutet att Dickens sedan Andersen rest försåg hans gästrum med följande skylt: "Här sov den danske diktaren Hans Christian Andersen i fem veckor vilket för familjen kändes som en evighet."⁶

ANDERSEN OCH Dickens kunde inte se varandras dimensioner, utan tedde sig bara underliga för varandra. Och en god drivkraft för biografien är alltid förundran. Tron att biografikern måste beundra eller hylla sitt ämne är felaktig, både psykologiskt och estetiskt. Jag tror att biografikern ofta drivs framåt i arbetet av nyfikenhet eller till och med klentrogenhet. Vad det gäller är att det ska finnas en viss distans mellan biografikern och den person som behandlas – inte för liten men inte heller för stor. Lika litet som den goda biografien ska vara ett kärleksbrev från eftervärlden bör den ta formen av en anklagelseakt. Om biografikern har något uppdrag är det kanske att lära sig att betrakta föremålet med samma sorts ironiska tvesyn som de riktigt fängslande författarna använder. Vad det gäller är helt enkelt att växla perspektivet mellan identifikation och skeptisk distans, mellan att i sitt medvetande kunna se händelserna i första person singularis presens och att veta att man är bunden till tredje person imperfekt. På det sättet kan biografien födas i skärningspunkten mellan historisk inlevelse och vetenskaplig distans.

Vilket intryck vill en biografiker göra med sin bok? Kanske omvärdera, ärerädada, ordna en uppgörelse. Eller kanske försöka fånga en människa i hennes helhet, på det sätt biografikern tycker att han eller hon ska förstås. En av de bästa biografier jag har läst de senaste åren är skriven av Francis Wheen och handlar om Karl Marx. På drygt 400 sidor lyckas Wheen fånga Marx som filosof, polemiker och familjefar, som schackspelare, forskare och drinkare, politisk myglare, utopist och snobb, familjepatriark och äldre statsman i utopiernas rike. Den som inte visste det får här veta att Marx levde sina sista år som skallig och skägglös – men förbjöd all fotografering av sig under denna tid för att kunna lämna efter sig den noggrant iscensatta och berömda bilden av sig själv som en sorts "intellektuell jultomte", som Wheen uttrycker saken. Det är en fantastisk levnadsteckning – rik, levande, med vidöppet sinne för Marx storhet och hans brister. Boken förtjänade verkligen allt det beröm det östes över den. Och en av recensenterna summerade hur Wheen hade behandlat Marx: "he approaches Marx rather as an enthusiastic naturalist might view a virile alligator; the beast is magnificent, but some of its habits are frankly disappointing".⁷

Bättre beröm kan ingen biografi få. Och det lär oss vad vi biografiker får säga när vi gör paus för kvällen i det biografiska uppdraget. *See you later, alligator.* ■

5 Laura Hillenbrand, *Seabiscuit: The True Story of Three Men and A Racehorse*, London: Fourth Estate, 2001. Amerikanska originalet hade undertiteln *An American Legend*. Mark Frost, *The Greatest Game Ever Played: Harry Vardon, Francis Ouimet and the Birth of Modern Golf*, London: Time Warner Paperbacks, 2003. (Om källmaterialet, s. 471).

6 Niklas Rådström, *Gästen*, Stockholm: Bonnier, 2006, s. 36-37 (hälsningsfraserna) och 137 (skylten).

7 Francis Wheen, *Karl Marx*, London: Fourth Estate, 2000, s. 379 ("an intellectual Father Christmas"). Citatet ur TLS bland pressklippen före titelsidan.

Utan stora berättelser finns inga små

FRAGMENTERING | För att kunna skapa en livsberättelse behöver individen ett kollektivt sammanhang.

Regissör ena dagen, marknadschef den andra och gallerist den tredje. Gränser suddas ut när kreativa människor är verksamma i olika roller, menar föreläsarna på ett seminarium om "renässansmänniskans fördelar" en majdag 2006 i Stockholm. Platsen är vad etnologen Robert Willim kallat *industrial cool*, en gammal industrilokal. I fokus står den "kreativa globaliseringen" och hur kreativa personer skapar sina egna regler och arbetssätt i gränslandet mellan kommers och kultur.

Deltagarna på seminariet är unga och tillhör den nya urbana elit som betonar individens frihet från samhällets och myndigheters kontroll liksom hennes frihet att vara den hon vill vara. De använder nya managementord som revolution, rebell, aktivist, manifest och anarki och understryker att framgång handlar om att ifrågasätta traditio-

"kreativ förstörelse" av både samhällets stora institutioner och av levnadssätt, sociala relationer, vanor och traditioner.

VI HÅLLER STÄNDIGT på att bygga våra liv i förhållande till något som kan förklara hur det blev som det blev. Våra livsberättelser syftar till att konstituera oss som individer, men det är sättet på vilket livet blir ihågkommet och berättat som kommer att utgöra biografien. Det biografiska minnet och livsberättelsen behöver inte nödvändigtvis vara detsamma som det levda livet. De utgör ett slags ytkunskap, en berättelse formad för att beskriva livet så

förloppet och dokumentera våra liv utvecklades under 1800-talet. Det handlade då inte längre om den klassiska konsten att minnas, utan om hur minnet formar personligheten. Rationaliseringen av tiden under 1800-talet gjorde det möjligt för människor att tänka på sina liv som biografier. Man kunde föreskriva hur en karriär borde se ut, och livet kunde beskrivas som olika steg i en utvecklingskedja. Under 1800-talet blir människan erkänd som person, vilket innebär att hon blir en individ, men inte bara genom det faktum att hon levat, utan framförallt genom *hur* hon levat. Detta skapade både möjligheter till individualitet och ett tvång att biografiera sig, vilket tar sig uttryck i minnesberättelser, som utvecklar en individuell identitet. Utvecklingen av en linjär tidsuppfattning under 1800-talet var förutsättningen för den självreflektion som är nödvändig i personliga berättelser.

Biografien skapar kulturell betydelse, utifrån vilken människor tänker, handlar, upplever och så vidare. En ny form av subjektivitet, i vilken människan formades genom sitt eget livsförlopp, utvecklades i det moderna samhället. De senaste tvåhundra åren har en biografisk kultur präglats av den europeiska moderniseringsprocessen. Det biografiska tänkandet under denna tid karakteriseras av att det mänskliga livsförloppet blir en personcentrerad utvecklingshistoria. Det biografiska perspektivet är också normativt, det handlar om hur man bör leva sitt liv. Friheten att själv gestalta sitt liv har inte bara varit en möjlighet utan också en skyldighet. Levnadsberättelsen blev i det moderna samhället ett sätt att ordna livet och tiden, på samma sätt som kartan ordnar världen och rummet.

MEN DETTA ENKLA, enhetliga levnadsberättelsetänkande är nu borta. Tryggheten i en livslång anställning hos en arbetsgivare, liksom tryggheten i den statliga välfärden har blivit nyckfullare. När mönstren för de stora berättelserna luckras upp, blir det också svårare att formulera de små, det vill säga de enskilda, livshistorierna. Då leder jakten på livsberättelsen till att individen vänder sig inåt i ett sökande efter sig själv i olika former.

Gör-det-själ-vågen inom så

många områden har också sin motsvarighet i att göra sig själv som människa, att designa sig själv. När många andra tillhandahåller exakt samma sak krävs det att man pake- terar sitt budskap för att märkas i mängden. Det gäller att reducera komplexiteten och åstadkomma ett starkt varumärke.

När människor är tveksamma om hur livet ska levas, uppstår en marknad för experter, som talar om hur olika delar av det ska hanteras: yrkeskarriären, bostadskarriären, relationerna, hälsan, barnuppfostran. När vi inte längre klarar av att navigera i tillvaron, inte längre har kompetensen att skriva en begriplig livshistoria, då behöver vi personliga coacher och experter som vägvisare. Man får helt enkelt professionell hjälp att upprätta ett självbiografiskt minne, att härleda sin identitet och redovisa sitt liv.

För att nå framgång behöver vi designa vårt medvetande. Livet har också blivit en marknadsvara, och berättelsen om det utgör ett slags försäljningsteknik för individen. Processen att berätta livet kan jämföras med innebörden i att kommunicera och förpacka andra varor. Berättelsen står i dag över huvudet taget i fokus för marknadstänkandet, vilket lett till att ämnet *corporate storytelling* införs på Stockholms universitet hösten 2006. Framgångskonceptet består i att genom "mind management" skapa sig en unik kreativ identitet, vilket sker genom att man förser sig med det som kallas *social mjukvara*. Det är passion snarare än plikt som gör dig framgångsrik. Att arbeta skall inte längre vara ett sätt att tjäna sitt uppehälle utan en form av självförverkligande. Det viktigaste är att göra sin egen grej, att kultivera fram en unik talang, att helt enkelt vara ett original, inte en kopia av andra. Förr identifierade man sig snarare med en grupp, organisation eller institution, och det fanns en trygghet i att ha gemensamma erfarenheter i sina livsberättelser. I det senmoderna samhället måste i stället identiteterna konstrueras individuellt och strategiskt i samklang med begrepp som transformering, uppdatering, förändring, rörelse, som alla är ledord i det nya arbetslivet.

HUR ÅTERVERKAR DET som jag vill kalla kulturell avreglering på

Det som tidigare beskrivits som en sjukdom – att ha multipla identiteter – har i dag blivit en nödvändighet.

nell kunskap. I den nya konsultbranschen bär företagen ofta namn som handlar om "minds" och "mindset". De kallar sig för "business revolutionaries" och marknadsför nya strategikonsulter i form av uppmaningar som "hyr en rebell".

Konstant rörelse, ständiga kriser och överskridande av nationella gränser har blivit den urbana elitens huvudmotiv. När organisationerna måste reagera snabbare, bli smartare och byta arbetssätt, behövs en kulturell revolution som möjliggör ett avreglerat liv. Det som tidigare beskrivits som en sjukdom – att ha multipla identiteter – har i dag blivit en nödvändighet.

Den urbana eliten styr villkoren även på andra områden i samhället. Dess sätt att beskriva den nya människan har spritt sig till snart sagt alla områden, inte bara företag och andra organisationer utan också till universitet, skolor och politik. Den amerikanske kulturgeografen David Harvey har i *A Brief History of Neoliberalism* (2005) karaktäriserat det nyliberala projektet som en

som vi själva eller någon annan velat formulera det. Men under den finns en uppsättning regler, vanor och kulturella värdemönster som styr både berättandet och livet.

Det finns i detta sammanhang två slags minnen, det personliga och det allmänna eller gemensamma. De relaterar till olika sidor av vår identitet: å ena sidan den privata, individuella, å andra sidan gruppidentiteten. Vi behöver båda för att få sammanhang i våra liv. Genom att läsa andras livsberättelser får vi koderna till hur vi själva kan skriva våra liv. Den gemensamma livsberättelsen handlar om våra tillhörigheter och definierar oss som folk, grupp etcetera. Alla folk har ursprungsberättelser, och om de fråntas dem kan de drabbas av det som Sven Lindqvist beskrivit i *Terra Nullius. En resa genom ingensland* (2005). Aboriginernas sociala villkor blev betydligt sämre när de inte tilläts relatera till sin kulturella bakgrund, eftersom deras minnen fragmenterats och inga minnesmärken lämnats kvar att berätta utifrån.

Men vårt sätt att ritualisera livs-

våra möjligheter att se mening och sammanhang i våra liv? Sociologen Richard Sennetts senaste bok *The Culture of the New Capitalism* (2006) kan fungera som utgångspunkt för reflektioner över hur villkoren för livsberättelsen och därmed också för människors liv har förändrats de senaste åren. Den som skall lyckas under dagens instabila sociala förhållanden måste, menar Sennett, möta tre slags utmaningar. Först: Konsten att hantera kortsiktiga relationer och ständigt improvisera i utformandet av sin livsberättelse – eller helt enkelt leva utan någon hållbar självkänsla. Den andra utmaningen är att utveckla sina talanger i takt med förändrad efterfrågan, en ny kompetens som snarare vilar på vad man kan tänkas kunna göra i framtiden än på tidigare erfarenheter, det vill säga vad man faktiskt gjort. Den tredje utmaningen följer av den andra och handlar helt enkelt om förmågan att överge sina erfarenheter och kompetenser till förmån för nya möjligheter.

Denna nya idealmänniska har mycket gemensamt med den perfekta konsumenten, som ständigt behöver nya saker, trots att det inte är något fel på de gamla. Enligt Sennett har övergången från stabila marknader och hållbara organisationer till växlande och föränderliga lett till att idealet har blivit en människa som kan överge sina positioner och ständigt omformulera sitt jag. Den nya teknologiska kapaciteten gör att behovet av de stora massorna försvinner. De som vill arbeta, men inte har någon särskild kompetens, kommer att bli överflödiga. Den nya idealmänniskan undviker beroende och vill inte begränsas av institutioner som bygger på ömsesidigt beroende. I stället för ett institutionaliserat liv efterfrågas nu ett liv som bygger på personliga, individuella initiativ.

Det kulturella värdesystemet styrs i dag mer av en passionerad otålighet. Stabilitet ger ingen moralisk prestige. Sennett ser detta som en av förklaringarna till att det blivit impopulärt bland medelklassens barn att arbeta i traditionellt stabila yrken inom den offentliga sektorn. Det ligger högre prestige i att arbeta i de nya transparenta, riskbenägna organisationer som styrs av otålighet och förändring. De arbetsplatser han beskriver är inte de där de flesta människor arbetar. Det handlar främst om hightech, den globala finans och den nya servicesektorn, som han menar har ett betydande kulturellt inflytande över hela samhället. Här avgörs vilka kulturella färdigheter och kompetenser som gör sig gällande.

FÖR NÅGRA DECENNIER sedan stämde våra egna levnadsberättelser

väl med vad vi kunde förvänta oss av våra organisationer och institutioner. I dag gäller flytande samtidsinriktade modeller, som handlar om möjligheter snarare än om progression. Därför har klassbakgrund åter kommit att spela en stor roll. Familjebakgrund och sociala nätverk blir lika avgörande nu som förr för tillhörighet till den nya elit som styrs av talang och kompetens.

Tidigare skilde den moderna välfärdsstaten mellan rätt och fel, legitimt och illegitimt. I den flexibla senmoderniteten har dessa beslut i stället alltmer kommit att hamna hos individen. Möjligheten att välja tillhörigheter och identiteter betraktas som en frihet. Under det sena 1900-talet blev identitet nyckelordet för sociala, politiska och kulturella relationer samt en moralisk och demokratisk rättighet. Syftet med denna essä har varit att fästa uppmärksamheten på det bristande samspelet mellan samhällets minne och människors livsberättelser, ur vilka kulturella identiteter formas. Ytterst är det kanske en fråga om huruvida vi vill att livsberättelserna skall vila på marknadsvärden, individuella lösningar och särskilda identiteter eller förankras i gemensamma samhälleliga institutioner, gruppstillhörigheter och medborgarskap. Den individuella friheten kontrasteras mot kollektiva lösningar, likvärdighet, institutioner och statlig styrning, trots att vi behöver båda delarna.

Sociologen Emile Durkheim beskrev redan 1914 i *The Dualism of Human Nature and Its Social Conditions* (återutgiven i Robert N. Bellah, *Emile Durkheim on Morality and Society. Selected Writings* 1973) människan som en "homo duplex": den personliga sidan är egoistisk och har individualiteten som objekt, medan den sociokulturella sidan verkar i relation till andra människor och har moralen som objekt. Den moraliska aspekten handhas av olika

Tidigare skilde den moderna välfärdsstaten mellan rätt och fel, legitimt och illegitimt. I den flexibla senmoderniteten har dessa beslut i stället alltmer kommit att hamna hos individen.

institutioner, såsom familjen, som upprätthåller normer, seder och vanor som styr vardagligt handlande. Mellanmänniskt kulturellt och socialt samspel innebär förpliktelser mot dessa institutioner och förutsätter att vi ger dem legitimitet att upprätthålla normerna. Erkännandet av kulturella identiteter handlar i grunden om tillit och tillhörighet på en privat och subjektiv nivå, men också om social status på en offentlig och objektiv nivå. I ett demokratiskt samhälle räcker det inte att bli kulturellt erkänd, utan

man måste också kunna använda sin identitet för att uppnå en status som likvärdig medborgare.

VILLKOREN FÖR livsberättelsen har förändrats, men dess grammatik består, och för att människor skall känna tillit i livet måste det finnas gemensamma regler. I sin egen biografi *Respect in a World of Inequality* (2003) pläderar Sennett för ett sam-

Vi förmår inte längre leva livet som ett sammanhängande projekt, eftersom vi inte hyser tillit till att den värld som omger oss skall bestå.

hälle där vi hyser respekt för varandra. Han använder en analogi med kammarmusiken för att visa hur beroende vi är av att ritualisera livet tillsammans. Det är kvartetternas gemensamma ritualer som gör dem samspelade. Priset för den liberala meritokratin är brist på ömsesidiga kulturella beroenden, menar han, men beroende är att föredra framför den totala självständigheten, eftersom det är det som håller oss människor samman.

Vi har fått en konflikt mellan person och erfarenhet, som har lett till att människor inte längre kan forma sina personligheter till sammanhängande berättelser. Det samhälle vi i dag lever i präglas av en individualitetskult, som leder till det jag här har kallat kulturell avreglering. Vi förmår inte längre leva livet som ett sammanhängande projekt, eftersom vi inte hyser tillit till att den värld som omger oss skall bestå. Den frihet som ser ut som friheten att välja är illusorisk. Det är i själva verket marknaden som väljer åt oss, och den homogeniserar livet på ett mindre demokratiskt sätt än vad ett solidariskt samhälle med hållbara ömsesidiga regelverk gör. Och det som i marknadstänkandet ser ut som en frihet att forma sitt eget jag, kan också betraktas som en utomordentligt styrande kontrollprocess. Imperativet att vara konkurrenskraftig och enastående homogeniserar i själva verket alla originalen till en föga originell marknadsanpassad kategori i ständig förändring och utan kulturell förankring i annat än marknaden.

Människors möjlighet att välja var de vill höra hemma och hur de vill forma sina liv kräver sin motsvarighet i berättelser om det. Om relationen mellan erfarenhet och berättelse är rimlig, kan de också välja kulturell förankring. Vi behöver sammanhålla livsberättelser, och vi behöver kunna koppla våra erfarenheter till något bestående. Sannolikt är det utifrån detta behov som det stora intresset för biografier i dag skall förstås. ■

Läs mer om Richard Sennett i Bo Isenbergs recension på sidan 47.

RADER SKRIVNA I MISSMOD

När såg jag sist
de runda, gröna ögonen, den slanka kroppen
hos månens mörka leopard?
De vilda häxorna, högädlorna
med sina kvastar och sina tårar
sina ilskna tårar, är borta.
Kullarnas heliga kentaureer finns inte mer.
Jag har inget kvar utom den bittra solen;
hjältinnan moder måne är förvisad.
Och nu, när jag blivit femtio vårar
Tvingas jag stå ut med skygga solen.

"Lines Written in Dejection" (1915), från *The Wild Swans at Coole*, 1919.

TRE RÖRELSER

Shakespeares fiskar simmade i stim, långt bort från land.
Romantikens fiskar sökte sig inåt, fångades för hand.
Men vilka är nu fiskarna som flämtar på vår strand?

"Three Movements" (1932), från *The Winding Stair and Other Poems*, 1933

UTSPILLD MJÖLK

Vi som har gjort och tänkt
Som har tänkt och gjort
Likt mjölk man på stenen stänkt
Sprids och försvinner lika fort.

"Spilt Milk" (1932), från *The Winding Stair and Other Poems*, 1933

DESSA BILDER

Bad jag dig överge
ditt sinnes tillflyktsrum
var det för att se
vad vind och sol förmår.

Jag bad dig aldrig gå
mot Rom eller Moskva,
Säg nej till slaveriet,
till Muserna, säg ja.

Sök bilderna som gör
att vildmarken tar form,
som lejonet och jungfrun,
och skökan och ett barn.

I luftens fria lager
en örn nu svävar fritt,
bered dig för en dager
där dessa fem blir ditt.

"Those Images" (1937), från
New Poems, 1938

Översättning: Carl-Johan Malmberg

WILLIAM BUTLER YEATS 1865–1939

DEN IRLÄNDSKE POETEN William Butler Yeats poesi gick i antitesens tecken. Redan i sina drömska ungdomsdikter kunde han låta en diktrad plötsligt kasta om till sin motsats. Yeats poetiska sanning verkar alltid samexistera med sin negation. William Blakes ord "Opposition is true Friendship", gäller också för honom.

Många av Yeats dikter är motståndshandlingar: mot det vedertagna sättet att tänka, mot det politiskt korrekta, mot företällningarna om vad som är god smak, god poesi. Ständigt gjorde han läsare besvikna genom att inte skriva det man förväntade sig av honom. "Jag är inte där ni tror mig vara", kunde ha varit hans motto. Den kärva diktning han inledde efter 1910 uppfattades inte sällan som brutal, oharmonisk och splittrad, ibland till och med vulgär.

När Yeats fick Nobelpriset 1923 var det för sina tidiga, nationalistiska och romantiska dramer, inte för de senare årens hårt sammanpres-

sade poesi, de långtgående uppgörelserna med samtidens, kulturens och inte minst det egna jagets fysiska och andliga förfall. Men det är för sin sena diktning som Yeats framstår som den främste engelskspråkige 1900-talpoeten.

I Sverige har han aldrig haft något större betydelse. Är han för vidlyftig, oberäknelig för svenskt kynne, svensk poesi? Ett skäl till Yeats frånvaro i Sverige är svårigheterna i att översätta honom. Dikterna är ofta rimmade och kräver en alldeles särskild känsla för musik. Den enda som verkligen lyckats hos oss är Lars Forsell.

YEATS ÄR EN STARK POET: hans formuleringar etsar sig in i minnet. Hans ord får sin sugges-

FOTO: SCANPIX

tionskraft trots – eller tack vare – sin dunkla symboladdning. Hans dikter kommer till i skärningspunkten mellan kulturhistoriens symboler (Yeats kallar dem "Det stora minnet") och vardagliga, personliga yttranden.

Den sene Yeats är en självbekännande poet, motsägelsefull och brokig, men också naken, avklädd. Ibland har han en avväpnande enkelhet. Jag har valt att översätta några kortare, epigramartade dikter skrivna 1915 och framåt, dikter där han drastiskt läxar upp sin samtid och sitt eget jag för deras illusioner. Ingen diktare lyckas vara desillusionerad på ett så uppfinningsrikt och lustfyllt sätt som Yeats. Hans bittra tonfall frigör, allt är möjligt att säga, ingen formulering är slutgiltig, bilder hopas lika dionysiskt uppsluppet som apolliniskt distinkt. In i det sista trodde Yeats på diktens unika roll i människans – sin egen – självskapelse. Där var han en arvtogare till Shakespeare och elisabetanerna, men också en värdig kollega till både Rilke och Valéry.

CARL-JOHAN MALMBERG

För den peruanske romanförfattaren **MARIO VARGAS LLOSA** blev uppgörelsen med Kuba i slutet av 60-talet en vändpunkt. Han hävdar att litteratur och demokrati hör ihop eftersom god litteratur motverkar stereotyper.

Boomens underbarn har vuxit upp till tänkare

Av
Inger Enkvist

Professor i spanska
vid Lunds universitet.

Den peruanske författaren Mario Vargas Llosa är i Stockholm för att delta i ett symposium om hans verk, organiserat av Lunds universitet och Instituto Cervantes. Hans program är fullspäckat: samtal med forskarna, rundabordssamtal i Kulturhuset, föredrag i Aula Magna vid Stockholms universitet samt intervjuer med journalister. Många yngre personer skulle ha svårt att hänga med i den arbetstakt som den nyblivne sjutioåringen håller. Han är i dagarna dessutom aktuell med en ny roman, som har titeln *Las travesuras de la niña mala* (ungefär "Den busiga flickans upptåg"). I Kulturhuset framkallade han skratt och applåder, när han beskrev hur många ytterligare bokprojekt han har på gång.

Jag samtalar med honom en majdag i biblioteket i det spanska kulturinstitutet, Instituto Cervantes, i centrala Stockholm. Vargas Llosa är lätt att intervju, eftersom han är koncentrerad och formulerar sig väl. Han har varit med om så många intervjuer, och det är få frågor som han inte redan har tänkt igenom svar på. Samtidigt är det svårt att locka in honom på områden där han inte redan tidigare har formulerat sin åsikt offentligt. Han vet att det han säger i en artikel publicerad i Buenos Aires kan han få frågor om i Stockholm någon dag senare. Han är en offentlig person i alla sammanhang.

Han är på gott humör och trivs uppenbarligen i Stockholm. Jag har träffat honom ett par gånger tidigare, bland annat i slutet av 1980-talet, när han kom till Sverige för att lansera romanen *Den*

sanna berättelsen om kamrat Mayta. Den gången hade de journalister som intervjuade honom sällan läst något av honom och ville genast föra över samtalet till världspolitiken, där de var mer bevandrade. Denna gång träffar Vargas Llosa journalister och läsare som känner väl till hans verk. Han behöver inte längre bevisa vad han går för och har med åren fått en naturlig pondus.

Vargas Llosa (uttalas "Bargas ljåsa" eller "Bargas ljåsa") uppvisar en produktivitet och en vitalitet som har få motstycken. Han slog igenom mycket ung med *Staden och hundarna* 1963 och publicerade på 1960-talet också *Det gröna huset* och *Konversation i Katedralen*. Redan vid trettiofem års ålder var han en av den latinamerikanska litteraturens mest uppburna författare. Romanerna utspelas i ett Peru dominerat av diktaturer och våld, och böckerna kännetecknas av en djärv berättarteknik som bygger på att olika scener ställs i kontrast till varandra och att läsaren själv får dra slutsatser. På 1970-talet förde han in humor i sina romaner, exempelvis *Pantaleon och besökerna* och *Tant Julia och författaren*. Den senare kombinerar självbiografiska inslag med en studie av den melodramatiska radioteatern som latinamerikanskt kulturfenomen och en reflektion över vad författarskap innebär.

År 1981 kom *Kriget vid världens ände*, ett av de stora Vargas Llosa-verken. Romanen handlar om ett religiöst fattiguppror i norra Brasilien i slutet av 1800-talet och är en sådan roman som man gärna vill beskriva med ord som "fresk" och "mästerverk". På 1980-talet publicerade han också flera romaner om guerrillarörelser och om india-

nernas situation förutom en betraktelse om konst och erotik. Mot slutet av 1980-talet ställde han upp som presidentkandidat i Peru men förlorade till Alberto Fujimori. Hans erfarenheter av peruansk politik återges i en längre självbiografisk text några år senare, och därefter kommer ytterligare romaner och litteraturkritiska verk. År 2000 publicerade han *Bockfesten*, en roman om Trujillo-diktaturen i Dominikanska republiken, och något år senare *Paradiset finns om hörnet* om en fransk socialreformator från 1800-talet, Flora Tristan, jämförd med målaren Paul Gauguin. Förutom romanerna skriver han tidningsartiklar i bland annat *El País*, den spanskspråkiga tidning som har störst upplaga. Han har också gett ut litteraturkritiska verk om Flaubert, Arguedas och senast Victor Hugo.

Kort sagt har Vargas Llosas verk kontinuerligt utvecklats i alla avseenden sedan debuten. Hans miljöer hämtas inte längre enbart från Peru, hans persongalleri ger större utrymme åt kvinnor. Han tar itu med stora och svåra ämnen som politik och religion men också konstens uppgift och väsen. Han för in samtidsfrågor som etnicitet, feminism och homosexualitet. Han började som latinamerikansk protestförfattare men har utvecklats till en universell författare och till en av samtidens mest framstående intellektuella.

FÖR LITTERATURVETARE förknippas Vargas Llosa med boomen, *el boom*, det namn som gavs åt den grupp latinamerikanska författare som slog igenom på sextiotalet. Till kärnan i boomen brukar man förutom Vargas Llosa räkna kolombia-

nen Gabriel García Márquez, mexikanen Carlos Fuentes och argentinaren Julio Cortázar. I den yttre cirkeln finns exempelvis chilensarna José Donoso och Jorge Edwards, paraguayen August Roa Bastos, uruguayen Juan Carlos Onetti och argentinaren Ernesto Sabato. Boomen har blivit ett så viktigt begrepp att andra generationsbeteckningar har tagit den till utgångspunkt. Sålunda talar man nu om en *preboom*, dit kubanen Alejo Carpentier, mexikanen Juan Rulfo och guatemalteken Miguel Ángel Asturias räknas tillsammans med argentinaren Jorge Luis Borges, en författare som egentligen inte hör till något fack. Sedan har det talats om en *postboom* med författare som argentinaren Manuel Puig och chilenskan Isabel Allende. Unga mexikanska författare kallar sig *el crack* för att placera in sig i samma schema. (Boom, det engelska ordet, betyder ju stor smäll och crack liten smäll.) Vilka var då orsakerna till denna boom på 60-talet, och vad hade dess författare gemensamt?

– En avgörande faktor var att den nationella isoleringen hos de latinamerikanska författarna bröts, säger Vargas Llosa. Författarna reste ut och fick impulser. Många slog sig ner i Paris och senare i Barcelona, där de lärde känna europeiska intellektuella men också varandra. Jag hade själv inte tidigare känt mig som en del av Latinamerika. I Paris upptäckte jag att Latinamerika hade en rik litteratur, och jag lärde personligen känna först Cortázar och Fuentes och senare García Márquez och Onetti. Litteraturen blev under de här åren Latinamerikas främsta tillgång internationellt, och tillsammans med den kubanska revolutionen satte den Latinamerika på världskartan.

Vid sidan av Paris och Kuba blev Barcelona en mötesplats för de latinamerikanska författarna. Vargas Llosa var den av dem som först slog igenom internationellt, när han 1962 vann Biblioteca Breve-priset med *Staden och hundarna*, då bara tjugosex år gammal. Poeten och förläggaren Carlos Barral hade ärvt en del av ett förlag, och för att få fart på utgivningen beslöt han att ge ut en serie latinamerikansk litteratur, instifta priset Biblioteca breve samt anordna författarträffar. Om man ska peka på någon enskild person förutom författarna som upphov till boomen, är det Carlos Barral. Tiderna var också gynnsamma, eftersom den spanska ekonomin gick bättre och det var möjligt att sälja böcker. Författarnas intressen togs till vara av en legendarisk litterär agent, Carmen Balcells. Förutom en extraordinär skaparkraft hos ett antal personer var det alltså en rad andra omständigheter som möjliggjorde boomen. Av dessa författare var Vargas Llosa den yngste och kanske den med de bredaste intressena. Han var också den ivrigaste Kubaanhängaren.

– Praktiskt taget alla latinamerikanska författare var djupt engagerade i revolutionen 1959, och Kuba fungerade som samlingspunkt under 1960-talet. Jag drog med Cortázar, som länge var opolitisk. Fuentes var entusiastisk men höll samtidigt en viss distans, och jag tror inte att han någonsin åkte till Kuba. García Márquez utgör ett speciellt fall. Han hade tidigt slutit upp kring revolutionen men blivit utrensad. När jag var ivrig att stödja revolutionen, visade han sig länge avvaktande, och det var inte förrän betydligt senare som han åter närmade sig kubanerna. Borges hade däremot något som kan kallas en inbyggd allergi mot revolutioner, och Octavio Paz hade sett kommunistiskt övervåld under spanska inbördeskriget och trodde aldrig på den kubanska revolutionen.

– Kuba utvecklades emellertid inte som vi hade önskat. År 1968 uttalade Castro sitt stöd för Sovjets invasion av Tjeckoslovakien. Padilla-fallet

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

”God litteratur motverkar stereotyper och fungerar som en vaccination mot fördomar och dogmatism.”

Mario Vargas Llosa menar att vi genom läsning kommer i kontakt med andra samhällen än våra egna och att massmedier inte kan ersätta boken i denna funktion.

visade sedan att Kuba inte var något exempel på socialism med mänskligt ansikte. Padilla var en författare som fängslats för sina regimkritiska uttalanden. När han senare gjorde offentlig avbön under förödmjukande omständigheter, stod det klart att den kubanska regimen hade fler likheter med Sovjetunionen än med den frihetliga dröm som de intellektuella haft. Ett stort antal västerländska intellektuella undertecknade två öppna protestbrev till Castro, och detta tvingade intellektuella i alla spanstalande att ta ställning för eller emot Castroregimen. Bland boomens författare befann jag mig tillsammans med Carlos Fuentes och Octavio Paz på ena sidan, på den andra stod Julio Cortázar och Gabriel García Márquez. Politiska åsiktsskillnader gjorde att flerårig vänskap abrupt tog slut. Den debatt som följ-

de var inte en lugn och förnuftig diskussion om sakfrågor utan ett känslomässigt meningsutbyte med många förolämpningar.

– Detta blev en vändpunkt i mitt liv. Å ena sidan kände jag mig mycket ensam, eftersom hela vänsterns propagandamaskin sattes igång mot mig – den är mycket effektiv och strävar efter att man ska känna sig som pestsmittad – men å andra sidan hade jag återfått mitt oberoende. Jag kunde tala fritt utan att behöva fråga mig om det jag ville säga skulle ”gynna fienden”. Sedan denna tid har jag aldrig skrivit eller sagt något av andra skäl än att jag varit övertygad om riktigheten i det jag velat framföra. Jag har säkert misstagit mig många gånger, men det har då berott på mig själv. Sedan dess försvarar jag demokratin i alla sammanhang. Kultur och demokrati hör ihop. Jag är kritisk inför

alla former av diktaturer, oavsett om de står till höger eller vänster eller är religiöst inspirerade.

– Ett försvar för litteraturen är ett försvar för människans frihet. Att läsa och att skriva är att tänka själv, att utveckla sin inre värld. Författaren utövar sin frihet vid skrivandet och läsaren vid läsandet. God litteratur motverkar stereotyper och fungerar som en vaccination mot fördomar och dogmatism. Det är svårare att styra auktoritärt i samhällen där folk läser mycket. Frihet kan inte ges utan måste erövrats genom att man utövar den. Frihet innebär en förhoppning om att kunna överträffa sig själv och ändras. Sambandet mellan politisk frihet och litteratur är att vi genom läsning kan komma i kontakt med samhällen som är sämre eller bättre än våra egna och på så sätt få perspektiv på vår vardag. Massmedier kan inte ersätta boken i den här funktionen, utan det är viktigt att försvara boken som en del av vår frihet.

OM MAN SER tillbaka på Vargas Llosas utveckling och jämför med de andra författarna i boomen, framstår han som den som utvecklats mest och frambringat det mest omfattande och varierade verket. Det förefaller som om hans ställningstagande i Padilla-fallet har varit starkt bidragande till detta. Det krävdes stort mod att inte bara inse att han hade misstagit sig på Castro utan också säga detta offentligt och genom det gå emot praktiskt taget hela den latinamerikanska intelligentsian. Vargas Llosa var vid detta tillfälle trettiofem år gammal, och hans karriär hade just tagit fart. I jämförelse framstår både Cortázar och García Márquez som mindre helgjutna, men även Fuentes glider mellan olika ställningstaganden. Alla tre gör radikala politiska uttalanden, samtidigt som deras litteratur mer bygger på litterär lek och språkligt fyrverkeri än på tänkande. Tillspetsat kan man säga att de tre andra författarna vinner den tidningsläsande publiken genom sina radikala uttalanden och den litteraturläsande publiken med sina tekniskt och språkligt skickliga romaner, i vilka politiken brukar spela en undanskymd roll. Vargas Llosa formulerar detta på ett neutralt sätt:

– I några fall kanske man kan tala om en politisk protest i litterär form. Jag tänker främst på Onetti, som skrev ett antal romaner som uttrycker ett absolut avståndstagande inför ett korrupt samhälle, medan han privat var en helt opolitisk person. Författaren som privatperson och författaren som skapande konstnär kan vara två skilda personer, och litteratur och politiska uttalanden kan många gånger motsäga varandra. Carpentier var kubansk statstjänsteman och avvek aldrig från de politiska direktiven, men i sin litteratur visar han stor misstro mot revolutioner. Inte heller García Márquez skriver revolutionära romaner. Alla kritiker uppfattar dock inte denna skillnad.

Artonhundratalets och det tidiga nittonhundratalets latinamerikanska litteratur bestod till en stor del av regionalromaner. Författarna ville "benämna" sin värld och "skriva in" den i litteraturen. Dessutom skrevs det sociala indignationsromaner om indianernas situation och om rotlösa invandrare i stora hamnstäder som Buenos Aires. Början av nittonhundratalet innebar också en blomstring av latinamerikansk poesi och essäistik. Hos boomen kan man förnimma ekon av föregångarna, samtidigt som den också influerats av författare utanför den spanskspråkiga kulturen, exempelvis av Faulkner, Hemingway och Sartre. I Paris lärde de latinamerikanska författarna känna strukturalismen och poststrukturalismen och inte minst psykoanalytisk och marx-

istisk teori. I Europa kom den latinamerikanska litteraturen att ses som politiskt och litteraturteoretiskt "korrekt" litteratur, som ett vittnesbörd om politiskt förtryck, men också ett uttryck för det fantastiska och för hybridisering. En förklaring till boomens framgång är att romanerna utgör en kombination av det teoretiskt sofistikerade och av romanmiljöer som för en europé kan vara lockande exotiska och primitiva. Boomens författare blev inte sällan favoriter hos litteraturkritiker som var trötta på den samtida franska nya romanen.

– I dag finns det inte något centrum för latinamerikanskt skapande av det slag som Paris var runt 1960, menar Vargas Llosa. New York drar till sig målarna, Hollywood filmskaparna och Spanien romanförfattarna. Spanien är ett viktigt centrum för bokutgivning för hela den spanstalande världen. Det avgörande är dock att de

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

"På gott och ont har författare i Latinamerika fortfarande en viktig ställning och antas kunna bidra till samhällsutveckling genom sina synpunkter."

Ändå har latinamerikanska författare inte åstadkommit så mycket när det gäller att skapa idéer, hävdar Vargas Llosa.

latinamerikanska författarna ger sig ut i världen. De lär sig att se världen utan skygglappar, och nationalistiska synsätt förekommer knappt. Levnadsvillkoren i Latinamerika är svåra, och de som vill nå en världsstatus tenderar att leva en nomadtillvaro. Det typiskt latinamerikanska löses upp i ett allmänt skapande, vilket är bra. Konst och tänkande är internationella, universella företeelser. Om litteratur inte är universell är den inte litteratur. Tänk bara på en författare som Rulfo. Han har djupa rötter i mexikansk tradition, men han kan förstås av läsare var som helst, precis som Anton Tjechov och Yasunari Kawabata. De är både lokala och universella.

NÅGRA AV DAGENS unga latinamerikanska författare har låtit sig inspireras av den magiska realismen hos García Márquez, framför allt kvinnliga författare som Isabel Allende. Många andra känner dock misstänksamhet inför den magiska

realismen, eftersom de inte vill uppfattas som provinsiella eller exotiska. Man kan inte tala om någon Vargas Llosa-skola. Hans inflytande märks snarare genom att han visat att en latinamerikansk författare kan utvecklas lika bra som en europé eller nordamerikan. Vid en kongress för yngre latinamerikanska författare i Sevilla för något år sedan kom författarna fram till att deras strävan kunde summeras i att de ville bli av med adjektiven "ung" och "latinamerikansk". Man vill inte definieras av sitt geografiska ursprung, och många av de yngre författarna bor utomlands, ofta i Barcelona.

– På gott och ont har författare i Latinamerika fortfarande en viktig ställning och antas kunna bidra till samhällsutveckling genom sina synpunkter, menar Vargas Llosa. Journalister och allmänhet vänder sig till författare för att be dem uttala sig i alla tänkbara ämnen. Även om allmänheten inte alltid läser författarnas verk, känner man till dem och har en uppfattning om dem. Detta är en tendens som man ser i många länder i tredje världen, men i Europa har den försvunnit. Ändå har Latinamerika inte åstadkommit så mycket när det gäller att skapa idéer, kanske med undantag för Octavio Paz. Latinamerika har producerat stora poeter, romanförfattare, musiker och målare men inte tänkare.

Vid sidan om Octavio Paz skulle Vargas Llosa kunna vara det bästa exemplet på en latinamerikan som utvecklats till en oberoende tänkare. Trots att många latinamerikanska intellektuella numera delar hans uppfattning om Kuba, uppfattas hans självständighet som provocerande. Vargas Llosa är extremt påpassad, och ett skäl nämns i en nyutkommen bok i Lima, nämligen avundsjukan. Det går dåligt för Peru, men en peruan har lyckats komma loss och tas emot överallt i världen. Detta är svårt att stå ut med för dem som blivit kvar. När Vargas Llosa skriver om andra länder, anklagas han i Peru för att ha glömt sitt land. När han skriver om Peru, anklagas han för att inte veta hur situationen i landet är, eftersom han inte lever där på heltid. Vid frågestunden i Aula Magna vid Stockholms universitet kom alla de vanliga frågorna, exempelvis om han inte svikit Latinamerika genom att ha ett dubbelt medborgarskap, peruanskt och spanskt. Vargas Llosa svarar lugnt och påminner om att Fujimori hotade med att frånta honom hans peruanska medborgarskap och att det var i den situationen som han erbjöds och accepterade spanskt medborgarskap. Han hade kunnat bli statslös.

En besläktad fråga är om han känner sig mer spansk än peruansk. Detta är en fråga Vargas Llosa fått så många gånger att han har ett svar färdigt. Han säger att han känner sig peruansk, eftersom han är peruan och har tillbringat sin mest formbara tid i Peru, men att man kan lägga till erfarenheter. Han känner sig också spansk efter att ha bott i Spanien i flera omgångar. Under sin tid i Frankrike lärde han sig uppskatta fransk intellektuell frihet och känner sig sedan dess lite fransk. När han kommit så här långt ökar Vargas Llosa takten i beskrivningen. Hans vistelse i England har lärt honom uppskatta brittisk tolerans och brittiskt sätt att se på demokrati, så han känner sig lite engelsk. Till och med, avslutar han, känner han sig lite som USA-innevånare, eftersom inget land så klart uppskattar och försvarar individen. Han avrundar genom att säga att han hoppas att författare, exempelvis latinamerikanska författare, snart ska kunna få del av samma privilegium som fotbollsspelare, nämligen att man uppskattar deras skicklighet oavsett vilket land de befinner sig i.

Outgrundliga äro den rena förlåtelsens vägar

POLEMISK ETIK | Enligt Vladimir Jankélévitch finns det oförlåtliga brott.

Vladimir Jankélévitch är en av 1900-talets mest originella franska filosofer. Emellertid gick han sina egna vägar, och även om han lyckades få en anställning som professor i filosofi vid Sorbonne 1951 betraktades han av sina kolleger som apart: han skrev om både musik och filosofi, och flera av hans filosofiska skrifter hade egendomliga titlar som "Om jag-vet-inte-vad och nästan-ingenting" (*Le Je-ne-sais-quoi et le Presque-rien*, 1957) och "Det irreversibla och nostalgin" (*L'irréversible et la nostalgie*, 1974). Hans stil var mycket uppfordrande och personlig, ibland skoningslöst polemisk, och hans tankar kunde framstå som bångstyriga och otyglade. Men hans verk var mer sammanhängande än det ytligt sett föreföll, och han tänkte djupare än de flesta.

Hans föräldrar var ryska judar, som 1903 hade kommit till Bourges i Frankrike, där han föddes. När han senare blev fängslad av filosofin, var det den franska filosofins största gestalter under seklets första halva som inspirerade honom och som han dessutom brevväxlade med: hans lärare vid Sorbonne Léon Brunschvicg och före denne inte minst Henri Bergson, om vilken han 1930 gav ut en bok som har blivit ett standardverk i ämnet. Även hans eget tänkande var utpräglat franskt i sin förening av stil och stringens.

Det var i synnerhet etiken som höll honom sysselsatt. Hans största verk handlar om dygderna: *Traité des vertus*. Han arbetade på det under hela andra världskriget, då han i egenskap av jude som blivit sårad vid fronten inte kunde återvända till sin lägenhet på Quai au Fleurs i Paris centrum utan blev tvungen att slå sig ned i Toulouse, där han gick med i motståndsrörelsen. Verket om dygderna kom ut 1949. Även de följande filosofiska arbetena handlade mest om etik.

Det mest fascinerande av dessa verk är nog den bok han gav ut 1967 om förlåtelsen, *Le pardon*. Det var ett ämne som han även tidigare hade ägnat sig åt, men det är i denna bok han presterar sin mest ingående analys av det. Boken är desto mer intressant som den är skriven mot bakgrund av Jankélévitchs starka engagemang i kritiken av nazisternas judeutrotning och således berör gränsen mellan etik och politik. Men dess relation till två av författarens mindre skrifter några år före respektive efter det att den kom ut ger anledning till frågor. Man har nämligen

Av
Peter Kemp

Professor i filosofi vid Danmarks pedagogiska universitet.

Översättning: Thomas Andersson

ansett att han i boken inte har velat tala om det oförlåtliga, något som han där emot postulerar i de båda kortare skrifterna. Man har lagt märke till att han i boken skriver att den rena förlåtelsen, som kan förlåta allt, "är en händelse som kanske aldrig ägt rum i mänsklighetens historia". Men man har inte kunnat undgå att se att Jankélévitch i de kortare skrifterna passionerat hävdar att det finns brott "mot mänskligheten" som är oförlåtliga. Det är de brott som begås i syfte att förintäta det sant mänskliga, som i fallet med nazisternas rasistiska folkmord. Han bidrog för övrigt själv till förvirringen i det förord han skrev 1971 till boken *L'imprescriptible* ("Det som inte kan preskriberas"), som innehåller den lilla skriften "Pardonnez?" ("Förlåta?") genom att förklara att han inte försökt försona ondskans oförnuft, som boken handlar om, med den "allsmäktiga kärleken", och han tillägger att "förlåtelsen är lika stark som ondskan, men ondskan är lika stark som förlåtelsen".

I ett samtal under rubriken "Le siècle et le pardon" ("Seklet och förlåtelsen") i *Le monde des débats*¹ har Jacques Derrida dryftat sina invändningar mot Jankélévitchs argumentation i "Pardonnez?". Enligt Derrida är det som ska förlåtas just det oförlåtliga. I *Minne, historia, glömska* har Paul Ricoeur fortsatt diskussionen och förklarat att den sanna förlåtelsen snarare är svår än paradoxal. Både Derrida och Ricoeur står emellertid i stor skuld till Jankélévitch, och nedan kommer det att framgå att även om de berikat förståelsen av fenomenet förlåtelse, och även om Derrida inte har alldeles orätt i sin kritik av Jankélévitch, så har denne banbrytare på etikens område bättre än sina efterföljare förstått i vilken mening brott kan bli oförlåtliga.

MEN LÅT OSS FÖRST se hur Jankélévitch analyserar den rena förlåtelsen i *Le pardon*, där han under väldigt speciella omständigheter avvisar tanken om det oförlåtliga, och hur man har kunnat tro att han därmed motsagt sig själv i de mera politiska skrifterna, där han gör antagandet

att det finns något som är oförlåtligt. I boken betraktas denna handling alltid som ett personligt förhållande mellan två parter: den kränkta och den kränkande. Den kränkta ger den kränkande förlåtelsens gåva, och det är en händelse.

Jankélévitch skiljer denna handling från tre andra aktiviteter med vilka den ofta förväxlas: tidens tand, den intellektuella ursäkten och den strategiska förlåtelsen. Det rör sig om falska former av förlåtelse, som ersätter den sanna förlåtelsen av det onda. Pseudoförlåtelsen saknar minst ett av de drag som utmärker denna sanna förlåtelse: att den är en händelse, en fri gåva och ett personligt förhållande.

Låt oss se närmare på saken.

DEN FÖRSTA FORMEN av pseudoförlåtelse, *tidens tand*, förväxlar förseelsen eller brottet med lidandet. Man säger att tiden läker alla sår, den är ett smärtstillande medel. Men brottet är inte endast en orsak till smärta. Det är också ett moraliskt ont, en kränkning av den andre, en brytning med gemenskapen, "ett attentat mot värdena" (som för övrigt alltid misslyckas).

Därför är tidens tand bara en karikatyr av nåden, som gratis erbjuder ett accepterande av brottslingen trots det onda som begåtts. Den sanna förlåtelsen behöver inte glömskan för att kunna ges. Den kan äga rum i full medvetenhet om vad som pågår, och den försöker inte tränga bort minnet av det förgångna, vilket skulle innebära en bortträngning av själva det mänskliga medvetandet. Den är således sann kärlek, medan tidsavståndet bara fjärrar den andre från en själv. För övrigt är den rena och nakna tiden moraliskt neutral, ett naturligt och ogrundat faktum som inte är någon moralisk medicin mot synden men kan vara ett medel mot smärta, eftersom den inte kan "utplåna det faktum att den har varit". Som arvtagare till Bergson påminner Jankélévitch här oss om att "allteftersom tiden går kan allt det som har gjorts utplånas, och allt det som utplånats kan återskapas, men att det har gjorts är ett outplånligt faktum".² Det innebär för Jankélévitch att tiden inte kan kompensera för förlusten av en oersättlig person, vilken gör oss otröstliga.

Det är det förflutnas outplånlighet som gör att tiden "neutraliserar förseelsens följderna men inte kan ointetgöra det faktum att förseelsen ägt rum". Visserligen kan en stat utfärda en proklamation om att vissa brott, de som begås "mot mänskligheten", i princip inte kan preskriberas.

1 Jacques Derrida, "Le siècle et le pardon" i *Le monde des débats*, december 1999, omtryckt i *Foi et savoir*, Paris: Editions du Seuil 2000.

2 Ovanför entrén till sitt hem i Paris anbragte Jankélévitch följande mening ur boken *L'irréversible et la nostalgie*: "Den som har funnits kan från och med då inte längre inte ha funnits: från och med då är detta hemliga och fullständigt ogenomskinliga faktum – att ha funnits – denna människas reskassa inför evigheten."

Men "strängt taget och rent teoretiskt kan ingen förseelse preskriberas, eftersom allt som ägt rum blir evigt från och med det ögonblick då det ägt rum". Och dessutom är ett tillkännagivande av att ett brott mot mänskligheten inte kan preskriberas ett kollektivt politiskt ställningstagande: det "är inte någon personlig sak", säger Jankélévitch, som inte drar sig för att säga att "förlåtelse här inte skulle vara att göra avkall på sina rättigheter, utan att förråda själva rätten. Den som hyser ett 'långvarigt agg' gentemot den brottsling som begått ett visst brott har därför bokstavligen talat rätten till det."

Jankélévitch förnekar inte att agget utsluter förlåtelse. Men det kan ske på två sätt: "När agget endast är förbittring och ren negativ envishet, är förlåtelsen en kärleksplikt, men när det så kallade agget i själva verket är en orubblig trofasthet gentemot värden och martyrer är det förlåtelsen som är ett förräderi." Således står det klart att avvisandet av förlåtelsen inte är otänkbart för författaren till *Le pardon*.

DEN ANDRA FORMEN av pseudoförlåtelse är *ursäkten*. Till skillnad från tilliten till tiden och glömskan utgör ursäkten en intellektuell aktivitet, en personlig ansträngning, men den likställer förlåtelse med förståelse. Man hävdar att man kan förstå ondskan och visa att den inte är så farlig. Eller rättare att ondskan i själva verket inte existerar: kränkningen kan förklaras, vilket betyder att förlåtelse här "paradoxalt nog är att erkänna att det inte finns något att förlåta". Känslan av att ha förlåtit blir följaktligen mer "ett fenomen som vid en närmare anblick upplöses i rationell förståelse".

Ursäkten äger inget av den sanna förlåtelsens tre kännetecken: "Den är varken en händelse, ett personligt förhållande eller en nådegåva." För det första är förklaringen den kommer med en klärvojant läsning, som förutsätter att den

På knä. Den västtyske förbundskanslern Willy Brandt hedrar minnet av 1943 års uppror i Warszawas judiska getto. Någon förlåtelse var enligt Vladimir Jankélévitch dock inte möjlig att få för tyskarnas brott mot judarna: den kan bara ges av offren, i ett personligt möte.

FOTO: CORBIS/SCANPIX

kränkta aldrig har kränkts, att förseelsen kort sagt aldrig ägt rum. Vidare förhåller man sig, när man letar efter ursäkter, inte till någon som är skyldig, "eftersom skuld är en myt i en uppbyggd fantasi – det rör sig endast om sjukdom eller glömska". Slutligen ger ursäkten inte något till någon: att förstå är ju smärtfritt och kostar ingenting. Att reducera förlåtelsen till en förnuftig ursäkt innebär således "att man upphäver friheten att förlåta, och därmed finns det ingen händelse som sätter något på spel och ingen altruistisk oegennytta".

Emellertid finns det på ett helt annat sätt i den sanna förlåtelsen "en optimistisk fördragsamhet, som ursäktar förseelsen i det att den förstår den". I den mån den är en öppenhet gentemot den andre försöker den förstå den andres svaghet, köttets lättja och tröghet, de blinda reflexerna. Men denna förståelse är inte någon kylig reduktion av den andre till effekter av ett orsakssammanhang, utan den är i sig lidelse, en lidelse för att förstå den andres lidelse. Här är det emellertid förlåtelsen som begagnar sig av ursäkten, och inte ursäkten som ersätter förlåtelsen. Man måste därför fortfarande skilja mellan dem, för "om man kan förlåta utan att förstå kan man också förstå utan att förlåta". I det senare fallet försonas man inte med den skyldiga. Man står inte i något personligt förhållande till honom eller henne. Men omvänt blir tanken om att det "att förstå är att förlåta" sann så till vida som den är ett led i förlåtelsen som oförväget beteende, som djärv handling. Således är "förståelsen antingen ett erkännande av att det inte fanns något att förlåta när den frikänner en oskyldig, eller också blir den alltefter omständigheterna mera överseende eller strängare mot den anklagade". Kärlek och förståelse kan vara bundsförvanter så till vida som det ena leder till det andra och vice versa: "genom att älska utmynnar kärleken i förståelse,

och genom att förstå utmynnar förståelsen i kärlek".

Den sanna förlåtelsen är som den sanna kärleken. Den är gränslös. Storsint "förlåter den vad som helst utan urskillning, liksom den förlåter vem som helst: den förlåter allt och alla och spiller inte tid på att skilja mellan stora och små förseelser". Till skillnad från den intellektuella ursäkten, som bara ursäktar vissa utvalda handlingar för att utifrån dessa sluta sig till att förseelsen inte är någon förseelse, förnekar förlåtelsen "inte att förseelsen verkligen har begåtts, men den låtsas som om den inte hade gjort det ... förlåtelsen förkunnar generöst, heroiskt, trots orimligheten och i strid med allt sunt förnuft att det som ägt rum aldrig ägt rum".

Detta betyder inte att Jankélévitch hävdar att förlåtelse är samma sak som kärlek. Förlåtelsen liknar kärleken, men den förvandlar sig inte nödvändigtvis till kärlek. Emellertid händer det att man till slut börjar älska den man förlåter. Och den man redan älskar har man lättare att förlåta. Jankélévitch drar därför följande slutsats: "Kort sagt är förlåtelsens nåd snarast en form av altruism."

DEN TREDJE FORMEN av pseudoförlåtelse kan man kalla *den strategiska förlåtelsen* (Jankélévitch ger den konstigt nog inget namn). Den förekommer när man förlåter med en vag baktanke och "en liten smula beräkning". Förlåtelsen blir ett slags risk som man tar: man frikänner den anklagade i hopp om att han förtjänar att bli frikänd. Den som förlåter visar tilltro till den skyldiga och förväntar sig att "framtiden kommer att rättfärdiga denna tilltro, att beräkningen kommer att hålla".

Andra strategier är möjliga, till exempel att förlåta i hopp om att brottslingen ska bli en bättre människa tack vare effekten av den tacksamhet han kommer att känna mot den som benådat honom. Med den baktanken är man närmare den rena förlåtelsen, för man antar nu att brottslingen verkligen är kriminell. Han anses inte vara oskyldig i kraft av de förklaringar han gett eller väntas ge. Icke desto mindre är det en oren förlåtelse eftersom den inte är helt och hållet storsint, inte helt och hållet villkorlös.

En tredje form av oren förlåtelse är den som vävs ihop med ursäkten: man vågar lättare fatta det storsinta beslutet att frikänna den skyldiga när det finns förmildrande omständigheter som gör förseelsen mindre allvarlig.

MEN JANKÉLEVITCH VILL utarbeta en fenomenologi om den rena förlåtelsen. Detta fenomen har kanske aldrig existerat och framstår därför som vansinne. Men även om ingen någonsin har förlåtit utan förbehåll, baktankar eller bitterhet, är det med förlåtelsen som med plikten hos Kant: tanken att den är möjlig är en tillräcklig förutsättning för att dess fenomenologi ska kunna ge oss ett kriterium, med vars hjälp vi kan skilja det rena från det orena och för att vi ska kunna föreställa oss ett idealliskt handlingsätt. Detta ideal är inte verkninglös: "den som aldrig uppnår idealet (och idealet är skapat just

för att aldrig uppnås) kan i all oändlighet närma sig det".

Den rena förlåtelsen är alltså ett gränsfenomen, som förlåter utan anledning och utan villkor, naturligtvis bortsett från att den som blir förlåten verkligen har begått en förseelse och att förlåtelsen är en unik handling, riktad till en annan person vid en given tidpunkt. Den försöker inte frälssa den andre. Emellertid finns det inget som hindrar att förlåtelsens nåd omvänder syndaren "förutsatt att denna nåd inte direkt har syftat till denna omvändelse som en belöning för storsinnet".

I detta strikt personliga förhållande utan förbehåll är ingenting på förhand oförlåtligt. Den rena förlåtelsen "frågar inte om brottet är värt att förlåtas, om sonandet har varit tillräckligt, om agget funnits tillräckligt länge ... Vilket vill säga: Det finns ousäktliga handlingar men inte oförlåtliga handlingar." Och Jankélévitch förklarar med en lätt omskrivning av Paulus ord i Romarbrevet 5:20: "Men där synden blev större, där överflödade förlåtelsen än mer ..."

Men att allt kan förlåtas betyder inte att man kan rättfärdiga en förlåtelse av vem som helst. Förlåtelse är inte möjlig om den skyldiga inte erkänner sig skyldig och inte ber om förlåtelse. Förlåtelse i en sådan situation, där den bekväma fördragsamheten höljer brottet i tystnad och glömska, har blivit en fars, och "denna iver att fraternisera med bödlarna, den förhastade försoningen, är gravt opassande och en förolämpning av offren". Det finns alltså något Oförlåtligt. Och det skapar enligt Jankélévitch en olöslig samveteskonflikt: Å ena sidan är kärlekens krav ovillkorligt, men å andra sidan är likgiltighet inför brott mot mänskligheten det största helgerånet bland alla förseelser.

Därför kan Jankélévitch avsluta sin bok med att skriva att "kärleken är starkare än det onda, och det onda är starkare än kärleken. Båda är starkare." Den vansinniga förlåtelse som den onda får utgör en extrem och nästan outhärdlig anspänning. Man måste förlåta alla allt. Det är den fullkomliga kärleken. Men denna kärlek tål inte den ondska som fortsätter att kränka offren. Den vänder sig emot den. Men även om förlåtelsen är lika stark som denna ondska "är den inte starkare än den".

I SIN ESSÄ "Pardonner?" och i andra skrifter har Jankélévitch vägrat att betrakta det politiska beslutet om brottspreskription som förlåtelse och har förklarat att även han anser att vissa brott inte kan preskriberas. Något annat säger han heller inte i boken. Hur skiljer sig då artiklarna från boken? Det gör de i fråga om den anklagelse han riktar mot hela det tyska folket: att de har hamnat i ett tillstånd av likgiltighet inför de ohyggligheter som begicks av nazisterna, som utrotade judar och många andra i koncentrationslägren. I "Pardonner?", som trycktes 1971, förklarar han: "Tyskarnas goda samvete i dag är förvånande. Tyskarna är ett 'obotfärdigt' folk. Om Tyskland tycks ha bytt skepnad är det för att de blev ihjälslagna i Stalingrad, för att ryssarna intog Berlin, för att de allierade landsteg i

Normandie och de fria franska styrkorna i Provence. Utan Zjukovs, Pattons och Leclercs stridsvagnar skulle Tyskland fortfarande vara hitleristiskt, och den triumferande nazismen skulle i hela Europa regera på offrens aska." Han anklagar även tyskarna i allmänhet för att de aldrig bett om förlåtelse: "Förlåtelse! Men har de någonsin bett oss om förlåtelse? Endast själssnöden och den skyldigas övergivenhet kan ge förlåtelsen mening och existensberättigande. När den skyldiga är fet, välnärd, välmående och rik till följd av 'det ekonomiska miraklet' är förlåtelsen ett otäckt skämt. Nej, förlåtelsen är inte skapad för svinen och deras sugor. Förlåtelsen dog i dödslägren." Och Jankélévitch fortsätter: "Man måste för att kunna vänta sig att bli förlåten förklara sig skyldig, utan förbehåll eller förmildrande omständigheter." Men "tyska intellektuella och moralister har ingenting att säga. Det rör dem inte." Han syftar här på Martin Heidegger och heideggerianerna.

I den intervju som Jacques Derrida gav *Le monde des débats* förklarade han att han hade svårt att följa Jankélévitch "när han utslungar en massa förbannelser över 'tyskarnas' goda samvete eller när han håller straffpredikan över den tyska markens ekonomiska mirakel och över det goda samvetets blomstande oanständighet, och i synnerhet när han rättfärdigar sitt nej till att förlåta med det faktum, eller snarare påståendet, att det inte finns någon ånger". Derrida förvånas över att detta

... förlåtelsen är meningslös som politisk handling, eftersom den är en rent personlig gest i ett möte mellan två personer.

avvisande av den absoluta förlåtelsen kommer från en filosof som i sin bok om förlåtelsen själv hade varit öppen för tanken om en absolut förlåtelse.

Man måste hålla med Derrida om att den generalisering som Jankélévitch gör i sin essä från 1971 är egendomlig, särskilt om man tar i beaktande att en stor minoritet av tyskarna aldrig accepterade Hitlers regim och att Karl Jaspers genast efter krigsslutet höll en serie föreläsningar om *Den tyska skuldfrågan* som 1946 gavs ut med undertiteln *Om Tysklands politiska skuld*, där han skiljer mellan fyra olika skuldbegrepp: den kriminella, den politiska, den moraliska och den metafysiska. Den politiska skulden var enligt Jaspers den kollektiva börda som tyskarna efter den nazistiska regimens fall fick bära, även om många tyskar inte kände någon moralisk och personlig skuld.

Derrida har alltså rätt på denna punkt, men han har förbisett Jankélévitchs starkare argumentation för att vägra kollektiv förlåtelse. Denna formulerar Jankélévitch klart och tydligt i "Pardonner?" när han hävdar: "Det står var och en fritt att, om han så finner för gott, förlåta de kränkningar som han personligen utsatts för. Men kränkningarna av de andra, med vilken rätt skulle han kunna förlåta dem? ... jag kan inte se varför det ska vara vår, de

Förlåtelsens filosof. Vladimir Jankélévitch (1903–1985).

överlevandes sak att förlåta ... Vad ger de överlevande rätt att förlåta i offrens ställe, eller i de undkomnas, deras föräldrars, deras familjers ställe? Nej, det ankommer inte på oss att förlåta på de små barns vägnar som de brutala bödlarna roade sig med att tortera. Det skulle dessa barn själva ha varit tvungna att göra." Som vi sett säger han exakt samma sak i boken *Le pardon*.

Det som är oacceptabelt för Jankélévitch är att förlåta "på offrens vägnar", och Derrida har inte sett det berättigade i detta när han håller fast vid möjligheten av en ren, villkorslös förlåtelse. Derrida glömmar det som han själv tillsammans med Jankélévitch har insett: att förlåtelsen är meningslös som politisk handling, eftersom den är en rent personlig gest i ett möte mellan två personer.

Emellertid ska det erkännas att Jankélévitch genom att hävda att "förlåtelsen dog i dödslägren" själv har bidragit till förvirringen på två plan: det personliga planet, där den moraliska skulden kan förlåtas, och det politiska livets plan, där den kollektiva skulden måste axlas och inte kan förlåtas utan att man förräder de oskyldiga. Visserligen har vi rätt att föreställa oss att Gud som människans skapare skulle kunna göra det. Och kanske borde man fullt ut dra konsekvensen av att idén om den absoluta förlåtelsen, vilket Derrida anmärker i det samtal jag refererar, hör till "ett religiöst arv", eller som det uttrycks av Paul Ricoeur, som här hänvisar till Hannah Arendt: "förlåtelsen har en religiös aura".³ Godtar man en sådan teologisk hypotes kan man inte tala om möjligheten att förlåta bödlarna för deras förhållande till de försvunna offren med mindre än att Gud kan förlåta dem.

Förlåtelsens väsen som befriande Ord finns, som Ricoeur tydligt har sett, uttryckt i frasen: Du är mer värd än dina handlingar. Men denna åtskillnad mellan handlingen och den handlande kan aldrig bli politisk och kan endast rättfärdigas om den som blivit kränkt och torterad kan gå med på att se sin bödel som något annat än ett monster. Att göra detta på andras vägnar är inte godtagbart ur den rent mänskliga synvinkel som anläggs av Jankélévitch, men man skulle kunna våga sig på tanken att Skaparen kan sätta sig i sina skapelsers ställe.

I alla händelser hade Jankélévitch rätt i att betrakta förlåtelsen som strikt personlig och våga att ge förlåtelse på offrens vägnar. Hans analys av förlåtelsebegreppet är alltså i grunden obestridbar, och det ska han ha heder och ära av. Man kan med Ricoeur inse att förlåtelsen är svår, men Derrida har fel om förlåtelsens väsen när han håller fast vid den paradoxala tanken att förlåtelse består i att förlåta det oförlåtliga. Nej, Jankélévitch hade rätt när han hävdade att allt det som gjorts mot en själv i princip är förlåtligt, om jag klarar av det, och att det oförlåtliga inte existerar för förlåtelsen i detta personliga förhållande.

Däremot finns det oförlåtliga handlingar på det politiska och kollektiva planet, men det beror på att den rena förlåtelsen i grund och botten är meningslös i politiken. ■

³ Paul Ricoeur, *Minne, historia, glömska*, övers. Eva Backelin, Göteborg: Daidalos 2005, s. 592. Denna bok av Ricoeur är också starkt inspirerad av Jankélévitch, men tyvärr tycks han tolka honom mest genom Derrida.

Den första stenen är den tyngsta

SYNDABOCKENS AVSKAFFANDE | Ingen har som René Girard analyserat mekanismerna bakom ställföreträdande offer. När syndabockar är högvilt på tidningslöpen, erbjuder Girard en motmedicin.

Fjodor Dostojevskijs *Anteckningar från källarhål* har utifrån den brinnande individualismen och kritiken av det utopiska tänkandet lästs som en föregångare till 1900-talets existentialism och tro på jagets suveräna autonomi. Ingenting kunde dock vara mera vilseledande. I denna rusigt motsägelsefulla jagroman, som inleder författarens sena, magnifika verk, möter vi en antihjälte, som förvisso är en försvuren individualist som föraktar medmänniskornas medelmått, men som icke desto mindre visar sig hjälplöst styrd av andras blickar och värderingar. Han, som i filosofiskt övermod sjunger den suveräna viljans lov i den första delen, visar sig i andra delen vara slav under drifter som han inte råder över. Han, som tror sig genomskåda och stark, framlever sitt liv i en avgrund av självbedrägeri och livslögn. Hur skall man förstå denna särregna pendling mellan fåfänga och förödmjukelse, förakt och kryperi?

Det som kan förklara bokens existentiell reception är dess aviga komposition i två delar, och man har då uppenbarligen fäst sig vid den första där jaget artikulerar sin filosofiska beaktelse. Ty i den andra delen, "Med anledning av den blöta snön", sugas läsaren in i en malström av förvirrande episoder, där jaget konsekvent förlorar inte bara sin självaktning utan hela den intellektuella självkontroll som han i första delen sökt bygga upp. Ja, man kunde säga att tankarnas iskristaller här rinner ner just som blöt snö innanför läsarens skjortlinning. Och det obehaget blir man inte av med i första taget.

DEN FRANSKE litteraturforskaren och kulturfilosofen René Girard har påpekat att denna berättelse kastar ett förklarande ljus över det mänskliga begärets förmedlade natur. Precis som jaget i källarhål biter sig fast i ett falskt självmedvetande där det inbillar sig vara sin egen herre, tenderar vi att tränga undan vårt beroende av andra. Vårt begär formas efter modeller, som vi ser upp till, mäter oss med eller förkastar. Vad Dostojevskij gör för första gången i dessa anteckningar är att hän-

Av
Anders Olsson

Professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet. Han tillhör de tidigaste introduktörerna av René Girards tänkande i Sverige. I *Mälden mellan stenarna* (1981) tolkas bland annat Shakespearedramer utifrån Girards begärsteori.

synslöst spela ut jagets naiva självtillräcklighet mot dess omedvetna förebilder. Senare skall han i sin romankonst visa att det begär som hindras eller förödmjukas kan leda till mord och terror.

När berättaren inleder andra delen väljer han att återge en ovanligt ful historia ur sitt liv. Han beskriver hur han känner sig tvingad att tillsammans med "vänner" ge en avskedsmiddag för den person som han föraktat mer än någon annan under sin skoltid. Han spelar sårad då han i förstone ställs utanför kalaset, men det är ingen genuin reaktion, eftersom han inte har några verkliga vänner. Snarare tycks han vilja bevisa för de andra i kretsen att han står fri i förhållande till den hatade Zverkov. Vi förstår snart att han är besatt av denne vackra, omtyckte och till synes oförarglige man. Varför? Zverkov tycks ha allt det som han själv inte har. Zverkov kan föra sig i sällskap och har en rapp tunga, han är självsäker och framgångsrik bland kvinnor. Middagen blir givetvis en katastrof, där det berättande jaget inte kan undertrycka sitt kokande förakt och sin dåliga självkänsla. Han super ner sig, kan inte delta i samtalet, men vägrar likväl att lämna sällskapet. Följande grymma scen pulvriserar allt vad jagets autonomi heter:

Jag log föraktfullt och började spatsera fram och tillbaka längs den bortre väggen från soffan räknat, från bordet till kaminen och tillbaka igen. Jag ansträngde mig av alla krafter för att visa dem att jag minnsann klarade mig utan dem, men samtidigt kunde jag inte låta bli att klampa med stövlarna och sätta hämlarna hårt i golvet. Allt var emellertid förgäves. Det var istället de som inte behagade lägga märke till mig. Jag hade tålmod att vanka så där,

rakt framför ögonen på dem, från klockan åtta till klockan elva, hela tiden samma väg från bordet till kaminen och från kaminen tillbaka till bordet. (Övers. Ulla Roseen)

NOTERA ATT DET ÄR det parodierade jaget som för ordet. Berättaren tycks alltså till hälften veta om hur hans sjuka ser ut, och bara därför kan han lyfta fram en sådan avslöjande scen. Han är på väg till en sanning som han själv inte besitter – men som ligger i Dostojevskijs gestaltning. Att vara besatt av sin modell innebär att objektet förskjuts, rentav utplånas. Det blir uppenbart då jaget uppsöks av den tillgivna, prostituerade kvinnan Elzie i berättelsens slut bara för att skända och stöta bort henne.

René Girard menar att Dostojevskij i tragikomiska scener som den ovan avslöjar människans bundenhet vid en modell som tvingar henne till förödmjukelse, utanförskap eller övergrepp. I detta fall vill jaget hämnas på sin modell, men lyckas inte. Det handlar inte bara om Zverkov: en ståtlig officer står plötsligt i vägen för berättaren och lyfter honom helt enkelt åt sidan utan att bevärdiga honom någon uppmärksamhet. Vilken skandal! Till och med hans egen, åldrade tjänare Apollon tycks behandla honom nedlåtande och blir objekt för hans maktlösa hat. Föraktet för andra slår över i ruelle och självförakt. Hos Dostojevskij är den imiterade förebilden i regel intern i den meningen att jaget misslyckas med att bli modellens rival och motståndare. Förgäves söker det berättande jaget ge Zverkov en örfil, förgäves går han rakt mot officeren utan att ta ett steg åt sidan på sin helgpromenad, förgäves underlåter han att ge sin tjänare lön. Modellen blir en del av jagets psyke och bryter successivt ner det.

REDAN I DEN BRILJANTA romananalysen *Mensonge romantique et vérité romanesque* från 1961 har Girard skisserat sin teori om det mimetiska begäret, som formas av den förmedlande modell som den "romantiska lögnen" kring tvåsamheten vill tränga undan. Dostojevskij är inte ensam. Det triangulära begäret visar sig

vara ingående gestaltat från Cervantes till Proust, och senare skall den klassiska tragedin och inte minst Shakespeare tillhandahålla nytt, avgörande material till Girards teori. Hos Shakespeare finns alla varianter av mimetism, men det som skiljer honom från Dostojevskij är att imitationen ofta är ömsesidig. B är en modell för A, liksom A är en modell för B. Men det räcker inte att imitera varandra, A och B är också varandras rivaler. Och det är detta dubbla förhållande som skapar mimetisk rivalitet i egentlig mening. Men hos både Dostojevskij och Shakespeare tenderar objektet för den ensidiga eller ömsesidiga imitationen att förblekna när kampen tilltar. I stället för att begära objektet övergår A till att begära B (Dostojevskij) eller A och B till att begära varandras begär (Shakespeare).

Men hur originell är egentligen Girard här? Har inte också andra teoretiker diskuterat imitationen i mänskligt beteende? Régis Debray har i *Le feu sacré* (2003) gått till attack mot Girard bland annat för att denne inte erkänner sin skuld till sociologen Gabriel Tarde, som så ingående behandlat imitationen i mänskligt beteende i *Les lois de l'imitation* (1880). Även Johan Asplund nämner i sin gentemot Girard mycket kritiska bok *Rivaler och syndabockar* (1989) Tarde som en tidig förkunnare av "den universella mimetiska rivalitetens tidsålder". Det är dock tveksamt om det finns ett reellt samband här, då Tarde har föga begrepp om imitationens aggressiva komponenter.

RÖTTERNA I LITTERATUREN är viktiga att ta fasta på. Litteraturen har en kunskapsfunktion hos Girard, vilket gör att den kan bilda en grund för hans senare antropologiska idéer om begär, våld och offermekanismer. Men hur skall man förstå den anmärkningsvärda utvecklingen i Girards tänkande från romananalysen 1961 till nästa bok, den antropologiska *La violence et le sacré* från 1972?

Den avgörande skillnaden mellan dessa två arbeten, förutom övergången till ett annat kunskapsfält, är syndabockstanken som aldrig tas upp i *Mensonge*. Under 1960-talet läser Girard Sofokles *Kung Oidipus*, Euripides *Bacchantinnorna* och en mängd engelska antropologer, inte minst James Frazer. Hos Frazer hittar han syndabockstanken i en metaforisk skepnad, som innebär att offret i arkaiska riter får överta de offrandes synder och därmed ges en frälsande roll. Den döde upphöjs till en gud, som kan ena samfundet. För Girard stannar inte detta utbredda fenomen vid en protestantiskt färgad metafor, som hos Frazer. Mordet är en verklig händelse som ligger till grund för religionen, vars genomgripande betydelse ligger i att ena och skydda det våldsbenägna mänskliga samfundet från att gå under. I riten upprepas offret, som får en symbolisk innebörd och därmed får vi det första exemplet på språklighet i människans utveckling. Så kan Girard hävda att religionen, fattad som en ritualisering av ett ursprungligt mord, är grunden för den mänskliga kulturen. Och så kan han läsa Nietzsches berömda aforism i *Den glada*

René Girard. Litteraturvetare, antropolog, religionshistoriker och samhällsteoretiker – eller, som man säger på franska, philosophe.

FOTO: CORBIS/SCANPIX

vetenskapen om Guds död som en bekräftelse på sin egen teori om kulturens uppkomst. Där skriker dåren ut mordet på Gud som en kollektiv handling, där vi alla är skyldiga: "Vi har dödat honom – ni och jag! Vi alla är hans mördare!"

Detta är naturligtvis ett "grandios" anspråk, som Johan Asplund skarpt gått till rätta med. Men man ska nog inte ha för bråttom att avfärda den starka intuition som leder Girard vidare. Hans doktrinära blindhet är en del av hans förmåga att se nytt.

Hur förhåller det sig då med det mimetiska begäret i denna antropologiska vändning? Om sociala regler och förbud överträds, är det lätt att se hur en rivaliserande spiralrörelse kan bildas av den ömsesidiga imitationen, våld utlösas och samhällsordningen hotas. För att undvika denna konsekvens pekar den mobiliserade massan ut en syndabock som riktar in och avleder våldet. Sådan ser slutledningen ut. Denna avsöndring är viktig för att stabilitet ska kunna uppnås. Det "heliga" – eller snarare "helande" – måste komma utifrån och ha en transcenderande funktion.

SHAKESPEARE ÄR INTE BARA den författare som omfattar flest aspekter av det triangulära begäret, utan hos honom fin-

ner Girard också syndabocksmekanismen och tanken om ett kulturellt grundande urmord. Där om vittnar studien *A Theatre of Envy* (1991). Här ska bara ett upplysande textställe beröras, som är hämtat från *Julius Caesar*, närmare bestämt Brutus replik till Cassius i andra akten: "Let us be sacrificers, but not butchers, Caius / Let's carve him as a dish fit for the gods, / Not hew him as a carcass fit for hounds /.../ This shall make / Our purpose necessary and not envious; / Which so appearing to the common eyes, / We shall be call'd purgers, not murderers." (Akt II, scen 1, rad 166-180)

Brutus vinnlägger sig här om att skilja på två sätt att döda, att framställa sig som en offerande (sacrificer) snarare än en slaktare (butcher). Vilket betyder att han skiljer mellan ett legitimt och ett illegitimt dödande. För att mordet på Caesar ska kunna upphöjas till en acceptabel offerakt inför folket, måste handlingen beslöras och utföras på ett sätt som passar gudarna. Det kusliga i Shakespeares text, precis som i Dostojevskijs, är att jaget som utför akten åtminstone till hälften tycks vara medveten om vad som sker. Med Girards formulering får inte den högra handen veta vad den vänstra gör. Brutus vet om att han är mördare och att han utgår från avund, som mer än någon annan affekt är styrd av åtrån efter den andres begär. Han vet lika påtagligt att tyrannmördarna måste framställa sitt syfte som "nödvändigt" och sig själva som "renare" av ett ont i samhällskroppen. Mordet får explicit en kathartisk funktion, som i en offerrit.

Vi ser att litteraturen i detta fall avslöjar den mytbildning som mordet vävs in i. Om misskännandet är helt centralt för att offret ska kunna fungera som en socialt stabiliserande handling är det lika grundläggande med den stora litteraturens förmåga att avslöja offret som i grunden oskyldigt och motiven bakom handlingen som förkastliga. Det ligger nära till hands att tala om ett omedvetet i Girards fall, men det är inget individuellt omedvetet som hos Freud. Snarare är det ett socialt omedvetet, som i princip kan hävas, om relationen till medmänniskan förändras. Som vi sett hos Dostojevskij och Shakespeare är de agerande gestalterna på något sätt medvetna om sin illusion, vilket gör illusionen snarast till ond tro i Sartres mening, där begreppet innebär att medvetet spela ovetande. Det är intressant att Girard har sagt att Sartres *Varat och intet*, med sina detaljerade utläggningar om den onda tron, är det första filosofiska verk som han tyckt sig fullständigt ha förstått. Man skulle kunna säga att Girard ger den onda tron en ny tolkning utifrån ett antropologiskt perspektiv.

MAN KUNDE HÄVDA att Girards upptagenhet av begärstematiken låg i tiden. Få ämnen var lika populära som begäret i den freudianskt inspirerade franska litteraturkritiken från 1960- till 1980-talet. Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Julia Kristeva och Roland Barthes utvecklade alla olika begärmodeller. Men Girards teori skiljer sig väsentligen från dessa genom sin triangulära struktur och genom sin öppning

mot våld och utstötning. Först genom modellen som tredje part mobiliseras begäret i socialt hänseende och ger upphov till avund och rivalitet. Men det finns också en annan viktig dimension, som skiljer ut Girard från andra samtida intellektuella. Oviljan att acceptera det romantiska begärets illusion om autonomi, och sökandet efter en punkt som neutraliserar människans konfliktfyllda imitation av andra, leder Girard till religionen i två bemärkelser.

Om religionen i primitiva samhällen förmått skapa en ordning av kaos, var priset en illusion om offrets skuld som först med kristendomen kommit att hävas. Hela vårt moderna tänkande är genomsyrat av offrets rätt och rehabilitering – det må handla om offer för terror, krig, utstötning, girighet, könsförtryck eller rovdraft på naturen – och förutsätter kristendomens vändning av perspektiv. Det paradoxala är naturligtvis att samtidigt som detta är en realitet har den intellektuella världen i Väst i stort vänt kristendomen ryggen.

Girard läser evangelierna som en uppgörelse med hela det offertänkande som uppfyller arkaiska samhällen och även den grekiska kulturen. Vad kristendomen inbjuder till är att ta parti för offret som oskyldigt och förkasta den primitiva offerkulten. Den säger härmed nej till våldet och det mimetiska begäret. För Girard är det tionde budordet det avgörande, just därför att det vänder sig mot begäret efter den andre: "Du skall inte ha begär till din nästas hus. Du skall inte ha begär till din nästas hustru eller hans slav eller hans slavinna, hans oxe eller hans åsna eller något annat som tillhör din nästa." (2 Mos. 20:17) Eftersom Jesus blev korsfäst och utsatt för ett kollektivt våld, tolkar Girard kristendomen som en ren

omkastning av det primitiva offret där den offrade framträder som oskyldig. Bara kristendomen förmår på ett effektivt sätt avslöja och kontrollera människans mimetiska drift, när den sparat ur i destruktiv riktning. Effektiviteten beror på upprepningen av våldet, vilket gör att vi så att säga tvingas att inta offrets position och därmed vrida oss ur vår egen våldsbegärlighet. Denna tanke utför Girard i det tredje stora verket, *Des choses cachées depuis la fondation du monde* (1979). Med detta verk är den sista stenen lagd i hans teori, som börjar i litteraturen, fortsätter i antropologin och slutar i kristendomen.

DET FINNS MÅNGA frågor man kan ställa inför Girards verk. Och många av de invändningar som Asplund, Débray och andra formulerat genom åren har Girard

Girard läser evangelierna som en uppgörelse med hela det offertänkande, som uppfyller arkaiska samhällen och även den grekiska kulturen.

sökt besvara i en rik och fascinerande intervjubok som kom 2004 under titeln *Les origines de la culture*. Girard är i dag 83 år gammal och kan med en långt större generositet än tidigare berätta om sin karriär, sina viktigaste impulser och erfarenheter. Det är intressant att alla paper här läggs på bordet. Alla de tänkare som man tidigare kunde sakna i Girards texter åberopas, som Tarde, Hobbes och Michel Serres. Men därtill kommer en allt intensivare förd dialog med evolutionsteoretiker i Darwins efterföljd.

En sak, som jag själv förundrat mig över, är att Girard så sällan tagit upp den

mimetiska kamp som inte leder till våld eller sociala kriser. Man kan tänka på idrotten, som Asplund utförligt uppehåller sig vid i sin bok, där kampen mellan de tävlande faktiskt innebär att konflikten upplöses. Den som vinner guld har ju segrat, och rivalen kan inte resa vidare anspråk. Men att Girard inte tagit upp idrotten och liknande fenomen kan bero på att idrotten är så styrd av regler att det mimetiska begäret inte tillåts visa sin verkliga natur. Idrotten är en enklav i samhället, där det mimetiska begäret i form av tävlingsdriften kan exponeras under mycket kontrollerade former. Eftersom kampen har ett objekt i segern eller i ett mätbart resultat, spelar också modellen en relativt underordnad roll. Carolina Klüft vill visserligen vinna, men hon tävlar främst mot sig själv. Man kan utan tvekan våga påståendet att hon helt skulle misslyckas om hon gick in för att imitera en medtävlande modell.

En annan fråga, som Girard dock uppehåller sig vid, är frågan om objektets frånvaro i hans begärsteori. Även här får man vara försiktig med att ge hans teori alltför skarpa konturer. Bruno Latour har kritiserat Girard för att strunta i objektet helt i sin teori. Girard svarar: "Min realism är det första och enda väsentliga. Enligt min mening försvinner objektet bara under den frenetiska eskaleringen i den mimetiska krisen; med andra ord, det finns alltid kvar. Jag ser inte hur detta skulle påverka dess status." Mitt intryck är alltså att Girard inte bekymrat sig om nyanser när han formulerat sin teori. Han säger sig inte främst vara filosof, utan någon som vill bidra till en teori om mänskliga relationer. Och här har han helt enkelt varit otålig och riktat in sig på de aspekter som varit mest utmanande och osedda i vårt kulturella arv. ■

Apollonios från Tyanas fruktansvärda mirakel

VÄLDMEKANISMER | I René Girards essä ställs en antik undergörare mot Jesus. Medan Apollonios vill se den första stenen kastad, lyckas Jesus förhindra det.

Apollonios från Tyana var under det andra århundradet efter Kristus en berömd guru. I hedniska kretsar ansågs hans mirakler vida överglänsa Jesu. Mest uppseendeväckande var säkerligen det då han botade staden Efesos från en pestepidemi. Tack vare Filostratos, en grekisk skriftställare från följande sekel och författare till en biografi över Apollonios från Tyana, har vi en berättelse om denna händelse.¹

Efesierna lyckades inte komma till rätta med epidemin. Efter att ha försökt många överksamma botemedel vände de sig till Apollonios, som tog sig till dem ögonblickligen på övernaturliga vägar. Han förkunnade att de omedelbart skulle tillfriskna:

"I dag ska jag göra slut på den sjukdom som plågar er." Med dessa ord förde han folket till teatern där en bildstod av skyddsguden var

Av
René Girard

Fransk filosof och litteraturvetare. Hösten 2006 kommer hans huvudverk *La violence et le sacré* (1972) på svenska, och en antologi med Girardtexter i urval av Anders Olsson ges ut våren 2007.

Översättning: Anna Petronella Fredlund

rest. Där såg han en sorts tiggare som blinkade med ögonen liksom en blind, och som bar på en pung med en brödkant i. Mannen var klädd i trasor och såg lortaktig ut.

Apollonios ställde upp efesierna omkring tiggaren och sade: "Samla ihop så många stenar ni kan och kasta dem på denna gudar-

nas fiende." Efesierna frågade sig vad han kunde mena. De förfäradades av tanken på att döda en bedrövligh stackars främling som bad och bönade att de skulle ha medlidande med honom. Men Apollonios upprepade sin anmodan och eggade efesierna att kasta sig över honom och inte låta honom slippa undan.

Så snart några av dem hade givit efter och börjat kasta sten på tiggaren, som tycktes blind med sina kisande ögon, genomborrade han dem oförmodat med en blick full av eld. Efesierna insåg då att de hade att göra med en demon och stenade honom med så glatt hjärta att stenarna samlades till en gravhög över hans kropp.

Efter en liten stund bad Apollonios dem att lyfta bort stenarna för att de skulle se vilket vilddjur de tagit död på. När de hade frilagt den varelse de slungat sina projektiler mot konstaterade de att tiggaren var försvunnen. I hans ställe låg ett odjur som liknade en molosserhund men som var lika stort som det allra största lejon. Där låg han inför deras ögon, bankad till slarvsylta av deras stenar, och spydde fradga som en rabiessjuk hund. Till följd härav lät man resa en staty av skyddsguden Herakles på den plats där vålnaden hade utplånats.²

Detta var alltså det fruktansvärda miraklet! Om författaren varit kristen skulle man säkerligen ha anklagat honom för förtal av hedendomen. Men Filostratos var en stridbar hedning, fast besluten att försvara sina förfäders religion. För honom kunde mordet på tiggaren ha förmågan att muntra upp hans religionsfränder och stärka deras motstånd mot kristendomen. Han misstog sig inte på vad vi skulle kalla det "mediala" planet. Hans bok fick en sådan framgång att Julianus Apostata på 300-talet lanserade den på nytt, som en del av sitt sista försök att rädda hedendomen.

HUR VIDUNDERLIG SLUTKLÄMMEN på Filostratos berättelse än är så är den alltför rik på konkreta detaljer för att vara en ren fantasiprodukt.

Miraklet består i frigörandet av en mimetisk smitta som är så mäktig att den till sist vänder hela stadens befolkning mot den stackars tiggaren. Den enda ljusglimten i denna dystra text är efesiernas första vägran, men Apollonios gör allt för att släcka den och han lyckas. Efesierna börjar stena sitt offer med sådant ursinne att de till sist ser det som Apollonios vill att de ska se i offret: upphovet till allt deras onda, "pestens demon", som de måste göra sig av med för att staden ska bli frisk.

Om man vill beskriva efesiernas beteende då steningen väl har börjat, frestas man att ta till ett modernt uttryck som visserligen är väldigt fult, kanske på grund av sin exakthet, nämligen det man kallar avreagering. Ju lydigare efesierna är mot sin guru, i desto högre grad kommer de att förvandlas till en upphetsad folk-massa och desto bättre kommer de att lyckas avreagera sig på den stackars tiggaren.³

Ett annat klassiskt uttryck som gör sig påmint, lika fult som det första och lika exakt, är den metafor om varbölden som var bruklig under den jämförande religionsforskningens storhetstid.⁴

Då Apollonios styr den våldsamma smitta som han har frigjort bland efesierna över mot ett mål som kan godtas av alla, tillfredsställer han en törst efter våld, som det tar tid att väcka och som vaknar endast för att stillas genom stenkastning mot det offer gurun har pekat ut. Så snart de har avreagerat sig ordentligt, så snart "varbölden" har spelat ut sin roll, upptäcker efesierna att de har botats från epidemin.

Det finns en tredje metafor som inte längre är modern utan antik, nämligen katharsis- eller reningsmetaforen, som Aristoteles använder för att beskriva tragedins verkan på åskådarna. Den betecknar ursprungligen offerriernas, blodsoffrens verkan på deltagarna...

Miraklet bär på en lärdom som är religiös i egentlig mening och som undgår oss, ifall vi antar att det är ett fantasifoster. Steningen av tiggaren är inte alls en främmande avvikelse från allt vi vet om det grekiska universumet, utan erinrar tvärtom om vissa mycket klassiska religiösa praktiker, offren av *pharmakoi* exempelvis, som verkligen var ett slags kollektiva mord av individer liknande tiggaren i Efesos. Jag återkommer strax till dem.

Apollonios anseende är så mycket otäckare som man kan anta att det inte är helt igenom orättmätigt. Steningen ter sig mirakulös, eftersom den gör slut på efesiernas klagan. Ni invänder kanske att det faktiskt handlar om pest här. Hur skulle mordet

på en tiggare, hur enhälligt det än är, kunna råda bot på en pestepidemi?

Vi befinner oss i en värld där ordet "pest" ofta används i en mening som egentligen inte är medicinsk. Ordet har nästan alltid en social dimension. Ända fram till renässansen kommer de "verkliga" epidemierna, överallt där de dyker upp, att rubba den sociala ordningen. Överallt där denna ordning rubbas kommer tanken på en epidemi att dyka upp. Förväxlingen är så mycket enklare att göra som de bäge "pester" är precis lika smittsamma.

Om Apollonios hade ingripit mot en bakteriell pest, skulle steningen inte ha kunnat få något grepp om "epidemin". Den listige gurun hade säkert informerat sig om sakernas tillstånd och visste att det i staden rådde inre spänningar, som skulle kunna urladdas mot det vi själva kallar en syndabock. Denna fjärde metafor betecknar ett ställföreträdande offer, en oskyldig som ersätter de verkliga motståndarna. Vi hittar också i biografien över Apollonios från Tyana, just före skildringen av miraklet i egentlig mening, en passage som bekräftar vår gissning.

EVANGELIERNA HAR LÄRT OSS att det kollektiva våldets motor är mimetiska rivaliteter. Om steningen av tiggaren från Efesos är ett fenomen av samma slag som passionshistorien, bör man i Filostratos berättelse kunna hitta vissa ledtrådar som underlättar och rättfärdigar en jämförelse med evangelierna – också om vi inte återfinner alla passionshistoriens detaljer.

Sådana ledtrådar finns faktiskt där. Strax före berättelsen om den mirakulösa steningen befinner sig Apollonios i en hamn till-

Den listige gurun hade säkert informerat sig om sakernas tillstånd och visste att det i staden rådde inre spänningar, som skulle kunna urladdas mot det vi själva kallar en syndabock.

sammans med några trogna, och åsynen av ett skepp klart för avgång får honom att fälla några anmärkningsvärda yttranden om ordning och oordning i samhället. Apollonios ser i skeppets besättning ett kollektiv vars framgång eller misslyckande beror på hur relationerna mellan dess medlemmar ser ut:

Om en enda medlem i detta kollektiv försummade sin uppgift ..., skulle resan sluta illa, och alla dessa människor skulle själva förkroppsliga stormen. Om de tvärtom drivs av sund tävlingsanda och endast kappas om att vara så dugliga som möjligt, var och en genom att fullborda sitt uppdrag, kommer de att svara för skeppets säkerhet; vädret kommer att förbli gott och seglatsen enkel. Genom att behärska sig själva kommer sjömännen att uppnå samma resultat som om Poseidon, den gud som gör havet gynnsamt, ständigt vakade över dem.⁵

Sammanfattningsvis finns det goda och dåliga rivaliteter. Det finns en sund tävlingsanda hos män som "endast kappas om att vara så dugliga som möjligt, var och en genom att fullborda sitt uppdrag". Och det finns osunda rivaliteter hos dem som inte "behärskar sig själva". Dessa ohämmade rivaliteter är knappast välgörande för samhällets funktion; tvärtom gör de samhället svagare. De som hänger sig åt dem förkroppsligar stormen.

Det är inte den yttre fienden som får ett samhälle att gå under utan den gränslösa ärelystnaden, den ohämmade rivaliteten som söndrar människorna i stället för att förena dem. Filostratos definierar inte de mimetiska konflikterna lika ingående och eftertryckligt som Jesus i sitt tal om skandalerna⁶, men han talar uppenbarligen om samma slags konflikt, och han gör det med omisskännlig kunnighet.

Jag har redan tidigare antytt att pesten i Efesos rimligtvis inte var av bakteriell natur. Det var en epidemi av mimetiska rivaliteter, en sammanflätning av skandaler, en allas strid mot alla som – tack vare det offer som utvalts genom Apollonios djävulska list – förvandlas till ett försonande alla-mot-en. Gurun anar det onda som efesierna lider av och framkallar på bekostnad av en fattig sate ett våld, vars kathartiska verkan han förväntar sig ska överträffa den som följer på de vanliga offren, eller på de tragiska föreställningar som förmodligen utspelade sig i Efesos teater under det andra seklet av vår tideräkning.

Tanken att denna varning för mimetiska rivaliteter skulle utgö-

Syndabocken. Oljemålning från 1854 av William Holman Hunt (1827–1910).

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

ra en inledning till miraklet tycks mig så mycket mer sannolik som de två texterna följer på varandra utan någon som helst övergång. Den nyss citerade passagen föregår omedelbart det kapitel som handlar om den mirakulösa steningen, som jag utförligt citerat i början av detta kapitel.

Steningen är precis som passionshistorien en offermekanism och ännu mer verkningsfull än den med avseende på våldet, eftersom den är helt och hållet enhällig och eftersom kollektivet med ens tror sig ha blivit av med sin "pestepidemi".

KYRKANS FÖRSTA STORA HISTORIKER, Eusebios av Caesarea, vän och medarbetare till Konstantin, var medveten om den skada som Filostratos bok åsamkade kristendomen och skrev en kritik av den. Moderna läsare kommer emellertid inte att finna vad de söker. Eusebios strävar framför allt efter att visa att Apollonios mirakler inte alls var märkvärdiga. Han antar aldrig de upprörda tonfall vi väntar oss av honom för att klandra den fruktansvärda steningen. Precis som guruns anhängare förenklar han spörsmålet till en mimetisk rivalitet mellan mirakelmakare. När man läser honom förstår man bättre varför Jesus försökte avleda vår uppmärksamhet från de mirakler han utför...

Eusebios definierar aldrig riktigt den väsentliga motsättningen mellan Apollonios och Jesus. I förhållande till steningarna är Jesus raka motsatsen till Apollonios; snarare än att föranleda dem gör han allt han kan för att förhindra dem. Eusebios uttalar aldrig riktigt det som springer den moderna läsaren i ögonen. För att ta måttet på de två andliga mästarna på denna punkt måste vi jämföra det "mirakel" som Apollonios manövrerat fram med en text som inte på något sätt är mirakulös: den som handlar om en kvinna vars stening Jesus förhindrar.

De skriftlärdar och fariséerna kom då dit med den kvinna som hade ertappats med äktenskapsbrott. De ställde henne framför honom och sade: "Mästare, den här kvinnan togs på bar gärning när hon begick äktenskapsbrott. I lagen föreskriver Moses att sådana kvinnor skall stenas. Vad säger du?" Detta sade de för att sätta

honom på prov och få något att anklaga honom för. Men Jesus böjde sig ner och ritade på marken med fingret. När de envisades med sin fråga såg han upp och sade: "Den av er som är fri från synd skall kasta första stenen på henne." Och han böjde sig ner igen och ritade på marken. När de hörde hans svar gick de därifrån en efter en, de äldste först, och han blev ensam kvar med kvinnan framför sig. Jesus såg upp och sade till henne: "Kvinna, vart tog de vägen? Var det ingen som dömde dig?" Hon svarade: "Nej herre." Jesus sade: "Inte heller jag dömer dig. Gå nu, och synda inte mer." (Joh. 8:3–11)

I motsats till efesierna, som till en början är fredligt sinnade och negativt inställda till steningen, är det en stridslysten folkhop som för med sig äktenskapsbryterskan till Jesus. I båda texterna kretsar hela handlingen kring ett problem som Jesu enda fras tydliggör, medan det tvärtom aldrig uttryckligen formuleras av Filostratos, nämligen det som rör den första stenen.

I Apollonios "mirakel" är det uppenbarligen den första stenen som är guruns huvudsakliga bekymmer, eftersom ingen av efesierna kan bestämma sig för att kasta den. Detta är inte svårt att urskilja, även om det aldrig uttryckligen nämns. Apollonios löser till sist svårigheten på det sätt han önskar, men han måste kämpa som djävulen själv. Också Jesus segrar över de svårigheter han möter, men i motsats till gurun låter han sitt inflytande verka mot våldet.

I den enda fras som Jesu ingripande består av nämner han uttryckligen den första stenen; eftersom han nämner den sist är det också den han betonar, som om han ville förlänga dess eko så långt som möjligt i åhörarnas minne: "Den av er som är fri från synd skall kasta första stenen på henne!"⁷ Den moderna läsaren – liksom alltid skeptisk och stolt över sin skepticism – miss-tänker gärna en rent retorisk effekt: den första stenen är ett ord-språk. Kasta stenen, kasta den första stenen; det är sådana uttryck som alla människor använder.

Men rör det sig verkligen om en rent språklig effekt här? Vi får inte glömma bort att det just är denna text, historien om

äktenskapsbryterskan som räddas från stening, som har gjort den första stenen till ett ordspråk. Om denna fras används ännu i dag i alla de kristnade folkens språk, beror det förvisso på denna text, men också på att den är utomordentligt slående, vilket understryks av parallellismen mellan våra två berättelser.

När Apollonios beordrar efesierna att kasta de stenar som han bett dem att samla ihop på tiggaren, vägrar dessa hedersamma människor detta och Filostratos vidgår i all uppriktighet inte bara denna vägran utan också de skäl som rättfärdigar den. Efesierna kunde inte komma sig för att kallblodigt slå ihjäl en av sina likar, hur eländig, stinkande och obetydlig han än kunde vara.

Skälen till deras vägran har sin motsvarighet i Jesu fras. Deras pendang utgörs denna gång inte av de sista orden utan av de första: "Den av er som är fri från synd..." Efesierna tycker sig inte ha rätt att kallblodigt mörda en mänsklig varelse som de inte har någonting att förebå.

För att komma dit han vill måste Apollonios avleda deras uppmärksamhet från den handling han ber dem att utföra; han försöker alltså få dem att glömma steningens fysiska verklighet. Med

När Jesus yppar sin fras är den första stenen det sista hindret för steningen. Genom att vända uppmärksamheten mot den och nämna den uttryckligen, gör Jesus vad han kan för att stärka och förhöja hindret.

löjeväckande våltalighet anklagar han tiggaren för att vara en "gudarnas fiende". För att göra våldet möjligt måste man demonisera den man vill ska bli offer. Och till sist lyckas gurun; han uppnår det han önskar, den första stenen. Då denna väl har kastats kan Apollonios vara lugn, han har vunnit slaget om våldet och lögnen. Samma efesier som ett ögonblick förut hade medlidande med tiggaren visar sig nu tävla i brutalitet med en oförsonlighet som så svår emot deras tidigare inställning att vår förvåning blott kan mäta sig med vår bedrövelse.

Den första stenen är alltså så långt ifrån att vara rent retorisk att den är avgörande, då det är den som är svårast att kasta. Men varför är den så svår att kasta? För att det är den enda som inte har någon förebild.

När Jesus yppar sin fras är den första stenen det sista hindret för steningen. Genom att vända uppmärksamheten mot den och nämna den uttryckligen, gör Jesus vad han kan för att stärka och förhöja hindret.

Ju tydligare de som funderar på att kasta den första stenen inser det ansvar de tar på sig genom att kasta den, desto större är chansen att den faller ur deras händer.

Behöver man verkligen en mimetisk förebild för en så enkel handling som att kasta sten? Beviset för att det ligger till på det sättet är efesiernas första motstånd. Det är sannerligen inte med fientlighet mot den aktade gurun som Filostratos låter oss ta del av hans svårigheter.

När den första stenen tack vare Apollonios uppmuntran väl har kastats, följer den andra snart därpå, tack vare den förstas exempel; den tredje kommer ännu snabbare ty den har två förebilder i stället för en och så vidare. Ju fler förebilderna blir desto hastigare går steningens rytm.

Genom att rädda äktenskapsbryterskan från stening kommer Jesus att förhindra en mimetisk stegring i våldets riktning, och samtidigt sätta igång en annan i motsatt riktning, en icke våldsam stegring. Så snart den första individen avstår från att stena äktenskapsbryterskan för han med sig en annan och så vidare. Till sist är det hela horden som vägleds av Jesus överger sin plan på att stena henne.

Våra två texter är så motstridiga som möjligt vad deras andemening beträffar, och ändå liknar de på ett märkligt vis varandra. Deras ömsesidiga oberoende gör också denna likhet högst betydelsefull. De får oss att bättre förstå folkmassans dynamik, som inte bara kan definieras genom våld och ickevåld; även härmningen, mimetismen måste tas i beaktande.

Den omständigheten att Jesu fras fortsätter att för oss spela en metaforisk roll som fattas universellt, i en värld där den rituella steningen inte längre existerar, antyder att mimetismen har samma makt i våra dagar som i det förflutna, men i allmänhet i mindre våldsamma former. Den första stenens symbolik är fortfarande begriplig, eftersom den mimetiska definitionen av det

kollektiva beteendet är lika giltig som för två tusen år sedan, även om den fysiska gest som steningen består i inte längre finns kvar.

För att antyda vilken ofantlig, oanad roll som mimetismen spelar i den mänskliga kulturen använder Jesus inte de abstrakta termer som vi inte kan avstå ifrån: imitation, mimetism, mimesis, etc. Den första stenen räcker för honom. Detta enda uttryck gör att han kan påvisa den sanna principen inte bara för de antika steningarna utan för alla massfenomen, antika som moderna. Det är just därför bilden av den första stenen ännu är levande.⁸

Apollonios måste få någon av efesierna, vilken som helst, att kasta första stenen men utan att dra alltför mycket uppmärksamhet till den, och det är därför han passar sig för att tala om den uttryckligen. Han spelar alltså ett dubbelspel. Han tiger av symmetriska och omvända skäl i jämförelse med dem som fick Jesus att tala klarspråk om den första stenen, för att den skulle få så mycket genklang som möjligt.

Efesiernas inledande tvekan och avslutande oförsonlighet är så typiska för den våldsamma mimetismen att tanken att våra två berättelser överensstämmer med varandra vad gäller steningens dynamik, eller snarare "mimetik", kommer av sig själv. Om man vill främja det kollektiva våldet så måste man förstärka omedvetenheten om det, vilket är vad Apollonios gör. Om man tvärtom vill avråda från detta våld, måste man få ljus att falla över det, man måste visa fram hela dess sanning. Det är vad Jesus gör.

I LIKHET MED MÅNGA andra minnesvärda fraser kännetecknas inte Jesu uttalande av det slags originalitet som den moderna världen uppskattar och kräver av sina författare och konstnärer, det vill säga originalitet i meningen det som aldrig tidigare sagts eller hörts, nyhet framför allt annat. Jesu svar på den utmaning som riktas till honom är inte originellt i den meningen. Jesus uppfinnar inte tanken på den första stenen, han hämtar den ur Bibeln, han tar intryck av sin religiösa tradition. Vår rotlösa "kreativitet" resulterar sällan i verkliga mästerverk.

Hur arkaisk den lagliga steningen än må vara liknar den aldrig det godtyckliga mord som Apollonios anstiftat. Lagen föreskriver stening för vissa fastställda förbrytelser och för att undvika falska angivelser tvingar den anmälarna – som måste vara minst två stycken – att själva kasta de två första stenarna.

Jesus överskrider Lagen men i Lagens själva anda, genom att stödja sig på det mest mänskliga som den lagliga föreskriften innehåller – det som är som mest främmande för våldets mimetism – nämligen de två första anklagarnas skyldighet att kasta de två första stenarna. Lagen skaffar undan alla mimetiska förebilder för angivarna.

När de första stenarna en gång har kastats, ska hela kollektivet i sin tur kasta sten. För att upprätthålla ordningen i de arkaiska samhällena fanns det ibland inget annat medel än den våldsamma mimetismen, den mimetiska enhälligheten. Lagen tar tveklöst till denna men så försiktigt, så knappt som möjligt.

Jesus har visserligen för avsikt att överskrida de möjligheter till våld som Lagen tillhandahåller och är på den punkten överens med en stor del av sin tids judendom, men han handlar alltid i den bibliska dynamismens anda och inte mot den.

EPISODEN MED ÄKTENSKAPSBRYTERSKAN är en av de få där Jesus lyckas vinna över den våldsamma massan. Denna framgång får hans många misslyckanden och framför allt, naturligtvis, den roll folkmassan spelar för hans egen död, att framträda så mycket tydligare.

I den evangeliska episoden med kvinnan som tas på bar gärning vid äktenskapsbrott skulle Jesus, om folkmassan inte hade låtit sig övertygas av honom och om steningen därför ägt rum, ha riskerat att bli stenad han också. Om man misslyckas med att rädda ett offer som hotas av kollektivt mord och befinner sig ensam vid dess sida, så löper man risken att lida samma öde. Denna princip återfinns i alla arkaiska samhällen. Under den tid som föregår korsfästelsen undgår Jesus flera försök till stening, låter Evangelierna oss veta.

Han kommer inte alltid att slippa lika lindrigt undan, han kommer själv till sist att spela samma roll som tiggaren från Efesos, och utstå den avrättning som i Romarriket reserverades den uslaste av alla uslingar. Det finns mellan honom och tiggaren en likhet i döden och även en likhet före döden, en likhet som åskådliggörs i bådas beteende gentemot den hotfulla folkmassan.

Innan Jesus svarar dem som frågar honom hur han ser på plik-

ten att stena äktenskapsbryterskan – som ju är inskriven i Mose Lag – böjer han sig mot marken och skriver⁹ med fingret i dammet.

Det är enligt min mening inte för att han har för avsikt att skriva något som Jesus böjer sig ner, utan det är för att han är böjd som han skriver. Han böjer sig för att undvika blicken hos dessa människor med blodsprängda ögon.

Om Jesus besvarade deras blickar skulle dessa uppgjagade människor inte se hans blick så som den verkligen var, utan de skulle förvandla den till en spegel av sin egen ilska: de skulle se sitt eget trots, sin egen utmaning i Jesu blick, hur fridfull den än i verkligheten var, och skulle i sin tur känna sig utmanade. Det skulle inte längre gå att undvika en sammandrabbning som förmodligen skulle medföra just det Jesus anstränger sig för att förhindra, steningen av offret. Jesus undviker alltså att visa så mycket som skuggan av en utmaning.

När Apollonios uppmanar efesierna att beväpna sig med stenor och ställa sig omkring tiggaren, reagerar denne på ett sätt som erinrar om Jesu beteende gentemot den uppretade massan. Han vill inte heller ge dessa hotfulla män intrycket av att han trotsar dem. Även om hans bemödande att framstå som blind i början endast är "professionellt", motsvarar det, tycks det mig, Jesu gest då han tecknar i dammet.

Då stenarna börjar regna över tiggaren, kan han inte längre hoppas på att komma undan genom att låtsas inte se vad som händer omkring honom. Hans knep har misslyckats. Han tvekar

därför inte längre att se sig omkring, i ett fåfängt hopp om att i muren av angripare upptäcka den ränna som skulle göra det möjligt för honom att fly.

När tiggaren då kastar ett jagat djurs blick på efesierna uppfattar dessa ett slags trots. Först i det ögonblicket tror de sig i sitt offer få syn på den demon som Apollonios har uppfunnit. Scenen bekräftar och rättfärdigar Jesu försiktighet:

Så snart några av dem hade givit efter och börjat kasta sten på tiggaren som tycktes blind med sina kisande ögon, genomborrade han dem oförmodat med en blick full av eld. Efesierna insåg då att de hade att göra med en demon och stenade honom med så glatt hjärta att stenarna samlades till en gravhög över hans kropp.

Steningen av tiggaren påminner oundvikligen om korsfästelsen. Jesus besegras till sist av en mimetisk verkan som är jämförbar med steningen av tiggaren. Den verkan som han lyckas kasta om i fallet med äktenskapsbryterskan kan han inte undvika i sitt eget fall. Det är detta som folkmassan på sitt sätt förstår vid foten av korset, då den härnar Jesu oförmåga att göra för sig själv det han har gjort för andra: "Andra har han hjälpt, sig själv kan han inte hjälpa!" Korsfästelsen är motsvarigheten till steningen i Efesos. Om man säger att Jesus identifierar sig med alla offer, innebär det att han inte bara identifierar sig med äktenskapsbryterskan eller den sjuke tjänarpojken utan också med tiggaren i Efesos. Jesus är denna olyckliga tiggare. ■

Fotnoter:

1 Flavius Filostratos, *The Life of Apollonios of Tyana, the Epistles of Apollonios and the Treatise by Eusebios*, med engelsk parallelltext i översättning av F. C. Conybeare, Cambridge: Harvard University Press 1912, bok 4, kapitel 10.

2 Det var professor Eduardo Gonzales som fick mig att uppmärksamma den här texten och jag tackar honom för det.

3 Girard analyserar här det franska begreppet *défolement*, som just innehåller ordet *foule*, folkmassa: *dé-foule-ment*. Ö. a.

4 Det franska uttrycket *abcès de fixation* betecknar en särskild typ av abscess, en varböld eller ett varigt sår som framkallats på konstgjord väg, i syfte att driva ut kroppens onda – dess sjuka vätskor. På svenska "hank" eller "fontanell" (tack Karin Johannisson!). Ö. a.

5 A. a., bok 4, kapitel 9.

6 Evangeliernas skandalon, *skandalizein* översätts vanligtvis till svenska med "förförelse" respektive "förföra", "förläda" (Matt. 18:6 f., Luk. 17: 1–2). Det för Girard centrala

begreppet skandal syftar på ett paradoxalt hinder, en stötesten som svårligen kan undvikas, eftersom dess lockelse just ligger i att vara fränstötande. Ö. a.

7 I den grekiska originaltexten liksom i den franska översättningen – som Girard refererar till – står "stenen" sist i frasen. Ö. a.

8 Se min tolkning av samma text av Johannes i *Quand les choses commenceront*, Paris: Arléa 1994. Se även R. Girard, *La Vengeance et la folle*, översatt och utgiven av Giu-

seppe Fornari, Treviso: Santi Quarata 1998, s. 95–132.

9 Girard använder verbet *écrire*, "skriva", medan den senaste svenska bibelöversättningen har "rita". Den grekiska originaltextens *graphein* har huvudbetydelsen "skriva" men kan också betyda "rita". Enligt uppgift ville den svenska bibelkommissionen med valet av "rita" undvika spekulationer om vad Jesus kan ha skrivit, eftersom detta – precis som Girard tolkar episoden – inte har med berättelsens poäng att göra. Ö. a.

Kommentar till "Apollonios av Tyanas fruktansvärda mirakel"

DEN TEXT SOM HÄR ÄR ÖVERSATT är ett kapitel i *Je vois Satan tomber comme l'éclair* (1999) och utgår från en episod i en grekisk biografi om Apollonios av Tyana, författad av Flavius Filostratos någon gång i början av 200-talet efter Kristi födelse. Den egendomliga och skrämmande episoden utspelades i Efesos och texten om den visar till fullo slagkraften i Girards tänkande, där den kristna hållningen spelas ut mot det primitiva våld som gestaltas i berättelsen. Den senantika texten är intressant, därför att den utifrån en icke-kristen horisont manifesterar det kollektiva våldets förmåga att ena samfundet och i en mytologiserande form befria det från plåga. Den passar givetvis Girards tänkande som hand i handske, genom att våldet dessutom drabbar en oskyldig tiggare. Mobbens våldshandling förutsätter en vagt utpekad, delad plåga, men vi får aldrig riktigt veta vari det onda består som våldet mirakulöst lyckas utplåna.

Det är förmodligen ingen epidemi i bokstavlig mening, resonerar Girard, i så fall skulle inte våldsakten fungera. Sannolikare är inre slitningar och konflikter. Hur som helst behövs bara en slug hetsare – undermakaren Apollonios – för att sätta i gång våldet. Man får förmoda att Apollonios vill framställa sig själv som en frälsargestalt med makt att hela Efesos, men också att han exakt vet vad som måste göras för att nå sitt mål. Han är – kunde man säga – lika klar som Brutus över

mordets dubbla innebörd, bara långt framgångsrikare. Han behöver ju inte röra ett finger för att frälsa staden.

POÄNGEN I GIRARDS TÄNKANDE blir klar genom kontrasten med den kända episoden från evangelierna, där Jesus med risk för att själv bli föremål för en våldsam mobb, lyckas stoppa steningen av en äktenskapsbryterska. Här har vi just den omkastning av förhållandet till det arkaiska våldet, som Girard försökt peka på i sin Bibelläsning i *Des choses*. Han framhåller betydelsen av den första stenen som avgörande, eftersom det är den handlingen som blir modell för de stenar som följer efter.

Det är ett snilledrag av Jesus, som böjer sig ned mot marken för att i en underlig scen skriva med fingret i marken. Han böjer sig ned för att undvika en konfrontation med mobbens blickar, skriver Girard. Men kanske också för att skapa ett andrum och ett ögonblick av eftertanke. Vad är det Jesus skriver? Det får vi aldrig veta och Girard gör inget försök att tyda det. Det avgörande är att Jesus med sin fråga lyckas avvärja mobbens smittsamma våld. "Den av er som är fri från synd skall kasta första stenen på henne!" (Joh. 8:7)

VI SER HÄR ALLTSÅ två helt olika sätt att förhålla sig till våldet, och Girard betonar att också Jesu strategi kräver en mycket noggrann kalkyl

över varje mått och steg. Jesus är medveten om mobbens blixtnabba rörlighet och förödande kraft. Han är också medveten om att man inte bör bemöta dess blickar, eftersom det bara skulle eskalera våldet. Därför väljer han att kyla ner den. Hans fråga kräver en plötslig uppmärksamhet vid skuldfrågan och en övertygelse att vara utan synd, som kan vara svår nog att omfatta. Girard nämner inte att Jesus åter böjer sig ned för att skriva sina tecken i marken efter sin fråga. Det är en sär-eget autentisk scen, just därför att den är så specifik och inte har någon självklar innebörd i berättelsen. Men dels fördröjer han därmed ytterligare den avgörande handlingen, dels kanske han därmed ger sina ord ytterligare auktoritet. I vilket fall leder det till att mobben dryper av.

För att till fullo förstå betydelsen av denna episod hos Girard måste man uppfatta mobbens sätt att röra sig som alltigenom mimetisk. Ordet "mobb" kommer av latinets mobile vulgus, lätt-rörlig folkmassa, och har alltså med mobilitet att göra. Denna rörlighet härrör ur den ömsesidiga, spontana imitationen av andras beteende. Alla imiterar alla i en tromb av eskalerad aktion, riktad mot ett objekt. Om krisen i Efesos kunde beskrivas som allas krig mot alla, förbyts den i allas krig mot en. Lugn inträder och den dödade visar sig vara en demon. Mördarna kan ha gott samvete. Det är miraklets, och den dåliga religionens, innebörd. ANDERS OLSSON

Nerslagen revolt. I tretton dagar, från den 23 oktober 1956, stred studenter och vanliga människor mot sovjetiska stridsvagnar.

FOTO: SCANPIX

Ungerns hundrafemtio timmar av frihet

UPPRORET 1956 | Ungern firar 50-årsminnet av upproret. Höger och vänster slåss om rätten till minnet.

Folket stödde inte en sådan rörelse. Inte alls. Om folket hade gett den sitt stöd skulle det aldrig ha blivit så lätt som det blev att slå ner upproret.

Nikita Chrusjtjov i *De ocensurerade glasnostbanden* (Wahlströms, 1991)

Den första maj 1958 promenerar en ung man genom Göteborg. Han heter Attila Mészáros och har året innan kommit till Sverige som flykting från Ungern. När han kommer fram till Götaplatsen stannar han upp, blinkar några gånger, vet inte om han verkligen ser det han ser. Framför honom, i ett hav av röda flaggor, sjunger en folksamling Internationalen. Frivilligt och med glädje.

"Jag såg fler röda flaggor på Götaplatsen än jag sett i Ungern. Det var fullständigt ofattbart, chockerande", berättar Attila Mészáros, nu bosatt i Stockholm och verksam som optiker. Femtio år har gått sedan ryska styrkor, 1956, krossade den folkliga resningen i Ungern. "För mig var första maj synonymt med tvång. Om man inte kom på demonstrationen blev man rapporterad, och repressalier hotade. Internationalen var en sång vi tvingades sjunga, det var förtryckets sång."

Samtidigt som de röda flaggorna vajade

Av
Pernilla Ståhl
Frilansskribent

på Götaplatsen våren 1958, berörde den repression som följde efter att Moskva krossat upproret fler än 100 000 människor. Tiotusentals personer sattes i läger, 35 000 ställdes inför rätta, varav runt 25 000 internerades. Tusentals ungrare deporterades till Sovjet. Över 200 dömdes till döden och avrättades. Den 16 juni 1958 hängdes regeringschefen Imre Nagy i centralfängelset i Budapest.

Attila Mészáros historia pockar på min uppmärksamhet när jag en tidig vårdag promenerar genom Budapest. Det är tiden efter snösmältningen, den gråa tiden mellan vinter och vår innan träden knoppats. Stegen tar mig till Bem tér, Bemtorget, som har en central plats i historien om 1956.

TORGET LIGGER PÅ Budasidan i den ungerska huvudstaden, vars två delar, Buda och Pest, delas av floden Donau. Härifrån ser man hur den majestätiska parlamentsbyggnaden reser sig på andra sidan floden. På mitten av torget står en staty som föreställer den polske generalen József Bem, som stred i det ungerska självständighetskriget 1848-49.

Förutom en tiggare med sin hund och sin flaska är torget öde. Stora mängder kransar och ungerska flaggor vid sockeln av József Bem-statyn vittnar dock om en historia. Det var här på torget som studenter från den tekniska högskolan inledde en demonstration klockan tre på eftermiddagen den 23 oktober 1956. Det blev startskottet för den ungerska revolutionen.

Studenter från Pest-sidan, som samlats vid statyn av diktaren och frihetshjälten Sándor Petöfi, anslöt sig. Mer och mer folk strömmade till, och snart fylldes torget av tiotusentals människor. I arkiven hittar jag en pressbild tagen den där eftermiddagen; det svartvita suddiga fotot visar människor som klänger på statyn för att få plats, gator fyllda med folk i bakgrunden. Dagarna före demonstrationen hade studenterna satt upp affischer runt om i staden med sina krav: "Sovjet ut ur Ungern", "Imre Nagy åter till makten", och "fria val".

Studentdemonstrationen blir en spontan, och till en början fredlig, folkresning. Ögonvittnesskildringar berättar om en euforisk stämning. "Det var en fantastisk upplevelse!", säger Attila Mészáros, en av dem som slöt upp vid Bemtorget.

Folkmassan rör sig över bron i riktning mot parlamentet. De är nu runt 200 000 människor, de flesta av dem arbetare, och

de kallar på Imre Nagy. Folk samlas också vid radiohuset och vid den stora Stalinstatyn. Attila Mészáros följer med till radiohuset: "Men radiohuset var barrikaderat, och från andra sidan kom ungerska soldater i tanks. Vi var omringade. Vad som hände då var kanske det som startade revolutionen. Plötsligt öppnades luckan på en av stridsvagnarna och ut kom en ungersk soldat som höll en ungersk flagga i handen, de var med oss!"

Euforin under de första dagarna skulle snart bytas mot sin motsats. Moskvas invasion i gryningen den 4 november återställde den kommunistiska ordningen. Runt 250 000 ungrare flydde landet.

VAD FÖREGICK UPPRORET? Hur utvecklades det? Vad betyder 1956 i dagens Ungern?

Efter andra världskriget blev Ungern en del av den sovjetiska intressesfären. Efter ett kort demokratiskt mellanspel upprättades 1949 en kommunistisk enpartistat under ledning av Mátyás Rákosi, som blygsamt kallade sig själv "Stalins främste lärjunge". Under Rákosis ledning drev kommunistpartiet en hård för politik mot oliktankande med arresteringar, arbetsläger och skenrättegångar. Säkerhetspolisen, AVH, spelade en nyckelroll i terrorn. I AVH:s ökända högkvarter på paradgatan Andrassy Utca 60 hölls oliktankande fångna. I dag är huset omgjort till ett museum över terrorn, Terror Háza.

Bland bilder, filmer och journalfilmer fastnar min blick på fotografierna av två unga människor, medicinstuderanden Ilona Tóth och ekonomistudenten Péter Mansfeld, som blev avrättade efter att ha deltagit i upproret 1956. Ilona Tóth var 24 år, Péter Mansfeld avrättades elva dagar före sin 18-årsdag.

"Det förtrycket kan ni inte ana", säger Attila Mészáros när han berättar om sin ungdom i Rákosis Ungern. Han var en X. "Människor var kategoriserade, det bästa var att få ett P, alltså en proletär bakgrund, det värsta var X, då fanns det inga framtidsmöjligheter." Attila Mészáros hade ärvt sin fars "brott", som var att han vägrade att gå med i kommunistpartiet.

Den 5 mars 1953 dör Josef Stalin. "Det finns inget mått som kan mäta denna sorg [...] Stalins verk symboliserar allt vad människornas bästa andar format i sina drömmar och velat skapa i sin kamp", skriver Hilding Hagberg, ledare för Sveriges kommunistiska parti, SKP, i en av de många minnesartiklar som fyllde den röda pressen i väst. Tre år senare slår Budapestborna stadens stora Stalinstaty i spillror.

I juni 1953 kallas den ungerska partiledningen till Moskva. Bara några dagar innan har Moskva slagit ned ett uppror i Östtyskland. När Rákosi kommer tillbaka till Budapest har han blivit av med sin post som premiärminister. Imre Nagy, en ganska okänd medlem i politbyrån, har efter order från Moskva, tagit Rákosis plats.

Nagy presenterar en ny regering, sätter stopp för den brutala tvångskollektivieringen och låter befria en del fångar. De

18 månaderna av Nagys "juni-program" präglas inte bara av reformer utan också av en intensiv maktkamp mellan honom och Rákosi. Den senare gick segrande ur striden och fick Nagy avskedad.

I maj 1955 kommer så Moskvas kursändring när det gäller den jugoslaviske diktatorn Josef Tito. Nikita Chrusjtjov och Nikolaj Bulganin åker till Belgrad för att be "imperialismens hund" om ursäkt. Den 24 februari 1956 håller Chrusjtjov sitt hemliga tal vid tjugonde partikongressen. Som Staffan Skott skriver i *Sovjetunionen och det nya Ryssland* avslöjade inte Chrusjtjov Stalins brott, för de var kända förut, världen över, utan "han bekräftade dem för all världens kommunister, av vilka många vägrat tro på dem".

MOSKVAS OVÄNTADE vändning innebar ökade förhoppningar för de reformvänliga krafterna i Ungern. Sommaren 1956 inleds en tid av folkliga protester och demonstrationer. I ett försök att lugna stämningarna i landet låter Moskva avlägsna Rákosi från makten och ersätter honom med partiets andreman, Ernő Gerő.

I Polen gör arbetare i Poznan uppror.

Den gängse bilden av 1956 som en helt igenom "ren" revolution, har också börjat att ifrågasättas. Historien om 1956 har fläckar.

Det polska kommunistpartiet väljer att upprätta flera reformsinnade politiker, bland dem Kremlins bête noire, den förre partiledaren Władysław Gomułka. Den 19 oktober, när Gomułka ska väljas till partiets förste sekreterare, får Moskva nog av de friheter kommunistpartierna i satellitstaterna tar sig. Chrusjtjov och Anastas Mikojan reser med flyg till Warszawa, "frustande av raseri, för att ge besked om att de planerade dumheterna måste avskrivas ögonblickligen", som Edward Crankshaw formulerar det i *Chrusjtjov – en karriär*. Chrusjtjovs hotelser understöddes av ett militärt kraftuppbygg. Efter flera dagar av spännt läge valde Chrusjtjov till slut att inte intervensera. För övrigt skulle Gomułka senare visa sig vara en hård för politiker Moskva kunde vara nöjd med.

"I Ungern började alla kalla Imre Nagy för den ungerske Gomułka [...] Chrusjtjov och alla de andra ledarna i Kreml hade just givit alla dessa förändringar sin välsignelse. Varför inte vi?" skriver Sándor Kopácsi, Budapests polischef under Ungernrevolten, i sina memoarer *Den ungerska tragedin*. Kopácsi försvarade under upprorets inledning staden från demonstrationer, men han vägrade att använda våld mot dem. Han trodde på en reformerad kommunism och ingick under några dygn i den nya regeringen. För det fick han betala med sju år av sitt liv i fängelse.

Kopácsi beskriver hur han den 23 oktober fick ett brådska telefonsamtal från en generalmajor som sade: "En riktig drabbning har börjat framför radiohuset. Säkerhetstjänsten har skjutit på massan

och dödat och sårat många." Generalmajoren fortsatte: "Det har hänt något ännu värre. Våra bästa trupper schappar... De angriper radiohusets försvarare tillsammans med folkmassan."

"Fascistiska banditer, kontrarevolutionär poebel", muttrar den ryske ambassadören Jurij Andropov, som under revolutionens första dag ber Kopácsi att slå följe med honom och hjälpa hans limousin att komma fram över bron. I sina memoarer skriver Kopácsi att han från sin plats bredvid Andropov såg blivande befälhavare som vinkade åt tåget och upprepade slagorden som demonstranterna skrek. "På kasernen såg jag en stor ungersk flagga hissad. Men en liknande flagga hade jag aldrig sett i hela mitt liv. På det ställe där den borde bära folkdemokratins emblem, en vapensköld på sovjetiskt manér, som påstås ha tänkts ut och ritats av Rákosi personligen – på det stället hade flaggan ett hål." Kopácsi blir bestört och skyndar till polishuset. Där väntar ett brådska telegram: "FOLK TAR NER STALIN. BER OM ORDER GENAST."

Den väldiga Stalinstatyn på Dózsa György út monterades ned, forslades bort och slogs i bitar.

Det var när den ungerska säkerhetspolisen AVH öppnade eld mot folkmassan som den fredliga demonstrationen blev till våldsam protest. Kulhålen från drabbningarna syns än i dag på fasader i Budapest.

LANDET VAR, skulle man kunna säga, på randen till ett inbördeskrig, men, vilket den ungerske historikern Miklós Molnár understryker i *A Concise History of Hungary*, var det inget egentligt inbördeskrig: "Frånsett partiledningen som stängt in sig i partihögkvarteret och ett fåtal polisenheter, fanns det ingen som var beredd att slåss för en regim som var så brutal och hade så dåligt anseende." Natten hade bara börjat och regimen föll ihop som ett korthus. Det enmiljonstarka partiet reducerades till en handfull män i panik.

Partiledningen sitter i krismöte ända till gryningen nästa dag, den 24 oktober. Ernő Gerő vänder sig till Moskva. Under de tidiga morgontimmarna kommer två ryska divisioner, stationerade utanför huvudstaden, till undsättning. Sovjetiska nyhetsbyrån Tass låter meddela att det kontrarevolutionära upproret i Ungern är nedslaget, men stridigheterna fortsätter. Vapnade upprorsmän har organiserat ett motstånd och kastar Molotovcocktails på ryska stridsvagnar. Säkerhetspolisens högkvarter belägras. Soldater, ibland hela enheter, ansluter sig till upproret.

Partiledningen vänder sig till slut till Imre Nagy. Utan att ställa några villkor axlar han den 24 oktober posten som premiärminister och sätter ihop en regering som inte skiljer sig nämnvärt från den

förra. Det gör, initialt, inte heller hans politik. Till demonstranternas besvikelse är han främst lojal med partiet. Upproret skulle kväsa.

De kommande dagarna börjar Nagy att införa förändringar. Han sparkar Gerő, och ny generalsekreterare för partiet blir János Kádár, som tidigare suttit fängslad. Men Nagy utkämpade, enligt Molnár, ett redan överspelat krig. För striden på Budapests gator och i de större städerna handlade inte längre om Nagys kamp för att fortsätta 1953 års arbete för en mjukare variant av kommunism, utan om en strid för demokrati.

Under dessa dramatiska dygn hinner verkligheten till slut i kapp Nagy. Den 28 oktober aviserar han fler liberaliseringar och på eftermiddagen den 30 oktober tillkännager han i ett radiotal att enpartisystemet är avskaffat. Den ungerske författaren Béla Szász beskrev i mitten på 1980-talet Nagy som "en vänlig man med stor moral... han vacklade mellan sin solidaritet med partiet och sin solidaritet med folket... Under slutet av revolutionen hade han emellertid fattat ett beslut. Han såg sig själv som representant för folkets vilja, stod på deras sida, och tog ansvar för alla konsekvenser."

Under 150 timmar – från det att Nagy aviserade politiska liberaliseringar den 28 oktober till den första ryska kanonskotten i gryningen den 4 november – upplevde ungrarna känslan av att vara fria.

I KREML SVETTAS presidiet. Vad göra? Malinanteckningarna, som blev tillgängliga för forskare när arkiven öppnades efter Sovjetunionens upplösning, ger en bild av ett ledarskap som vacklar fram och tillbaka mellan en politisk lösning – att låta det ungerska kommunistpartiet införa vissa reformer som i Polen – eller en militär lösning.

Ryssarna väljer att spela dubbelt. Medan förhandlingar pågår om ett tillbakadragande av de ryska trupperna, förbereder Moskva en intervention. För att förhindra en militär invasion tar Imre Nagy avstånd från Warszawapakten och deklarerar Ungern neutralt. Han uppmanar FN:s säkerhetsråd att garantera Ungerns neutralitet. Logiken bakom denna desperata manöver var att frånta Sovjetunionen dess rätt att intervensera. I stället för hjälp till en allierad skulle en intervention innebära en attack på en neutral, suverän stat.

Men Nagys rop hörsammas inte. Medan Storbritannien och Frankrike är upptagna med Suezkrisen, deklarerar USA sin position genom John Foster Dulles: "USA betraktar inte Ungern som en allierad."

"Någonstans trodde vi att jänkarna skulle komma. Vi lyssnade ju på Radio Free Europe", berättar Attila Mészáros. Men "jänkarna" kom inte. Det gjorde ryssarna.

Den 4 november rullar nya Sovjetstyrkor in i Ungern. Med dem kommer, till Nagys stora förvåning och besvikelse, vännen och regeringskollegan János Kádár. Kreml har gjort honom till ledare för en ny Moskvatrogen regering. Nagy

och flera av hans regeringsmedlemmar, bland dem Sándor Kopácsi, fängslas.

Medan den ungerska armén gjorde ett okoordinerat motstånd, var det framför allt arbetare organiserade i arbetarråd, som spelade en central roll i kampen mot de sovjetiska invasionsstyrkorna. Det var de industriella och proletära områdena som var de sovjetiska styrkornas huvudsakliga måltavla. Efter några dagar var ungrarnas motstånd krossat, men väpnat motstånd och strejker pågick till mitten av 1957. Under upproret dog runt 2 500 människor.

"Allt var över på tre dagar. Allmänheten påverkades på det hela taget inte av den splittring som organiserades av Imre Nagy", hävdar Chrusjtjov i sina memoarer *De oensurerade glasnostbanden*.

SEGRARNA SKRIVER historien. Under 33 år, från 1956 tills 1989, är berättelsen om 1956 i händerna på kommunistpartiet under Kádárs ledning. En äldre ungersk man skrattar när han berättar för mig om skillnaden mellan hans och hans sons historieböcker. Medan han fick läsa att kriminella startat ett mindre kontrarevolutionärt uppror 1956, fick hans son lära sig att det var en nationell folkförlust för demokrati.

Dr János Rainer är historiker och chef för 1956-institutet i Budapest, en stiftelse som samlar information om och bedriver forskningsprojekt kring revolutionen. Han säger att det som framför allt präglade kommunistpartiets förhållningssätt till 1956 under Kádár var tystnaden.

Kanske kan man också göra en reflektion kring Väst Europas förhållningssätt till 1956 under Kádár. I väst rapporterades flitigt om hans reformer – den ungerska "gulaschkommunismen" blev ett begrepp. Ungern framhölls som den "gladdaste" baracken i kommunistlägret. Var det ett sätt att släta över ett dåligt samvete över att Väst Europa inte ingrep 1956?

I början av 1989 aviserade det ungerska kommunistpartiet en övergång till flerpartisystem. Från den 23 oktober 1989, trettiofem år efter att studenterna samlats på Bemtorget, var Ungern inte längre någon socialistisk folkrepublik. Den röda stjärnan togs bort från alla offentliga byggnader. En partiutredning slog fast att revolten 1956 varit en genuin folkförlust och inte ett kontrarevolutionärt uppror. Imre Nagy blev återupprättad och hedrades med en ny begravningsseremoni, som samlade över en kvarts miljon ungrare. Under 1989 framkom, säger Dr János Rainer, tydligt att upproret fanns i "det ungerska medvetandet". Historien om upproret blev nu en hjältehistoria, en nationell symbol för en folklig resning för demokrati, som fick sin naturliga följd 1989.

Ungerska historiker, bland annat vid 1956-institutet, har de senaste åren grävt djupt i arkiven, intervjuat personer som deltog i upproret och fogat samman berättelserna. Det är ett digert arbete, inte minst på grund av all felaktig information som spreds under Kádár-eran. Berättelserna ska fogas samman. Upproret hade, har det visat sig, betydligt större

spridning på landsbygden än man tidigare trott.

Den gängse bilden av 1956 som en helt igenom "ren" revolution, har också börjat att ifrågasättas. Historien om 1956 har fläckar. Flera ögonvittnen, bland andra den ungerska filosofen Ágnes Heller, har uppmärksammat att antisemitiska slagord åter hördes på gatorna i oktober 1956, som ett eko av de ungerska nazisterna 1944. Frågan om antisemitism kan vara känslig, förstår jag, när jag talar med ungrare som var med 1956. I vilken utsträckning kan man tala om antisemitism i samband med upproret? Jag frågar Dr. János Rainer. Under stridigheterna förekom "sporadiskt våld med antisemitiska förtecken", framför allt på landsbygden, säger han. Det skrevs på vissa dörrar och det skreds på vissa gator om att judarna var skyldiga, men det handlade om enstaka fall. Han kallar de antisemitiska utspel och den kriminalitet som förekom under revolutionens sista dagar för "den mörka sidan av revolutionen".

SAMTIDIGT SOM historien om revolten håller på att skrivas, pågår en politisk strid om vem som förvaltar arvet från 1956. Är det högern eller vänstern? Medan vänstern pekar på att det framför allt var arbetare som deltog och att revolutionen hade en vänsterprägel, poängterar högern att upproret handlade om att återinföra en demokrati av västligt snitt.

Csaba Békés skriver i rapporten *New Findings on the 1956 Hungarian Revolution* om upprorets fyra olika ideologiska inriktningar: 1) reformerad socialism, en riktning representerad av Imre Nagy, men också av många författare och intellektuella; 2) en nationell och demokratisk strömning, representerad av de icke-kommunistiska politiska partierna som varit verksamma 1945-48; 3) det kristna och konservativa lägret som kämpade för privat äganderätt och 4) en högerextrem riktning, representerad framför allt bland våldsamma upprorsmän på gatorna. En ganska brokig politisk skara, alltså. Och kanske just därför så svår att monopolisera.

I ÅR LADDAR DET officiella Ungern för att högtidligt fylla 50-årsminnet av revolutionen. Ceremonier och manifestationer förbereds. Olika frivilligorganisationer använder sig av 1956 för att påverka dagens politik. Flyktorganisationer pekar exempelvis på det generösa mottagande 250 000 ungrare fick av väst 1956, och uppmanar ungerska politiker att öppna gränserna för dem som flyr undan förtryck i dagens värld.

När jag frågar en kvinnlig student i 20-årsåldern vad revolutionen betyder för henne, rycker hon på axlarna och säger att hon inte är särskilt intresserad av revolutionen. Det var någonting som man firade i skolan. Hon förknippar firandet med nationalism och drömmar om ett Storungern. Kanske ska inte hennes ointresse tolkas negativt, utan snarare som symptomatiskt för ett land som 50 år efter revolten har en generation studenter som inte upplevt det kommunistiska systemet. ■

Demokratin i Tyskland behövde flera försök innan den slog rot

Efter andra världskriget var demokratiseringen av Tyskland ett fjärran mål. Men genom att gripa tillbaka på tidigare epokers rättsstat och politiska pluralism lyckades landet etablera ett stabilt folkstyre.

I AUGUSTI 2005 KUNDE MAN läsa en lång och passionerad artikel i *Die Zeit*. Författare var den uppburna Berlinhistorikern Heinrich August Winkler, mest känd för ett väldigt tvåbandsverk över det moderna Tysklands svindlande färd genom historien, *Der lange Weg nach Westen* (2000).

Nu var Winkler emellertid på krigsstigen. Målet för hans angrepp var alla de som lättvindigt hänvisade till tysk efterkrigshistoria för att rättfärdiga den amerikanska ockupationen av Irak. Med en auktoritet som bara en Humboldtprofessor kan uppbåda förklarade Winkler att de historiska analogierna inte höll streck. Den demokratisering av västra Tyskland som otvivelaktigt ägde rum efter 1945 hade föregåtts av två smärtsamma demokratiska bakslag, 1848 års ofullgångna revolution och Weimarrepublikens kollaps. Erfarenheterna av mellankrigstidens misslyckanden var i själva verket en förutsättning för efterkrigstidens framgångar, menade Winkler. Trots att de allierades seger i andra världskriget var ett nödvändigt villkor, hade folkstyret aldrig kunnat slå rot i Efterkrigstyskland om det inte redan funnes rättsstatliga och demokratiska traditioner. "Den som åberopar sig på historiska analogier använder ofta bara historien som en spegel för sitt eget önsketänkande", sammanfattade Winkler.

Heinrich August Winkler har rätt i att berättelsen om den framgångsrika demokratiseringen av Västtyskland dök upp närhelst den amerikanska invasionen av Irak fördes på tal. Otaliga amerikanska kommentatorer och politiker underbyggde sin argumentation för kriget med hänvisning till den lyckosamma utvecklingen i Tyskland. Liksom de allierade under andra världskriget befriat världen från Adolf Hitler och banat väg för demokrati i Europa skulle koalitionen nu

Av

JOHAN ÖSTLING

IN THE HOUSE OF THE HANGMAN The Agonies of German Defeat 1943-1945

Jeffrey K. Olick

University of Chicago Press 2005 (380 s.)

DEMOKRATIEWUNDER Transatlantische Mittler und die kulturelle Öffnung Westdeutschlands

Arnd Bauerkämper, Konrad H Jarausch
& Marcus M. Payk (red.)

Vanderhoeck & Ruprecht 2005 (335 s.)

THE FRANKFURT AUSCHWITZ TRIAL 1963-1965

Genocide, History,
and the Limits of the Law

Devin O. Pendas

Cambridge University Press 2006 (380 s.)

befria världen från Saddam Hussein och bana väg för demokrati i Mellanöstern. Efterkrigstidens tyska framgångssaga framställdes som paradigmatiskt – som ett naturligt jämförelseobjekt – inte bara för dem som ville legitimera ockupationen utan också för dem som ville se en önskvärd utvecklingskurva.

De politiska debattörerna hade troligen inte noterat att även den akademiska historieforskningen i allt högre grad ägnar ämnet uppmärksamhet. De allra senaste åren har en serie höginträsanta studier om 1940- och 1950-talets övergång från diktatur till demokrati skrivits. Den som så önskar kan alltså någorlunda väl följa det som juristen Gustav Radbruch redan 1947 kallade *Umkehr zur Humanität*, den häpnadsväckande omvandling av det tyska efterkrigssamhället som följde på Tredje rikets sammanbrott.

Och här, i skärningspunkten mellan politisk argumentation och vetenskaplig forskning, finns en sällsynt öppning till historiens största fråga: Vad kan vi egentligen lära av det förflutna?

I BEGYNNELSEN STRÄVADE ingen efter demokrati. Den tyska befolkningen åstundade mest av allt arbete, bröd och tak över huvudet under de påvra åren alldeles efter 1945. Om de drömde sig bort till en annan tid var det knappast till Weimarrepublikens bräckliga demokrati, utan till kejsartidens stolta epok eller Nazitysklands första expansiva år. För många tyskar framstod demokratin som ett i grunden väsensfrämmande styre, som när det prövats på tysk jord endast resulterat i ekonomisk nöd, social misär och politisk anarki.

Ockupationsmakterna å sin sida hade som främsta mål att förhindra att Tyskland framkallade ännu ett världskrig. Vid Potsdamkonferensen 1945 enades man således om tre d:n: *demilitarization*, *denazification* och *decartelization*. *Democratization* fanns bara med i marginalen, som ett möjligt och avlägset framtidsperspektiv. Detta om något demonstrerar hur angeläget det är att ta samtidens föreställningar på allvar. De tolkningar som gjordes av Tysklands förflutna formade i hög grad framtidsvisionerna.

Förnöjelsens värde. Västtysklands seger i fotbolls-VM i Bern 1954 svetsade samman nationen och utgjorde en viktig byggsten för landets självkänsla under efterkrigstidens uppbyggnadsprocess.

FOTO: CORBIS/SCANPIX

För att kunna bilda sig en uppfattning om villkoren för den mäktiga omvandlingen efter 1945 har man därför stor glädje av Jeffrey K. Olicks rekonstruktion av de första efterkrigsårens föreställningsvärld. *In the House of the Hangman* är en kunskapsrik och väldokumenterad bok om de mångfasetterade diskussionerna om den tyska katastrofens efterbörd. Även om Olick är sociolog har han mycket gemensamt med de anglosaxiska historikerna som lämnat avgörande bidrag till förståelsen av modern tysk historia – från tyska emigranter som Peter Gay, George L. Mosse och Fritz Stern över brittiska kännare av Tredje riket som Richard J. Evans, Ian Kershaw och Richard Overton, till samtida utforskare av det delade Tyskland som Mary Fulbrook, Elizabeth Heineman och Robert G. Moeller.

Till Olicks obestridliga förtjänster hör hans strävan att komplicera för att kunna nyansera. Till hans svagheter hör att även framställningen blir komplicerad. I hans studie kan man emellertid urskilja flera skolbildningar om nationalsocialismens ursprung i den tidiga efterkrigstidens debatt. I en tradition sågs nazisterna som en liten elitfraktion som erövrade makten och underkuvade den tyska befolkningen. Av uppenbara skäl blev detta en populär uppfattning i breda lager decennierna efter 1945; den fränkande den vanlige tysken allt ansvar och sköt skulden på en illvillig ledartrojka. Dessutom gav den utrymme för föreställningen om "det andra Tyskland", diktarnas och tänkarnas land, det sanna Tyskland bortom nazismens perverterade ideal.

I en annan tankeskola var nazismen – eller snarare fascismen – enbart en produkt av kapitalismen. Den marxistiska förståelsen hade förstås sina sympatisörer i den sovjetiska zonen men också bland vänsterintellektuella i väst och gjorde gällande att fascismen inte kunde stäckas med mindre än att den socioekonomiska basen omstöptes.

Ytterligare en tolkningstradition var en variant på *Sonderweg*-tesen och sökte nazismens genes i

äldre tysk historia. I motsats till Frankrike och Storbritannien hade Tysklands auktoritära arv av preusseri och militarism förhindrat framväxten av medborgerliga, demokratiska traditioner. Därutöver fanns det minoritetsuppfattningar som menade att skulden låg hos tyskarna själva, i deras nationalkaraktär eller stridslystna sinnelag. Olick gör en stor insats i att reda ut begreppen och ge nyanser åt uttalanden som för eftervärlden lätt framstår som utslag av förblindat tyskhad.

Demokratiseringen av Tyskland var inget primärt, överordnat mål för någon av tankeskolorna. Därför är det just demokratin som måste förklaras, hur den introducerades, stadfästes och med tiden blev till en sorts livsform. Detta *Demokratiewunder* framstår i dag som minst lika förbluffande som det tyska ekonomiska under som det löpte parallellt med.

Demokratiewunder är foljdriktigt titeln på en samling texter om efterkrigsårens politiska och kulturella metamorfoser. Bokens redaktör, Konrad H. Jarausch, delar sin tid mellan Chapel Hill i North Carolina och Zentrum für Zeithistorische Forschung i Potsdam. Han har tidigare givit ut den brett anlagda *Die Umkehr: Deutsche Wandlungen 1945–1995* (2004). I den nya antologin knyter flera av hans adepter an till hans övergripande förståelse av Tysklands samtidshistoria, men kompletterar och problematiserar den med belysande fallstudier.

BERÄTTELSEN TAR SIN utgångspunkt i det ljumma intresset för demokrati åren efter fredsslutet. I slutet av 1940-talet kunde exempelvis den amerikanske toppdiplomaten George Kennan hävda att det tyska folket ännu var politiskt omoget och han betvivlade att det för överskådlig framtid kunde demokratiseras. Men för varje år som gick växte insikten att parlamentarismen faktiskt höll på att slå rot i Västtyskland, och mindre än tio år efter den villkorslösa kapitulationen konstaterade den amerikanske Bonnambassadören James B. Conant att den tyska befolkningen slutgiltigt

AXESS | RECENSERAR

The Culture of the New Capitalism
Richard Sennett
s. 47

På en flyktig arbetsmarknad har rutin blivit ett skällsord. Bo Isenberg skriver om arbetets nya betydelse.

Les Enchanteresses
Jean Starobinski
s. 48

Musikdramatiska uppföranden rör sig mellan rekonstruktion och dekonstruktion. Är operan en konstform som ännu kan förtrolla? frågar Hans-Roland Johnsson.

Asad in Search of Legitimacy
Mordechai Kedar
s. 49

Emma Jorum läser en studie om den syriska pressens roll i landets maktspel.

The Revenge of Gaia
James Lovelock
s. 50

Ska man gräva ned radioaktivt avfall i regnskogarna? Per Gahrton läser en omstridd miljökämpa.

Sexuality in Greek and Roman Culture
Marilyn B. Skinner
s. 52

Erotik och sexualitet under antiken dolde inte sällan sociala ideologier, skriver Eva-Carin Gerö.

Truth
Simon Blackburn
Truth Matters
Christopher Norris
Truth and Prediction
Donald Davidson
s. 53

Henrik Lagerlund ser hur den analytiska filosofin inte har undgått influenser från postmodernismen och likaledes bidragit till att relativisera sanningsbegreppet.

Der Russland-Komplex
Gerd Koenen
s. 54

Rysslands påverkan på Tyskland har varit starkt och mångfasetterat. Kay Glans läser om ett fatalt förhållande.

tycktes ha brutit med sitt odemokratiska förflutna.

Jarausch driver här den tänkvärda tesen att det utbredda ointresset för demokrati på ett paradoxalt vis befrämjade demokratiseringen. För att över huvud taget kunna bygga upp ruinsamhället såg sig de allierade med tiden tvungna att inlemma fler och fler tyskar i processen. Den bryska tvångspolitik som kännetecknat de första ockupationsåren fick ge vika för en förhandlingskultur. Det innebar inte bara en seger för dem som förespråkade en pragmatisk hållning visavi det tyska folket, utan det beredde dessutom väg för den minoritet tyskar som hade ett genuint demokratiskt engagemang att själva forma en demokratisk bas.

Med denna tolkning skjuts två förhärskande framställningar av efterkrigsmiraklet i sank. I den ena historieskrivningen framträder de västallierades Tysklandspolitik som allena saliggörande och som ett av de stoltaste kapitlen i utrikespolitikens hävder. I den andra förbinds det demokra-

FORTS. PÅ NÄSTA SIDA ...

... FORTS. FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

tiska undret med valutareformen, västintegrationen och den västtyska författningen, allt frukter av Konrad Adenauers, Kurt Schumachers och Theodor Heuss kraftfulla insatser.

Den nya syntesen gör snarare gällande att demokratiseringen var resultat av ett tätt samarbete mellan konstruktiva kretsar bland de allierade och en liten grupp inhemska reformivrare. Visserligen verkade den amerikanska ockupationsmakten med en missionärs nit för att sprida *the American way of life*, men utan egna traditioner av marknadsekonomi, politisk pluralism och liberal rättsstat hade det tyska samhället aldrig så smärtfritt kunnat uppta de utländska influenserna.

I omvandlingsprocessen spelade en liten grupp transatlantiska medlare en mycket viktig roll. Som goda diplomater verkade de i båda riktningar: de gjorde sig till tolkar för tysk egenart och attityd gentemot den allierade härskarmakten, samtidigt som de vidareförmedlade det utländska budskapet till den tyska befolkningen.

Historikern Michaela Hoenicke Moores biografiska exempel om publicisten Margret Boveri förskjuter däremot perspektivet. Född i Würzburg år 1900 som dotter till en amerikansk biolog tillägnade sig Boveri tidigt ett internationellt temperament. Hon disputerade på en avhandling om brittisk utrikespolitik och var sedan verksam som journalist, under krigsåren stationerad som korrespondent i New York för *Frankfurter Zeitung*. Efter kriget bodde hon i Västberlin och nyttjade i motsats till många av kollegorna sina Amerikakunskaper för att med kraft argumentera mot de allierades ockupation. Hennes tysknationella patos hade fört henne i kontakt med nazisterna under 1930-talet och fick henne nu att frondera mot Adenauers västpolitik och engagera sig för ett återförenat Tyskland. Friktionen i den kulturella transformeringen av Efterkrigstyskland minimerades ofta genom transatlantiska medlare, men i somliga fall fungerade de även som modererade korrektiv.

Den biografiska blicken bryter upp generaliseringarnas tyranni. I motsats till samhällsvetenskaplig forskning om demokratitransition – som lärt oss mycket om institutioner, partier och regel-

ka föreställningar, tilltalade både tysknationalister och kristdemokrater som gärna såg Förbundsrepubliken som västerlandets bålverk mot de asiatiska horderna. Den var i sin tur en del av en mer allmän strävan att socialt och ideologiskt integrera forna nazisympatisörer i den nya samhällskonstruktionen.

Den nya kulturella offentlighet som tog form vilade samtidigt på rättsstatens demokratiska grundsats, och det kritiska mandatet förvaltades omsorgsfullt av Rudolf Augstein i *Der Spiegel* och Marion Dönhoff i *Die Zeit*. De unga betraktades under 1950-talet ofta som en skeptisk, apolitisk generation, men genomgick ett slags demokratisk skola genom att ta del i otaliga utbytesprogram med Nordamerika och kunde, när de började på universitetet, studera nya ämnen som amerikanistik, politologi och samtidshistoria. Innan de kommit så långt hade Bill Haley, Heartbreak Hotel och den amerikanska soldatrådion redan fått dem att omfamna det stora framtidslandet i väster.

BUDEN PÅ HUR MAN SKALL karakterisera den unga Förbundsrepubliken har varit många. Eugen Kogon och Walter Dirks talade tidigt om en restauration av gamla värden, Erich Kästner om en "motoriserad biedermeier", åter andra om kombinationen av materiell modernisering och social konservering. De smärtsamma minnena från striderna, fördrivningarna och bombraiderna var allestädes närvarande i landskapet och människors medvetande, men på något förunderligt vis var de ändå helt frånvarande. 1950-talet såg ingen öppen konfrontation med alla gamla nazister som funnit nya utkomster i förvaltning, utbildningsväsende och exportfirmor, ingen kollektiv bearbetning av skulden och den nazistiska erfarenheten. Man har talat om ett slags kommunikativt tigande.

Åren omkring 1960 noterades dock ett atmosfäriskt omslag, och snart drog nya vindar in över landet. Heinrich Bölls *Biljard klockan halv tio* och Günter Grass *Blecktrumman* publicerades båda 1959 och förebådade det nya årtiondets alla konstnärliga uppgörelser med nazismen. Eichmann-rättegången 1961–1962 och den påföljande avrättningen väckte världsvid uppmärksamhet och blev ett hett diskussionsämne i Västtyskland. Den

så kallade *Spiegel*-affären hösten 1962 var ytterligare ett indicium på att tiderna höll på att förändras. När statsmakten slog till mot

veckomagasinet från Hamburg efter ett kritiskt reportage om det tyska försvaret gav det upphov till eldfångda debatter om det repressiva styrets återkomst.

Det största pedagogiska åskådningsexemplet var likväl Auschwitzprocessen i Frankfurt 1963–1965. Den var, som den amerikanske historikern Devin O. Pendas framhåller i sin nya detaljrika monografi *The Frankfurt Auschwitz Trial*, den mest dramatiska och politiskt mest betydelsebärande av de över 6 000 rättegångar som ägde rum i Förbundsrepubliken mellan 1945 och 1980. I trängre mening var den en rättslig process mot tjugotvå före detta lägerarbetare i Auschwitz. Under de tjugo månader rättegången pågick sattes inte bara det västtyska rättssystemet på prov, utan den intensiva mediebevakningen förmedlade för första gången en helhetsbild av förintelslägret till alla västtyskar som följde processen – med omväxlande makaber fascination, fientlig likgiltighet och stark ruelle. I sitt mest intressan-

ta kapitel lämnar Pendas rättssalen och kartlägger just de publika reaktionerna. Hans slutsats är tankeväckande: även om Auschwitzprocessen medverkade till att omvandla historiekulturen, bekräftade den på samma gång mångas uppfattning att förintelsen var ett verk av ett fåtal sadister och att den inte hade något med vanliga tyskar att skaffa.

Det sena 1960-talet ses ofta som en övergångsfas mellan halvtannat årtionde av kristdemokratisk uppbyggnad under Konrad Adenauer och Ludwig Erhard och halvtannat årtionde av socialliberal reformpolitik under Willy Brandt och Helmut Schmidt. Det hade tagit ett kvartssekel att lägga grunden till den nya demokratin, och det var egentligen först nu som en djupare bearbetning av nazismen inleddes.

AVSLUTNINGSVIS ÅTERVÄNDER vi till den stora frågan: Vad kan vi egentligen dra för lärdomar av den västtyska demokratiseringen efter 1945? Historiker skruvar betänkligt på sig när frågan ställs. Det handlar ju inte om det, säger vi, utan om att sätta saker i perspektiv.

I den klassikervordna uppsatsen "Historia Magistra Vitae" (1967; på svenska i *Erfarenhet, tid och historia*, 2004) visade emellertid den nyss avlidne Reinhart Koselleck att så inte alltid har varit fallet. Ända sedan antiken hade historien uppfattats som en livets läromästare, *historia magistra vitae*, som tillät människan att upprepa det förflutnas framgångar i stället för att hemfalla åt dess misstag. Elegant argumenterade Koselleck för att föreställningen om historia som en samling sedelärande berättelser successivt började upplösas under 1700-talet. Med 1800-talshistorismen vittrade tankefiguren slutligen sönder. För 1900-talets positivistiska historieforskning var den enda lärdom man kunde dra av historien att man inte kunde dra någon lärdom; den som hävdade något annat avfärdades som spekulativ metafysiker. Postmodernismen dränerade slutgiltigt historien på mening, men bjöd på sitt paradoxala vis in historikern som solitär interpret och kreativ medskapare av historier.

Likafullt vill jag hävda att det tyska fallet bär på lärdomar som överskrider det partikulära. Att demokratisering kan vara en långsam, krävande process är ingen nyhet, men för Tysklands del krävdes det, som Winkler påpekade, flera försök innan demokratin verkligen slog rot, och rädslan för återfall i repression som funnits under efterkrigstiden har varit en garant för dess fortlevnad. Det är en värdefull insikt av mer generell natur.

En annan vital iakttagelse är att en substantiell demokrati inte endast kan vara ett institutionellt ramverk eller en politisk ritual, utan att den också måste förknippas med goda värden – oavsett om det är social trygghet, ekonomiskt välstånd eller kulturell nöje. Av tysk efterkrigshistoria lär vi oss därutöver att värdesätta en levande offentlighet som tar sin kritiska fullmakt på djupaste allvar. Minst entydiga är de lärdomar man kan dra av Tysklands ofullgångna uppgörelser med nazismen under de första efterkrigsdecennerna. Under 1980-talet argumenterade flera konservativa intellektuella, däribland filosofen Hermann Lübbe, för att en öppen konfrontation under dessa år skulle ha fått demokratin att rämna.

I dag förefaller det som om de överdrev farhågorna, men för varje fall återstår det att finna en jämvikt av försoning och vidräkning, minne och glömska. Den västtyska demokratiseringen var inte paradigmatiske. Men att därmed påstå att den inte bar på lärdomar är något helt annat. ■

Den västtyska demokratiseringen var inte paradigmatiske. Men att därmed påstå att den inte bar på lärdomar är något helt annat.

verk – har den nya kultur- och mentalitetshistoriska inriktningen inte gjort halt vid politikens formalia. För att få oss att förstå den genomgripande psykologiska och moraliska förvandlingen, hur demokratin kan bli en livsform, är det vidgade betraktelsesättet mycket berikande.

EFTERKRIGSTIDENS *Verinnerlichung der Demokratie* förlöpte i flera parallella stråk från slutet av 1940-talet. Kalla kriget förvandlade Västtyskland från en ockuperad stat till en bundsförvant. Den amerikanska påtryckningen övergick samtidigt till att bli kulturell och intellektuell snarare än politisk och militär. Konrad Adenauers faderliga, auktoritära kanslerstyre – man har talat om honom som en Ersatzkaiser – ingav förtroende och underlättade övergången, i synnerhet som han med eftertryck bevisade att demokrati inte måste vara liktydigt med Weimarrepublikens ineffektivitet och maktförlamning. Den officiella antikommunismen, som spelade på äldre antirys-

Rutin har blivit ett skällsord

THE CULTURE OF THE NEW CAPITALISM

Richard Sennett

Yale University Press 2006 (214 s.)

YRKESLIVET UTGÖR NÄSTAN hela livet, skrev Émile Durkheim i sin karakteristik av det moderna samhället. Den samtida Max Weber var knappast av någon avvikande uppfattning efter att ha farit till Amerika och undersökt de protestantiska sekternas stränga etik liksom denna etiks omvandling i en kapitalistisk anda, ett temperament som bestämde själva modernitetens beskaffenhet. I Georg Simmels variant av den klassiska sociologin heter det att den "demoniska obehagligheten" hos de ständiga differentieringarna i arbetslivet innebär själva livets söndring. "Fackfanatismen" var en realitet överallt. Karl Marx hade långt tidigare avfärdat det kapitalistiska produktions sättet som sådant: människans hela potential perverteras och alienation är och måste bli fallet.

Under det sekel som följt på dessa bekymrade betraktelser har arbetets betydelse knappast avtagit, inte bland människor i allmänhet och inte bland sociologer. Nu när modernitetens erfarenheter har blivit globala har arbetets sociala, ekonomiska och i en kanske obestämd, men likväl påtaglig, existentiell mening bara blivit ännu större.

Arbetets betydelse manifesteras också genom den alltmer påtagliga diskvalifikationen av den tidigare så centrala, ja heliga distinktionen mellan arbete, familj och fritid (numera konsumtion). Alla dessa fungerar enligt samma principer och begrepp i termer av team, nätverk, upplevelse, potential, kompetens och projekt. Skulle oklarheterna bli mer påfrestande än vad identifikationerna är tillfredsställande, står en armé av konsulter och terapeuter redo att rycka in. Vi lever inte endast i en allomfattande arbetskultur utan också i en allomfattande terapikultur.

DEN AMERIKANSKE SOCIOLOGEN Richard Sennett har under de senaste åren publicerat flera skrifter kring arbetslivets förändring i den globaliserade världen. Det kanske viktigaste bidraget har Sennett gett genom att diskutera, inte vad människan gör med sitt arbete, utan vad arbetet gör med människan. Det är ju den svårare, men kanske också viktigaste frågan.

Sennett, professor vid London School of Economics, är en av samtidens uppburna sociologer. Han delar denna roll med exempelvis Anthony Giddens, Ulrich Beck och Zygmunt Bauman. Till skillnad från dessa publicerar emellertid Sennett inte en eller två böcker om året (med ett visst mått av rundgång som resultat). Han skiljer sig också från sina kollegor genom en ofta påtaglig konkretion och klarhet, och ibland genom sin frensi.

Sociologisk teoribildning består i dag ofta av rena intertextuella resonemang. Abstraktionsnivån kan vara häpnadsväckande. Sennett är en sociologisk teoretiker, men en teoretiker som bedriver teori i en ursprunglig, etymologisk mening: teori som betraktelse, med utgångspunkt i varierade källor, inklusive egna erfaren-

heter och där resultatet handlar om sammansatta resonemang snarare än funktionella modeller.

Sina referenser har Sennett i Marx, Weber och Tocqueville. På närmare håll kan han sägas ingå i en amerikansk tanketradition som tar sin början hos David Riesman. Ansatsen är mentalitetshistorisk. I den amerikanska kulturens begynnelse står puritanen med sin världsliga asketism, autonomi, strävsamhet och småningom omdaning i ett borgerligt värdekosmos. I dag bevittnar vi en fläckande människa som söker sin autenticitet och vars uppgivna självständighet väl uttrycker ett inkonsekvent, anonymt masssamhälle. Med andra ord: perspektivet är inte blott historiskt, utan förfallshistoriskt.

Föreliggande bok, *The Culture of the New Capitalism*, är en fortsättning på den bästsäljande essän *När karaktären krackelerar*. Den tar plats i en alltmer omfattande globaliseringskritisk litteratur. Först som sist är emellertid närheten till *Kommunistiska Manifestet* uppenbar. Lika restlös är inte Sennetts bok. Men den är en insiktsfull och orienterande samtidsfenomenologi.

GLOBALISERINGEN ÄR EN verklighet vi inte kan välja bort. Den tar sig in i minsta personliga vrå, och den gör varje vrå av världen till föremål för överväganden. Varje individ äger åtminstone i en principiell mening friheten att ta för sig och gestalta sitt eget och möjligen också andras liv – en frihet som även kan erfaras som tvång. Allt som varit fast förflyktigas, heter det i 1848 års ännu svåröverträffade, revolutionära analys.

150 år senare förflyktigas allt bara så mycket snabbare. Kapitalet är otåligt och obundet, informationsströmmarna och bildverkligheterna gör världen oläslig, offentliga och privata institutioner känns mest bara igen genom sina ständiga omorganisationer, makten skiljs från auktoritet och ansvar, kompetenser och erfarenheter förbränns i samma takt som de materialiseras i varor

och tjänster. Stickordet för Sennett är *flexibilitet*. Det är en verklighet verkligare än någon annan, också genom att utgöra en svepande ideologi som kräver samförstånd, ja utövar det våld mot andra preferenser som samförstånd kan innebära. Flexibilitetens motsats är rutinen. Rutinen, vanan och hierarkin var signalement hos en tidigare modernitet som hade Atlanten som innanhav. Rutinen innebar ett problem: Marx föreställning om alienation som en följd av enformiga arbetsuppgifter ägde stor träffsäkerhet. Men rutinen innebar samtidigt en visshet och förutsägbarhet. Sennett pekar på hur människor gavs möjlighet att förstå sina liv som någorlunda sammanhängande berättelser. Inte allt förflyktigades utan förblev vad det var, och man kunde följaktligen med viss tillförsikt vänta på belöningar i form av bättre arbetsbetingelser, bättre standard och bättre villkor för efterkommande.

Den nya kapitalismen har gjort rutin till ett invektiv. För Sennett innebär flexibilitetsprimatet allt annat än ett legitimt svar på den gamla ordningens problem. Den globala och den personliga flexibiliteten är oförenlig med människans natur. Mänskligt är att ingå i varaktiga sammanhang, att förmå överblicka sin livsvärld och dess utveckling, att utdela och erhålla erkännanden, att gestalta ting som manifestationer av ens egen förmåga. Flexibiliteten nekar oss detta.

Det går att tolka Sennett som att den nya kapitalismen inte äger någon kultur alls, om vi med kultur menar sammanhang och gemenskap. Kultur har ersatts av forcerat anpassningstvång till ett ständigt föränderligt arbetsliv med ett eroderande socialt kapital som följd. Det är Joseph Schumpeters skapande förstörelse som program.

SENNETT HAR EN FÖRKÄRLEK för liknelser och bilder. Manifestets bildliga kraft var – och är – storartad. Bourgeoisens framfart blir bokstavlig, ohejdbar, väcker fasa och fascination. De bilder

Den anställda som utdöende art? Rutinarbetets säkerhet och förutsägbarhet har trängts undan av den flexibla arbetsmarknaden.

FOTO: SCANPIX

Sennett framkallar är mindre påtagliga. Den nya kapitalismen frambringar sålunda "plattformar" för varor och tjänster men också i organisatoriskt hänseende. Plattformarna kan i sin tur "förgyllas" eller strippas allt eftersom. Musikspelaren iPod, med sitt oändliga utrymme för nedladdad musik och kapaciteten att spela upp stycken hur som helst, utgör för Sennett sinnebilden för en kultur där potential, omställning och omedelbar tillfredsställelse accentueras som centrala värden. Tedde sig den industriella moderniteten som en "järnbur", som Weber uttryckte det, så är människans egenskaper och kompetenser numera "uncaged". Man skall så att säga göra sig själv "portabel".

Sennetts förhoppningar är sympatiska och lika obestämda som den efemära kultur han med bestämdhet kritiserar.

En av Sennetts bilder är suggestiv. I Manifestets Europa drog kommunismens spöke fram. I den globaliserade världen lurar "the specter of uselessness". Spöket närs av automatiseringen av hela produktionsförlopp liksom av det flexibla arbetslivets föryngring av arbetskraften. Värdelöshetens vålnad får liv också genom arbetstillfällenas migrationer. Produktion och sammanfattning av komponenter kan ske lite varstans, men även frontpositionen inom teknologi, finans och medier är numera ständigt mobil mellan olika länder och regioner. Således finns det ingenting som säger att jag också i morgon är en människa som behövs. Men inget säger heller att jag skulle vara önskad. *Jag vet inte* – det är den erfarenhet som var och en har att göra, om och om igen.

Att inte riktigt veta kan sedan också vara förutsättningen för utvecklingen av förmågor och färdigheter, vilka annars ointetgjorts i byråkratier och fabriker. Sennett erkänner inte riktigt detta argument. Och han fyller i med ett klassiskt, och helt visst relevant, sociologiskt resonemang: Även det flexibla samhället är ett klassamhälle. En redan privilegierad kan kosta på sig den fatalistiska livsföring som är adekvat på en flyktig arbetsmarknad, medan den redan utsatte saknar kompenserande resurser då mattan dras undan och nya dugligheter påkallas.

Pliktskyldig, trevande, ja nästan tafatt blir Sennett dock i diskussionen kring vad som borde göras. Puritanen dyker av och till upp som fantom. Sennett återvänder också till den socialt medvetna kapitalism som växer fram i Europa från det sena 1800-talet, bara för att sedan åter blicka rakt in i den samtida socialstatens bleka, utbrända anlete. Hoppet ställs till en ny "kultur", en "progressiv politik", där elementen består i restaureringen av respekt och tillhörighet, av hantverksmentalitet och yrkesstolthet, och av kontinuitet i institutioner och karaktärer.

SENNETTS FÖRHOPPNINGAR är sympatiska och lika obestämda som den efemära kultur han med bestämdhet kritiserar. Men hans essäistik är ett gott exempel på hur räntabel sociologi tillkommer i sociologins randområden. Sennett lär nu arbeta på en bok kring hantverkets anda och möjligheter, förr och nu. Allt tyder på att den kommer att utgöra mer än ett beskrivande resonemang och också bege sig in i de normativa sfärerna.

BO ISENBERG

Ord och musik i en förtrollad värld

LES ENCHANTERESSES

Jean Starobinski

Seuil 2005 (270 s.)

KRITIKERN OCH PSYKOANALYTIKERN Jean Starobinski tillhör de moderna klassikerna inom litteraturvetenskapen, framför allt genom sina uppmärksammade studier av Montaigne och Rousseau. Bortom moderna och postmoderna litteraturteorier har han givit företräde åt en djuplodande och eftertänksam läsning som syftar till att lyfta fram det väsentliga i texten utan att gå utanför det som rimligen ligger inom författarintentionen och genretillhörigheten. I en uppsats från 1974 skriver han till exempel att en tolkning som rör sig från verket till dess inspirationskällor och kontext inte är något värd om den inte regleras av kunskap om verkets interna strukturer. Denna rigorösa metod präglar också ansatsen i *Les Enchantresses*, som består av omarbetade artiklar skrivna för Operan i Genève samt två längre nyskrivna kapitel om operakonsten.

I inledningen till sin nya bok påminner Starobinski läsaren om scenen i Odysseus tolfte sång där Odysseus ber manskapet ombord på hans skepp att binda fast honom vid masten för att han utan risk ska kunna lyssna på de förföriskt skönsjundande men farliga sirenernas sång. Denna bild är väl vald som övertyg till en bok som i stor utsträckning just handlar om den tjusning och förtrollning som operakonsten i sina bästa stunder utövar på sin publik.

De grekiska tragediernas texter, som tack vare

boktryckarkonsten spreds över Europa under 1500-talet, inspirerade italienska tonsättare till att återskapa den antika tragiska genren genom att tonsätta hela dramatiska verk. Detta blev den europeiska operans födelse. En av orsakerna till den speciella och starka dragningskraft som den nya konstformen utövade var, enligt Starobinski, att den omskapade en avlägsen och legendomspunnen tids upplevelse av magisk förtrollning (fr. *enchantement*) till modernt skådespel. Starobinski karaktäriserar operans särart som ett agerande i nutid inriktat på att återge ett svunnet och ödesbestämt skeende.

DEN ETYMOLOGISKA BETYDELSEN av "enchantement" saknar inte relevans för Starobinskis resonemang. Ursprungligen var ordet synonymt med verklig förtrollning, framkallad av en besvärjelse eller trollformel. Starobinski påpekar att samtidigt som operan under 1600-talet gav plats på scenen åt kvinnor som utövade magi, brändes kvinnor på bål för att ha utövat häxkonst. Den primära betydelsen av ordet hade dock på 1600-talet försvagats och pekade då i stället bakåt, mot den medeltida romanen. I överförd bemärkelse indikerade ordet snarare en "charm". Operan, som visade gudars och trollkunniga personers makt, skulle på samma sätt "förtrolla" åskådaren, även om det bara kunde ske indirekt, genom musikens och handlingens poetiska skönhet.

För att sammanföra äldre mytologiskt material med den moderna tidens förutsättningar var det nödvändigt att musik, text och scenbild harmoniserades med varandra. Av störst betydelse för att åstadkomma förtrollningen blev framför allt relationen mellan musiken och det sjungna ordet. Rousseau, som själv komponerade, gav företräde åt musiken framför texten: "Ju mindre man kan beröra hjärtat med ord, desto nödvändigare är det att påverka sinnena med musikens hjälp", skrev han i *Dictionnaire de musique*.

Rhenguldet, första delen av *Nibelungens ring*, Wagners svar på Jean Pauls fråga: "När kommer den konstnär som kan förena musik och ord till en enhet?"

FOTO: SCANPIX

DET AVGÖRANDE STEGET till en fusion av musik och ord togs i Tyskland där musik likställdes med skapandets subjektivitet. Musiken tillskrevs en metafysisk karaktär och antog formen av religion. Starobinski citerar Jean Paul, som menade att musiken var "ett förbud om själens himmelska boning". E. T. A. Hoffmann, också han musiker, skrev att musikens främsta uppgift var att få människan att känna igen sin högsta kallelse, höja henne över vardagslivets absurditeter och leda in henne i Isis tempel, där "Naturen talar till henne på ett heligt språk".

Tankar som dessa fick naturligtvis stor betydelse för Wagner. I Wagners operor förekommer förtrollning både som hotande fara (Blomsterflickorna och Kundry i *Parsifal*) och förlösande makt (Långfredagsundret och spjutet som blir ett trollspö i *Parsifals* hand). Wagner lyckades, skriver Starobinski, förena religion och sagospel samt mirakel och magi på ett sätt som för tankarna till medeltida mystiker.

Samtidigt som wagneroperans tonspråk vann en bredare publiks uppskattning, växte en uppfattning fram om konstverket som en unik produkt av den geniale konstnären. Hos Wagner når, som Starobinski framhåller, identifikationen av konstnären med verket, och konstverket som

greven att dans efter hans pipa. Texten är till sitt innehåll revolutionärt hotfullt, i synnerhet klingar Figaros "si!" som ett kommando som får greven att stanna upp och lyssna på tjänaren.

I EN DISKUSSION OM hur det magiska skapas och ges plats på operascenen väcks naturligtvis frågan om regiarbetets roll. Den moderne regissörens uppgift, när han eller hon ska levandegöra ett mästerverk ur musikhistorien, är, enligt Starobinski ideal, att låta sig inspireras av det samförstånd som rådde mellan Mozart och Da Ponte och etablera en relation som förbinder dåtid med nutid. Det gäller således att aktualisera verket, inte genom att omskapa det, utan genom att ta fasta på dess grad av angelägenhet. En lyckad operaregi kommer då att präglas av en "dubbel energi", det vill säga en växelverkan mellan, å ena sidan, en konserverande ansats som påminner åskådaren om verkets historiska förankring och, å andra sidan, en ansats som med fantasins hjälp lyfter fram en vision av verkets sanning som även fungerar inför en modern publik. (Ingmar Bergmans filmatisering av *Trollflöjten*, som Starobinski omnämner, skulle kunna vara ett exempel på en sådan dubbel rörelse).

Starobinski menar att många moderna regis-

Man kan därför fråga sig varför den musikaliska tolkningen tenderat åt rekonstruktion medan regin däremot tenderat åt dekonstruktion.

estetiskt-religiöst fenomen, sin höjdpunkt. Nietzsche, vars problematiska förhållande till Wagner är allmänt känt, anklagade denne för att i sina operor förföra åskådaren och göra propaganda för sig själv. Wagner hade i Nietzsches ögon gjort sig till en trollkarl, "den värste av alla Klingsor som finns". Nietzsche lockades av andra tongångar, som Bizets *Carmen*, vars annorlunda "sydländska" natur han prisade. I ett intressant avsnitt visar Starobinski på de likheter som trots allt finns mellan *Parsifal* och *Carmen*, hur osannolikt detta än kan verka vid ett första påseende.

En fördjupad diskussion om förhållandet mellan musik och ord sker bäst med utgångspunkt i Wagners allkonstverk. Den nya operan skulle ta vid där den symfoniska musiken, i synnerhet Beethovens, slutade. Den skulle genom en förening av musik och ord fördjupa den upplevelse som musiken skänkte. Redan 1813, Wagners födelseår, ställde Jean Paul den profetiska frågan: "När kommer den konstnär som kan förena musik och ord till en helhet?"

Starobinski tar emellertid inte upp denna aspekt utan väljer ett annat angreppssätt. Han illustrerar relationen mellan språkligt och musikaliskt uttryck i operakonsten genom Mozarts samarbete med librettisten Lorenzo Da Ponte. Starobinski betonar den nära kontakten mellan de två och att Mozart inte tonsatte ett i förväg bestämt libretto, utan Da Ponte anpassade sig till Mozarts uttalade önskemål om hur operahandlingen skulle struktureras. Samarbetet dem emellan speglade Mozarts tanke att "texten i en opera måste vara musikens lyfiga dotter". Den musikaliska förutsättningen fanns således redan inympad i texten av kompositören själv.

Starobinski nämner Figaros aria i första akten av *Figaros bröllop* – "Se vuoi ballare, signor contino" (Om ni vill dansa, min gode greve) – som ett av flera exempel på samspelet mellan vad orden utsäger och vad musiken låter oss förstå. Den ackompanjerande musiken är en stramt stapplande dans som berättar att Figaro kommer att få

sörer inte har den nödvändiga insikten för att söka kontakt med verkets tillblivelse. De har inte heller den ambitionen, utan berömmar sig snarare för sin "minnesslöhet". Den förtrollning som operan en gång försökte återskapa efter antik förebild har fått lämna plats åt ett annat slags tänkande om operakonsten. För den moderna tidens regissörer är standardrepertoarens mästerverk snarare en förevändning för att "fritt kunna uttrycka sin egen personlighet, och detta till en sådan grad att den egna fantasin löper som en textremsa över verket". Regin fäster därför i första hand uppmärksamheten på regissören, inte på operan i fråga, och föreställningen förvandlas, som Starobinski skriver, till en *one man show*. Nietzsches kritik av Wagner för att han använde konsten i syfte att göra propaganda för sig själv skulle kunna vara tillämplig på dagens "konstnärer utan konst". *Les Enchanteresses* har således en starkt polemisk udd, även om den, såsom man kan vänta från dess författare, är framförd *sotto voce*.

Den moderna operaregin är desto märkligare att förstå eftersom det sedan ett par decennier finns betydelsefulla och mycket uppmärksammade skolbildningar som verkar för autentiska framföranden på tidstroga instrument. Det musikfilologiska arbetet är komplicerat och dess resultat ofta ifrågasatta. Vad gäller tidigare epokers uppförandepaxis är vi, generellt sett, dock bättre informerade. Man kan därför fråga sig varför den musikaliska tolkningen tenderat åt rekonstruktion medan regin däremot tenderat åt dekonstruktion.

STAROBINSKI HAR SKRIVIT en tankeväckande och insiktsfull studie om operans tjuskraft. Precis som med de essäistiskt anlagda böckerna *Trois fureurs* och *L'Œil vivant*, skänker Starobinski läsaren nya insikter och även, i detta fall, en lust att återvända till operallitteraturens mästerverk. Det är en bok som får oss att älska opera och ogilla moderna operaföreställningar.

HANS-ROLAND JOHNSON

Syrisk press mellan budskap och retorik

ASAD IN SEARCH OF LEGITIMACY
Messages and Rhetoric in the Syrian
Press under Hafiz and Bashar

Mordechai Kedar

Sussex Academic Press 2005 (302 s.)

SYRIENS FÖRRE PRESIDENT, Hafez al-Asad, framförde under sin regeringstid ett antal påståenden om landets roll i Mellanöstern och världen: Syrien var den främsta försvararen av de arabiska intressena, den stat som mest osjälviskt uppförde sig för sina arabiska bröder och utan landets centrala medverkan skulle inte en rättvis fred i Mellanöstern komma till stånd. Anledningen till att denna fred hade fördröjts och försvårats var alla konspirationer som riktades mot Syrien, och i förlängningen mot hela den arabiska nationen.

Dessa ståndpunkter framgår av de drygt 500 dokument, i form av tal, intervjuer och presskonferenser av och med al-Asad, som samlats av National Information Center i Damaskus. En liknande bild ger också Mordechai Kedar, forskare vid Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Israel, i sin grundliga studie av syrisk press. Undersökningen bygger på drygt trettio årgångar av de tre rikstäckande syriska dagstidningarna *al-Thawrah* (Revolutionen), *Tishreen* (Oktober) samt *al-Bath* (Uppståndelsen, tillika namnet på det styrande partiet).

Studien omfattar hela Hafez al-Asads tid vid makten (1970–2000) samt cirka två år av hans efterträdare och sons presidentperiod, Bashar al-Asads. Syftet är att undersöka de budskap den syriska regimen förmedlat till den inhemska befolkningen genom sin hårt styrda nyhetsrapportering. Utgångspunkten är att syrisk press i första hand haft ett legitimitetsskapande syfte med uppgift att följa de svaga punkter regimen själv ansett sig ha. En studie av den syriska pressen blir därför en viktig del för förståelsen av den politiska situationen i landet.

VAD ÄR DET PRESSEN har haft till uppgift att följa? Det som i första hand måste hanteras är det faktum att den syriska regimen under Asad dominerades av personer som tillhörde den alawitiska minoriteten (alawiterna brukar uppskattas utgöra cirka 12 procent av Syriens 17 miljoner invånare). Detta upplevs som ett problem i första hand av den sunnimuslimska majoriteten som med stöd av Ibn Taymiyyas (1263–1328) utsagor anser alawiterna var avfallingar och därmed inte värdiga att regera över "riktiga muslimer".

När Asad 1973 i ett utkast till en ny konstitution tog bort den artikel som fastslog att Syriens president måste vara muslim ledde det till kraftiga sunnimuslimska protester. Förslaget drogs tillbaka och Asad valde en annan väg. I stället för att franskriva islam dess betydelse skulle alawiterna nu förklaras vara "äkta muslimer". Detta gjordes bland annat genom att den shiitiska Imam Musa Sadr, dåvarande ledare för det Shiitiska Högre Rådet i Libanon, förklarade att alawiterna var en gren av shiaislam. Följande år gjorde Asad en i syrisk press väldokumenterad resa till Mecka i Saudiarabien för att genomföra den "lilla pilgrimsfärden", *umra*.

Varje år under fastemånaden Ramadans avslut-

ning visade de tre syriska dagstidningarna stora bilder på förstasidorna av Asad i moskéer i Damaskus, alltid i främsta böneraden, och hur han efter bönen skakade hand och samtalade med religiösa ledare. Vidare rapporterades hur imamer runt om i Syrien i sina predikningar lovordade Asad och hans politik samt hur denne tagit emot högtidshälsningar från olika ledare i den muslimska världen. I rapporter från Asads medverkan vid Organization of the Islamic Conferences toppmöten framställdes hans närvaro som av största vikt för mötenas resultat. Den sammantagna bild som trädde fram var att Asad av muslimska religiösa och politiska ledare i och utanför Syrien erkändes som en oerhört viktig muslimsk ledare.

Samtidigt är det i en stat som Syrien, som ideologiskt domineras av det sekulära panarabiska Bathpartiet, viktigt att inte betona religion mer än nödvändigt. Syrisk press skulle behålla en sekulär karaktär även under Ramadan. De få artiklar som behandlade Ramadan, och som inte handlade om presidenten, gav antingen en bild av fastemånaden som en barnens högtid med tivoli och familjeaktiviteter, eller en negativ bild med höjda matpriser och ökad trafikstockning.

Medan islam, liksom religion över huvud taget, gavs en begränsad plats i syrisk press, ägnades i

Detta överensstämmelse med Bathpartiets ideologi och har varit en viktig del i det syriska nationsbyggandet. Genom att hävda att befolkningen kort och gott består av araber har den syriska regimen försökt bortse från både den religiösa och den etniska splittringen. I syrisk press nämns överhuvudtaget inga etniska grupper, med undantag för den arabiska. Pressen hänvisar till befolkningen som det enade "syriska folket".

Betoningen av det arabiska som något enhetliggörande har också medfört att Syriens konflikt med Israel har framställts som ett gemensamt arabiskt problem. För Syriens del är det framför allt det ockuperade Golan som står i fokus. Medan Kedar drar slutsatsen att Golanhöjderna förblivit ett arabiskt problem i syrisk retorik visar Asads i inledningen nämnda samling tal, intervjuer och presskonferenser att Golan gått från att omtalas som ockuperad arabisk mark som bör befrias i en gemensam arabisk aktion till ockuperad syrisk mark som bör befrias genom bilaterala förhandlingar.

Kedars slutsats är dock dåligt underbyggd. De få citat han tar upp för att visa hur Golan beskrevs som arabiskt och inte syriskt härrör från tiden före 1991, alltså innan fredsprocessen startade och Syrien efter hand såg sig tvunget att anpassa sig efter rådande omständigheter. När både PLO och

portering vet att den inhemska pressen beskriver dessa händelser som en konspiration mot Syrien och Libanon. Påfallande förändringar i pressens rapportering har således inte skett sedan studien avslutats.

Sammantaget är Kedars bok en upplysande studie. Ett par svaga punkter bör dock påpekas: Skildringen av fredsprocessen med grundtesen att Syrien inte ville ha fred är alltför ensidig. Numera har tillräckligt med material publicerats av företrädare för Israel, Syrien samt värdlandet USA för att slå fast att verkligheten under förhandlingarna var betydligt mer komplicerad.

Vidare saknas en djupare diskussion om vad den syriska pressens ansträngningar faktiskt tjänar till. Syriens invånare har, liksom den övriga arabvärldens befolkning, sedan mitten av 1990-talet i allt större utsträckning tillgång till utländska arabiskspråkiga satellitkanaler, som *al-Jazeera* och *al-Arabiyyah*, med en helt annan typ av information och kritiskt granskande än det den inhemska pressen erbjuder. Under Asad den yngres period vid makten har därtill internetkaféer i mängder öppnats i Syrien, och trots myndigheternas försök att blockera särskilt känsliga sajter kan man alltid få hjälp av kafféernas innehavare att ta sig runt blockeringarna.

De senaste årens utveckling har följaktligen försvårat den syriska pressens uppgift. Men den officiella syriska nyhetsförmedlingen tjänar också andra syften än enbart det politiskt legitimitetsskapande. Pressen erbjuder information om regimens linje i olika frågor. Den ger därmed också en fingervisning om vad man utan fara för livet kan tala högt om. Syriens befolkning har under lång tid också använt pressen på just detta sätt.

EMMA JØRUM

Den profana maktens religiösa inramning. Syriens president Bashar al-Assad, i mitten, under ett bönemöte i en moské i Damaskus.

FOTO:SCANPIX

slutet av 1970- och början av 1980-talet stort utrymme åt det Muslimska Brödrskapet, vars våldsamma aktiviteter utgjorde det enda reella interna hotet mot regimen under Asad den äldre. Brödrskapets våldskampanj och den syriska regimens reaktioner kulminerade i staden Hama i februari 1982, då Muslimska Brödrskapets syriska gren så gott som utrotades. Hela kvarter jämnades med marken i strider som krävde uppskattningsvis 10 000–25 000 dödsoffer.

Den syriska pressens fokus på Muslimska Brödrskapet syftade till att visa att dess budskap och handlingar inte var kopplade till "äkta islam". Vidare gavs bilden att det syriska folket enhälligt slöt upp bakom regimens åtgärder. Vilka dessa åtgärder var och vad som egentligen hände i Hama framkom dock aldrig i pressen.

NU VAR ISLAM INTE DEN enda legitimeringsfaktor den syriska propagandaapparaten hade att ta hänsyn till. Det var viktigt att framställa den syriska regimen som ett framstående arabiskt ledarskap och Syrien som den ledande arabstaten.

Jordanien börjat förhandla enskilt med Israel blev den gemensamma arabiska aktionen inaktuell.

BETONINGEN I KEDARS BOK ligger av förklarliga skäl på Asad den äldres period. Syrisk press har dock inte förändrats nämnvärt under Asad den yngre. Han ges legitimitet på samma sätt som sin far, som god muslim, en klok arabisk ledare, demokratiskt vald och oerhört älskad och respekterad av det syriska folket. Han framställs dock som mer lyhörd för folkets vilja och inledningsvis som öppen för reformer av både det politiska och ekonomiska systemet.

Studien visar emellertid att den politiska liberalisering som ägde rum under den så kallade "Damaskus-våren" 2000–2001 diskuterades minimalt i syrisk press. Eftersom studien avslutas 2001 (förutom en passus om de etniskt färgade kurdisk-arabiska kravallerna i mars 2004) behandlas inte pressens hantering av FN:s resolution 1559, mordet på Libanons premiärminister Hariri och det efterföljande syriska tillbakadragandet från Libanon. De som följt syrisk rap-

För kärnkraft mot miljökatastrofen

THE REVENGE OF GAIA
Why the Earth is Fighting Back – and How We Can Still Save Humanity

James Lovelock

Allen Lane 2006 (192 s.)

Den 87-årige miljöprofeten James Lovelock har vållat debattstorm och fått en ny bok högt på bästsäljarlistorna, *The Revenge of Gaia*. Boken ger redan tre månader efter utgivningen i Storbritannien hundratjugotusen träffar på Google. Egentligen innehåller den inget oväntat. Det är inte första gången Lovelock varnar för att mänskligheten håller på att säga av den gren den själv sitter på genom att oåterkalleligt skada Jordens komplicerade livssystem, det som Lovelock kallar Gaia. Det är inte heller första gången han till miljöreligions förtret utpekar kärnkraft som den enda räddningen undan en klimatkatastrof som hotar att förinta den mänskliga civilisationen.

Ändå lyckas Lovelock denna gång lyfta båda delarna av sitt budskap till en ny och utmanande nivå. Å ena sidan hävdar han att det egentligen inte finns någon räddning alls, om man med räddning menar att vi skulle lyckas hejda uppvärmningen innan den får drastiska effekter. Å andra sidan tar hans plädering för kärnkraft närmast lyriska former som knappast någon sedvanlig kärnkraftsföreträdare skulle drömma om att använda.

Enligt Lovelock ligger brytpunkten för katastrofal klimatförändring vid 500 ppm koldioxid, vilket motsvarar 3 graders förhöjd värme, som skulle leda till Grönlandsisens oåterkalleliga nedsmältning. Dessutom pekar han på en lång rad feedbackmekanismer som gör att uppvärmningen över en viss gräns riskerar att löpa amok. Inte minst handlar det om effekter på världshaven och utbyte av vita, värmefrånstötande ytor till mörka, värmeabsorberande. En för många okänd risk är att stora mängder metan (mångdubbel så växthuseffektframkallande som koldioxid) som finns inneslutna i iskristaller kommer att lösas vid nedsmältning. Med nuvarande utveckling nås 500 ppm inom fyrtio år då det kommer att ske en "oåterkallelig och dödlig förändring".

ELDNING AV FOSSILA bränslen måste, enligt Lovelock, upphöra totalt och omgående. Naturgas skulle minska koldioxidutsläppen. Men läckage av obränd fossilgas motverkar detta genom att bidra till metanutsläpp. Det behövs bara läckage på två procent för att det skall vara lika illa som koldioxidutsläpp, en procentsiffra som tycks motsvara det som faktiskt sker från gasledning i dag och kan bli än värre när gas skall fraktas på båt. Därtill, påpekar Lovelock, är en gasledning ett lätt mål för terrorister.

Lovelock tror inte heller på förnyelsebara energikällor. För att ersätta all el i Storbritannien med vindenergi skulle det till exempel behövas 276 000 enmegawatts vindgeneratorer. Våg- och tidvat-tenenergi är mer lovande, men tar minst 20-40 år att utveckla. Vattenkraft fungerar väl i Kanada, Norge och Sverige, men är inget alternativ för stora delar av världen. Biobränslen avfärdas med att de berövar Gaia hennes hud. Och solenergi, om än i princip intressant, faller i Lovelocks strategi på att den inte är färdigutvecklad i tid för behovet.

Däremot tror Lovelock som sagt på kärnenergi, ofta med uppseendeväckande argument. Han hävdar att vilda djur och växter inte reagerar lika negativt på radioaktivitet som människor. Därför föreslår han att kärnavfallet skall deponeras i tropiska regnskogar och andra miljöer som behöver skyddas mot "hungliga bönder och exploaterare". Han erbjuder sig också att själv ta hand om avfallet från ett kärnkraftverk och använda värmen till att värma upp sitt hus!

Enligt Lovelock är all rädsla för kärnkraft, kärnavfall och radioaktivitet obefogad. På liknande sätt avfärdar han rädslan för "konstgjorda kemikalier" som en "pervers urban illusion". Naturliga kemikalier är ofta farligare, hävdar han, och biologisk odling är en "monstruös ironi". Han anser att ett av det moderna samhällets största misstag är orsakat av rädslan för cancer. Det är denna osakliga fruktan som ligger bakom motståndet mot kärnkraft, menar han. Cancer orsakas ju av syre! Så det är bara naturligt att många av oss dör av cancer.

Kärnkraft är dock inte den enda storskaliga teknologi som Lovelock ser som verktyg för en "hållbar reträtt". Han spekulerar också om gigantiska solskärmar i rymden för att reflektera bort solvärme. Transporter kan ske med segelfartyg och kanske luftskepp. Vi måste också överge jordbruket och leva på syntetisk mat. Dock, erkänner Lovelock, risken finns att det i ett sådant samhälle blir mode bland de rika att äta "riktig mat". Det måste man vara vaksam mot!

En ny idé är att alla människans grundläggande insikter om jorden och livet skulle skrivas ner i en särskild bok, något som Lovelock anser inte förekommer. Alltså fyller tydligen inte heller någon av hans egna böcker den funktionen! Däremot, häv-

Kärnkraftens renässans. Är utbyggnaden av kärnreaktorer den främsta lösningen på världens miljö- och energiproblem? FOTO: SCANPIX

dar Lovelock, finns det ett överflöd av böcker om astrologi, kreationism och homeopati. Vad menar han? Nog finns tusentals läroböcker om vetenskapliga synsätt på miljöproblemet. Menar han att det behövs en sorts bibel för vår tid, med officiella sanningar som skall väga tyngre än allt annat? Ja, faktiskt. På näst sista sidan står det: "Vi behöver en ny bok som Bibeln." Den ska berätta om temperaturer, hur man mäter dem, det kemiska periodiska systemet, om luften, klipporna, havet. Den ska ges till skolbarnen under deras mest formbara period.

Transporter kan ske med segelfartyg och kanske luftskepp. Vi måste också överge jordbruket och leva på syntetisk mat. Dock, erkänner Lovelock, risken finns att det i ett sådant samhälle blir mode bland de rika att äta "riktig mat". Det måste man vara vaksam mot!

I EN INTERVJU KRING *The Revenge of Gaia* har Lovelock sagt att boken mest är en väckarklocka. Det är den. Lovelock påvisar två saker på ett sätt som svårligen kan motsägas: För det första att vi är inne i en uppvärmningsprocess som kommer att leda till jättekatastrof, kanske civilisationens undergång (vilket inte är detsamma som att alla människor dör), redan under detta århundrade, om inte mycket radikala åtgärder vidtas. För det andra att Jorden utgör ett självreglerande system där allt påverkar allt i en ömtålig symbios och balans och att mänskligheten nu är mycket nära att rubba den balansen på ett sätt som får följder som är omöjliga att överblicka. För att underbygga dessa båda teser mobiliserar Lovelock en enorm kunskapsbank av brett naturvetenskapligt kunnande.

Samtidigt är boken full av förlöjliganden av de flesta krav som drivs av den miljörelse som Lovelock ändå påstår sig tillhöra, ofta på en argumentationsnivå som traditionella miljöskptiker för länge sedan har lyft sig från. Den hurtfriska synen på radioaktivitet och cancer påminner mer om en före detta moderatledares erbjudande att bada i

Barsebäcks kylbassäng än om seriös vetenskap. En brittisk recensent menar att boken är "både en kraftgärning och en ledsam samling gnäll av en galen gammal man". Det är lätt att instämma.

Det kanske mest tvivelaktiga med boken är Lovelocks illa dolda förakt för politiskt handlande. Hur inbillar han sig att de mycket dramatiska förändringar han förordar skall komma till stånd? Genom en "bibel" som leder till massomvändelse? Han har inte skuggan av en aning om hur hans insikter skall omvandlas till praktiska åtgärder, han besvärar sig inte med att försöka tänka ut något. Men de som försöker bemöta han överlag med förakt.

MAN KAN ANA ATT LOVELOCK kommer att användas också i svensk energidebatt. Mobiliseringen för kärnkraftens återkomst är i full gång, trots minnet av Tjernobyl. Men även om man helt bortser från radioaktivitetens hälsorisker – något som Lovelock nog är ganska ensam om bland seriösa forskare – finns ett argument inbyggt i Lovelocks eget scenario som han själv märkligt nog helt förbigår: tidsfaktorn. Han ger oss några årtionden för att med totalmobilisering genomföra en "planerad reträtt" från tillväxtsamhället och undvika ett sammanbrott.

Men hur lång tid skulle det ta att ersätta all fossileldning med kärnkraft? Och hur skulle alla konflikter som det skulle skapa bemästras? Se bara hur ett kärnkraftverk i Iran hotar att orsaka världskrig. Även de som till äventyrs delar Lovelocks förkärlek för radioaktivitet så till den grad att de likt honom vore beredda att värma sina hus med en burk inkapslat kärnavfall måste nog inse det politiskt omöjliga i en omedelbar global massutbyggnad av kärnkraft för att befria oss från fossilbränslen innan Gaias hämnd slår tillbaka med full kraft.

Dessutom: om den akuta klimatkatastrofen trots allt skulle kunna undgås eller dämpas genom massiv kärnkraftsutbyggnad – hur skulle mänskligheten sedan gå vidare till det högteknologiska lågenergisamhälle Lovelock pläderar för? Hur

skulle det politiska systemet kunna underlåta att utnyttja energiflödet för fortsatt exponentiell ökning av resursutugningen? Samtidigt som Lovelock föraktar politik tycks han ändå tro att politiker är allsmäktiga vishetslärare som skulle kunna genomföra "hållbar reträtt" från konsumtionsfesten även om det skenbart tycks finnas tillgång till obegränsade mängder "ren" energi.

ORDNAD RETRÄTT JA, ABSOLUT. Men i praktiken finns inget annat än den flora av förnyelsebara, huvudsakligen soldrivna energikällor som faktiskt redan har nått mycket högre utvecklingsnivå än skeptikerna tycks tro. När vindreaktorerna för inte så länge sedan plötsligt började bli vanliga på lundaslätten reagerade jag först som Lovelock: de förstör landsbygden! I dag har jag vant mig och tar det lika naturligt som folk förmodligen gjorde när jordbrukslandskapet förra gången invaderades av stubbamöller, holkkvarnar och holländare. Jag börjar till och med tro att jag skulle sakna de jättelika vindmöllorna om de försvann.

PER GAHRTON

Lidelsen dolde sociala ideologier

SEXUALITY IN GREEK AND ROMAN CULTURE

Marilyn B. Skinner

Blackwell Publishing 2005 (343 s.)

I PLATONS GÄSTABUDET kallas Eros "den störste, vars list bringar alla på fall". Denna karaktäristik har många hållit med om genom tiderna. Den verkar i synnerhet vara tillämplig på kärleken i det antika Grekland. I många olika sammanhang har den friare grekiska Eros lyfts fram; Eros som inte gjorde skillnad på kön och inte var belastad med kristendomens tabun. Den romerska kulturens kärleksseder har vid en jämförelse fascinerat eftervärlden i något mindre utsträckning, trots att lössläppta orgier vid dekadenta kejsarhov tillhör våra kollektiva föreställningar om Romarriket.

Många har redan avhandlat den antika sexualiteten, kanske i synnerhet homo- och bisexualiteten. När man tittar närmare på forskningen – fram till dags dato – kan dock ingen konsensus sägas gälla på området. I äldre redogörelser för det antika Greklands seder och bruk är bilden av grekernas "sexualkultur" exotisk och i viss mån idealiserad. Den grekiska, som man menade, mer livsbejakande kulturen, framställdes som särskilt sensuell och "androgyn".

K. J. Dover företrädde i sin numera klassiska *Greek Homosexuality* (1978) tesen att distinktionen mellan "aktiv (penetrerande)" och "passiv (penetrerad)" utgjorde grunden för de antika grekernas värderingar kring sexualitet, ett synsätt som kom att få vidare spridning och mera teoretisk formulering genom Foucaults *Sexualitetens historia* (1984). Modernare forskare som J. Davidson (*Courtesans and Fishcakes – The Consuming Passions of Classical Athens*) har dock ifrågasatt detta paradigm och i stället betonat begreppet besinning (gr. *sôphrosynê*) som skiljelinje mellan accepterat och icke-accepterat sexuellt förhållningssätt. Man menade att det mesta var tillåtet i det antika Grekland (åtminstone för männen), så länge man inte blev slav under lasten.

ÄVEN ROMERSK SEXUALITET uppvisar en hel del intressanta särdrag, inte minst i jämförelse med den grekiska. Marilyn Skinner, som sedan tjugo år tillbaka forskar om antikens sexualitet, presenterar i sin nya bok *Sexuality in Greek and Roman Culture* det första försöket att ur ett historiskt och kontrastivt perspektiv mera heltäckande redogöra för grekernas och romarnas sexualitet.

Inledningsvis möter vi erotikens drivkrafter som dessa presenteras hos Homeros och Hesiodos, främst i gestalt av gudarna Afrodite och Eros. En intressant frågeställning som författaren tar upp till diskussion är epikens brist på explicita referenser till homosexualitet och pederasti. Genrens tystnad utgör ett problem för teoretiker som menat att samkönad kärlek mellan vuxna män och ynglingar redan var institutionaliserad vid tiden för den episka traditionens framväxt. Mera konkret kan vi fråga oss om Akilles och Patroklos i Iliaden skall uppfattas som ett älskande par. Skinner menar att homoerotiken möjligen inte passade in i epikens temakrets men framhåller samtidigt att Akilles känslor för Patroklos tydligt går utöver de rent vänskapliga krigare emellan.

Män emellan. Den antika erotiken kunde vara sammantvinnad med lojalitet och socialisering inom adliga "brödraskap". Målningen "Akilles emottager Agamemnons sändebud" av Jean-Auguste-Dominique (1801).

FOTO: SCANPIX

Därefter behandlar Skinner den starkt homoerotiskt färgade kultur som finns i den så kallade sympotiska poesin från tiden 700–500 f.Kr. Här möter vi den äldre älskaren, *erastês*, som uppvaktande part och "mentor", men även som smäktande offer för sin lidelse för det yngre manliga "kärleksobjektet", *ho erômenos*. Bakom sådana kodade budskap döljer sig en social ideologi, där lojalitet och socialisering inom adliga "brödraskap" (gr. *hetaireiai*) är av central betydelse. När Skinner sedan analyserar erotiska framställningar på vasbildningar från tiden 575–450 f.Kr. finner hon en starkare inriktning på individens sexuella upplevelser – parvis eller i en större grupp – i umgänget med allt yngre gossar och prostituerade, vilken kontrasterar mot den tidigare "sociala" homoerotiken inom den adliga eliten.

Skinner uppehåller sig särskilt vid förhållandet mellan sexuell norm och praxis i det demokratiska Aten. En intressant figur i detta sammanhang är exempelvis "vällustingen" (gr. *ho kinaidos*). Denne framställer hon som en skräckvision – jämförbar med våra sentida vampyrer – för den atenska demokratins fria män. Kokett, sexuellt omättlig och redo att underkasta sig andra, mera virila mäns lustar, stod han för allt det låga och okontrollerade som man annars förknippade med kvinnor och slavar.

Till den efterföljande hellenistiska periodens sexuella klimat hör flera intressanta attitydförändringar. Sexualiteten i de mångkulturella hellenistiska rikena blev i allt högre grad en privat angelägenhet, i motsats till den tidigare regleringen genom klanen eller staten. Sex med personer av det motsatta könet eller av samma kön blir nu alltmer en smaksak, men en uppvärdering av den heterosexuella kärleken och, mera allmänt, av kvinnan utmärker också epoken. Bland annat ser man i kurtisanen ett ideal, eftersom hon till och med kan förtrolla kungar. Senare, under kejsartiden, blir det i den grekiska romanen möjligt att gestalta heterosexuell kärlek på ett nästan modernt "symmetriskt" sätt.

BOKENS AVSLUTAS MED EN behandling av romarnas sexualitet från republikansk tid till och med kejsartid cirka 180 e.Kr. Här tecknas åter bil-

den av en "mångsexuell" kultur, präglad av schemat "aktiv"–"passiv", fastän uppluckrat och relativiserat av den starka sociala stratifieringen, vilken möjliggjorde sexuell dominans och underordning relativt oberoende av ålder och kön. För romerska män var det dock viktigt att vara riktiga karlar, *viri*; klasstillhörigheten var biologiskt betingad och måste ständigt försvaras mot förveckligande och "feminiserande" krafter. Skinner ansluter sig här till tidigare forskning som bland annat har framhållit att den romerske mannen var dömd till ett liv i maskulinitet.

Det breda perspektivet är onekligen bokens styrka. Men trots – eller till följd av – det ambitiösa upplägget ger den intryck av att bygga på ett för svagt empiriskt underlag och på kompilation. Skinner är i synnerhet medveten om den senare svagheten – att hon säger ganska litet nytt – och framhåller det angelägna i att sammanfatta forskningsläget på detta viktiga område samt att locka till mera diskussion.

Sexuality in Greek and Roman Culture är genomgående engagerande och stimulerande läsning. Det är intressant att författaren betonar omdebatterade frågor som "essentialism" och "konstruktionism" beträffande sexuell läggning. Skinner inskräpper att antiken är viktig för förståelsen av vår egen tid. Hon vill med sin bok – utöver det historiskt-deskriptiva syftet – visa att hela fältet är ytterst komplicerat, men att vi genom ökad historisk medvetenhet bättre kan förstå hur våra västerländska traditioner och värderingar rörande sexualitet, äktenskap och andra samlevnadsformer människor emellan präglats av tidigare epoker och inte nödvändigtvis utgör något "naturgivet" eller etiskt självklart överlägset normsystem.

Det är angeläget att kontrastera, men även att försöka överbygga, de kulturella olikheterna mellan antikens och vår tids sexualitet – alltså att finna det tidlösa draget hos människan som *homo sexualis*. I denna viktiga fråga har Skinner ingalunda sagt sista ordet. Vi är i dag sökande kring sexualitet och genus – vad grekerna och romarna ytterst har att berätta om sin tid och vår är i huvudsak ett uppdrag för framtida forskning att utreda.

EVA-CARIN GERÖ

Sanningens exakta godtycklighet

TRUTH
A Guide for the Perplexed

Simon Blackburn

Allen Lane 2005 (210 s.)

TRUTH MATTERS
Realism, Anti-Realism and Response-Dependence

Christopher Norris

Edinburgh University Press 2005 (232 s.)

TRUTH AND PREDICATION

Donald Davidson

Belknap Press 2005 (192 s.)

I JOHANNESSEVANGELIET SÄGER JESUS att "den som hör till sanningen lyssnar till min röst". Pontius Pilatus svarar med att ställa frågan: "Vad är sanning?" Pilatus fråga har gäckat filosofer allt sedan antiken, och kanske är det svårigheten att komma överens om ett tillfredsställande svar som gjort sanning till ett alltmer belastat ord. Inom universitetsvärlden har man under en längre tid, bland både studenter och forskare, fått höra att det inte finns någon sanning, att vi lever i de sociala konstruktionernas tidsålder där sanning är ett irrelevant begrepp och att den uppfattning eller berättelse som är förhärskande och därmed "sann" i stället bestäms av samhällets maktstrukturer.

Under det föregående året utkom ett antal filosofiska studier som har försökt ge en övergripande bild av debatten kring Pilatus fråga. Två av de viktigaste böckerna i detta avseende var Simon Blackburns *Truth: A Guide for the Perplexed* och Christopher Norris *Truth Matters: Realism, Anti-Realism and Response-Dependence*. Ytterligare en studie, Donald Davidsons *Truth and Predication*, riktar sig inte primärt till en allmän publik men är kanske den viktigaste filosofibok som över huvud taget gavs ut förra året.

Blackburn slår redan i studiens inledning fast vikten av att diskutera sanning och att finna argument mot postmodernismen och de sociala konstruktionerna. Blackburn skyller dagens utbredda "låt-gå-kultur" på just postmodernismen, och hans bok är ett försök att slå tillbaka mot den allt vanligare relativismen. Enligt Blackburn är dock vissa angloamerikanska analytiska filosofer som Thomas Kuhn och Richard Rorty minst lika skyldiga till detta som de mer kända franska filosoferna Bruno Latour, Jean Baudrillard och Jacques Derrida.

Efter sitt inledande utfall mot postmodernisterna backar dock Blackburn genast och intar en mycket mer ödmjuk ställning till själva problemet. Han åtar sig uppgiften att guida läsaren mellan de svar på Pilatus fråga som givits i historien. De olika sidorna i denna debatt har, enligt Blackburn, benämnts på skilda sätt: absolutister mot relativister, traditionalister mot postmodernister, realister mot idealister, objektivist mot subjektivist, rationalister mot sociala konstruktivist, universalister mot kontextualister, platonister mot pragmatister. Alla dessa positioneringar går natur-

ligtvis inte att reducera till en konflikt, men vad debatten mellan anhängare av någon av dessa trötta läger handlar om är framför en övergripande fråga: Vilken status har en språklig utsaga?

Relativismen hade sina förespråkare också under antiken. Men med relativism åsyftade man framför allt att inta en skeptisk hållning och det eftersträfvansvärda i att avhålla sig från att fälla omdömen. Skeptikern, som hade granskat vad båda sidor i en fråga hade att komma med och funnit att det inte fanns något som talade mer för den ena ståndpunkten än för den andra, undvek att ansluta sig till någon. Hon befann sig då i ett tillstånd av *epoche*, eller avsaknad av åsikt. Tanken var att det skulle leda till själsligt lugn, *ataraxia*.

Blackburn påpekar helt riktigt att detta inte är de slutsatser man i dag drar av relativism eller skepticism. Dagens relativister lyckas i stället med konststycket att övertyga sig själva att det, eftersom alla åsikter är lika goda, är tillåtet att tro vad som helst. I stället för att implicera ett motstånd mot dogmatismen, som antikens skepticism gjorde, drar dogmatismen av i dag fördel av relativismen. Ett resultat av detta är, enligt Blackburn, den fundamentalism och den religiösa dogmatism som sprider sig när förnuftet har givit upp i relativismens fotspår. Det kan därför betraktas som en synnerligen viktig uppgift för filosofin att försöka skapa reda i detta kaos av åsikter, ståndpunkter och anspråk.

I SIN STUDIE IDENTIFIERAR Blackburn två grundläggande hållningar: absolutism och relativism. Absolutisten tror på möjligheten att komma fram till objektiva fakta och sluter sig till ett naturvetenskapligt sanningsbegrepp. För relativisten däremot finns inget som är objektivt. Det gäller inte bara samhället, språket och erfarenheten, utan även naturen. Relativisten hyllar uttalanden som Nietzsches "det finns inga fakta, bara tolkningar", och säger själv ofta: "Det är bara din uppfattning!" Det finns, enligt henne, bara olika åsikter som alla är sanna för dem som förespråkar dem.

Relativismen hade sina förespråkare också under antiken. Men med relativism åsyftade man framför allt att inta en skeptisk hållning och det eftersträfvansvärda i att avhålla sig från att fälla omdömen.

Utifrån dessa positioneringar skulle man kunna tro att Blackburn själv är en absolutist, men då bedrar man sig. Blackburn förespråkar igenom hela boken varken någon absolutism eller någon relativism. De är båda lika absurda, enligt honom, och det är detta som är bokens stora styrka. Det finns delar av dessa ståndpunkter som är plausibla och relevanta men ytterst är de båda lika förkastliga.

Svaret på vad sanning är ligger någonstans mellan absolutism och relativism. Även om det inte finns någon absolut sanning, något absolut förnuft som från en punkt utanför världen och språket kan avgöra någontings sanningshalt, är inte alternativet godtycklighet. Det finns interna normer för hur något skall avgöras. David Hume talade om en "spegling" och hur vi kan reflektera det förgångna och andras uppfattningar inom oss själva. Vi kan på så sätt se likheter och formulera de normer som ger förutsättningarna för hur en fråga skall avgöras. Om någonting innehåller sina egna normer för hur det skall avgöras, behöver vi inte det absoluta förnuftet för att få ett svar; vårt eget förnuft är fullt tillräckligt. Vi kan på så sätt återfå vår förlorade tilltro till ett relevant sanningsbegrepp och ta bort de citationstecken som har satts kring ordet.

BLACKBURN ÄR EN MÄSTARE på att presentera svårtillgängliga filosofiska teorier för lekmän. En mindre tillgänglig översikt är Christopher Norris bok *Truth Matters: Realism, Anti-Realism and Response-Dependence*. Boken presenterar och sammanfattar en av de kanske viktigaste debatterna i samtida filosofi. Sedan åtminstone 1980-talet har striden i angloamerikansk kunskapsteori och språkfilosofi stått mellan realister och anti-realister. De teman som Blackburn avhandlar relativt kortfattat i några centrala kapitel får en mycket grundligare genomgång av Norris.

Realism är, åtminstone så som begreppet används i denna debatt, uppfattningen att sanning är objektiv, medan antirealism är den motsatta uppfattningen att sanning alltid är på sin höjd en bästa bedömning. Skillnaderna mellan dem blir ännu tydligare om man frågar sig hur anhängare av dessa uppfattningar ställer sig till utsagor som inte ännu är avgjorda. Dessa kan vara matematiska, naturvetenskapliga eller historiska. Ett exempel som figurerat i debatten är "Goldbachs hypotes", som säger att "varje jämt tal är summan av två primtal". Realisten hävdar bestämt att denna utsaga antingen är sann eller falsk trots att vi inte har ett formellt bevis för den eller kan räkna upp alla jämna tal. Samma sak gäller historiska utsagor som "Napoleon borstade tänderna två gånger just före slaget vid Austerlitz". Vi kan inte avgöra om det är sant eller falskt, men utsagans sanningsvärde är fortfarande givet av vad som faktiskt var fallet.

Antirealisten avfärdar tanken på objektiva sanningsvärden och hävdar i stället att sanningsvärden är beroende av vår bästa bedömning eller vår bästa empiriska källa. Antirealisterna hävdar att det är helt meningslöst att påstå att det skulle finnas en mängd sanningar som vi inte kan eller kanske inte någonsin kommer att kunna avgöra. Detta följer av deras position att betydelsen hos en utsaga är given av dess sanningsvillkor, som i sin tur är beroende av vår förmåga att känna igen i vilken situation de över huvud taget kan tillämpas.

Debatten mellan dessa positioner har varit intensiv och oförsonlig, och man kan inte säga att någon av dem har gått segrande ur den, även om antirealisterna tycks vara fler. I stället har ett tredje alternativ seglat upp som intar en medlande position, nämligen teorin om svarsberoende (*response-dependence*). Teorin tar sin utgångspunkt i distinktionen mellan primära och sekundära kvaliteter som kanske framför allt förknippas med John Locke. Primära kvaliteter är sådana som form, utsträckning och tal, medan sekundära kvaliteter är sådana som färg, struktur och smak.

Tanken här är naturligtvis att svaret på frågan om en utsagas sanningsvärde är beroende av vad det är vi talar om. Sanningsvärdet hos en utsaga som handlar om primära kvaliteter är objektivt och helt oberoende av vår kunskapsförmåga, medan sanningsvärdet hos utsagor som handlar om sekundära kvaliteter är beroende av oss människor och våra bedömningar.

DEN MEST BETYDELSEFULLA av de tre böcker som presenteras här är utan tvivel Donald Davidsons *Truth and Predication*. Davidson dog 2003 och gav aldrig ut någon bok under sin levnad, utan föredrog att skriva tekniska artiklar i facktidsskrifter. Den bok som nu har publicerats – utgiven av

hans änka – är alltså hans enda. Den är inte heller någon sammanhållen bok utan består av en samling föreläsningar.

En av de mest centrala teserna i Davidsons språkfilosofi har han hämtat från den polske logikern Alfred Tarski, det så kallade T-schemat (eller sanningsschemat). Tarskis sanningsteori var ursprungligen konstruerad för formella språk och inte någon generell teori om sanning. Det är Davidson som utvidgat teorin till att inkludera även naturliga språk. Tarskis tanke var att man kunde komma fram till en formell definition av predikatet "är sant" om man översätter varje omdöme *p* i objektspråket med ett omdöme *p* i metaspråket. Resultatet blir ett T-omdöme med formen: "o är sann i språket S om och endast om p". Ett adekvat formellt språk skall kunna generera ett T-omdöme för varje omdöme i objektspråket. På detta sätt kan vi få en tolkning av alla sanna omdömen i objektspråket och följaktligen har vi definierat predikatet "är sant" för vårt formella språk.

I stället för att tala om formella språk vill David-

Vad är sanning? Pontius Pilatus, här i David Bowies gestaltning, tar sig en funderare i filmen *Kristi sista frestelse* (1988). FOTO: SCANPIX

son överföra Tarskis resonemang till en översättning mellan olika naturliga språk. I likhet med stora delar av språkfilosofin efter Frege vill också Davidson förstå betydelse i termer av sanning. När man ger de villkor under vilka ett omdöme är sant, ger man samtidigt villkoren för omdömet betydelse. I stället för "o betyder p" använder sig Davidson av Tarskis T-schema som ett generellt kriterium för betydelse och skriver "o är sann om och endast om p". Om man till exempel skall ge en meningsteori för engelska på svenska så är de omdömen man skall generera följande: "Snow is white" är sant om och endast om snö är vit". Om man nu använder sig av T-schemat och genererar alla sanna omdömen i engelska så har man också fått en teori för sanning i engelskan.

Nu har det visat sig vara mycket svårt att ge dessa T-scheman för formella språk och David-

sons förslag har bara utarbetats för fragmentariska delar av naturliga språk. Det verkar inte som sanning är riktigt så enkelt som Tarski tänkte sig, och Davidson är den första att erkänna att sanning är något mycket mer komplicerat.

Ett av de problem han ser med det generaliserade T-schemat är att det bygger på en korrespondens mellan språk och värld. Enligt en sådan uppfattning måste det råda en form av överensstämmelse mellan det en utsaga säger och ett sätt på vilket världen är eller mellan utsagan och ett faktum i världen. Davidson avfärdar bestämt korrespondensteorin men vill ändå hålla kvar vid T-schemat.

En sanningsteori är enligt Davidson en empirisk teori om villkoren för sanning i enskilda utsagor. Davidsons förslag på analys av begreppet sanning överstiger i komplexitet tidigare teorier. Ett problem är dock att han knappast kan sägas ha utarbetat alla detaljerna i sin teori, utan endast beskrivit ramarna.

BLACKBURN ÖVERDRIVER NATURLIGTVIS när han skyller alla våra samhällsproblem på postmodernismen och de sociala konstruktionerna. Han har dock rätt i att relativismen, som har tagit ett fast grepp om vår mediala värld, gör det problematiskt att urskilja vad som är sant och falskt, eller att skilja kunskap från okunskap. Alla utsagor blir propaganda vars sanningsvärde inte spelar någon roll. De som verkligen bryr sig om att fastlägga en verklig standard för vad som är rätt och fel, sant och falskt, hörs inte i mediebruset. Det står dock klart utifrån Norris och Davidsons böcker att relativiseringen av sanningsbegreppet inte är enbart postmodernismens fel. Det har gradvis skett en förskjutning även bland analytiska filosofer mot alltmer relativiserande sanningsbegrepp.

Pilatus fråga om vad sanning är framstår som minst lika relevant i dag som för tvåtusen år sedan. Men det har visat sig vara svårt att svara på den utan att dekonstruera hela begreppet.

HENRIK LAGERLUND

Den outgrundliga ryska kuren

DER RUSSLAND-KOMPLEX
Die Deutschen und der Osten 1900–1945

Gerd Koenen

C. H. Beck 2005 (528 s.)

FÖR NÄSTAN EXAKT tjugo år sedan inleddes den så kallade *Historikerstreit*, en av de största urladdningarna bland västtyska historiker. I en artikel i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* den 6 juni 1986 hävdade Ernst Nolte att det fanns ett kausalt samband mellan Gulag och Auschwitz. Klassmordet föregick rasmordet i tiden. Förintelsen var enligt Nolte dikterat av rädsla bland nationalsocialister för att själva falla offer för ett klassmord, eftersom kommunismen i deras föreställningsvärld sågs som ett judiskt fenomen.

Att ställa frågan om dessa totalitära rörelser påverkade varandra är legitimt, men Noltas kritiker hade inte svårt att påvisa att det nationalsocialistiska förintelseprogrammet hade äldre och

djupare rötter än så och inte var en reaktion på bolsjevikernas terror, även om ryss- och kommunistkräcken hade stor betydelse för mellankrigstidens politiska klimat.

Ett nytt perspektiv på denna debatt ger historikern och journalisten Gerd Koenen i *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900–1945*. Koenen är född 1944 och har publicerat flera verk om kommunismens historia, till exempel *Utopie der Säuberung* (1998). Han var tillsammans med Lev Kopelev även redaktör för antologin *Deutschland und die russische Revolution 1917–1924* (1998). Den nya boken är en kritisk granskning och problematisering av argumentationen hos Nolte – och hans kritiker. För hur mycket som än skilde dem åt, förenades de i utgångspunkten att de tyska reaktionerna på bolsjevismen var våldsamt negativa bland stora skikt. En dominerande tanke i den tyska historieskrivningen har också varit att antibolsjevismen till stora delar grep tillbaka på 1800-talets russofobi, vilken tillskrivits en central roll i den tyska borgerlighetens konstituering.

KOENEN BESTRIDER INTE att de negativa reaktionerna på bolsjevikernas maktövertagande hade stor betydelse, och han är angelägen om att inte formulera en rigid antites till denna uppfattning. Hans ambition är att visa att relationen mellan ryssar och tyskar var mångtydig och skiftande och att man inte kan förstå den utan att beakta relationen till ett tredje – till "väst", upplysningen och liberalismen.

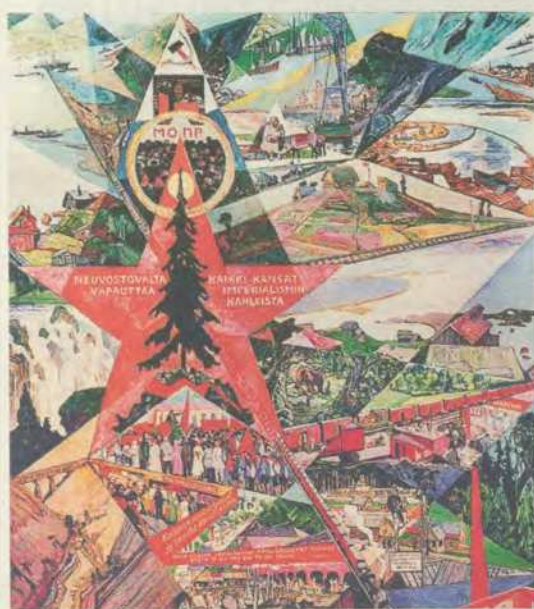
Filosofen Boris Groys har hävdad att Ryssland alltid sökt sin identitet i avgränsning mot väst och velat överträffa den västliga universalismen med egna universalistiska anspråk. Sådana försök fann en god jordmån i Tyskland, där sökandet efter en avgränsning mot väst också var utbredd och förstärktes efter första världskrigets slut. Mot Weimarrepublikens västorientering stod hela tiden en andlig och politisk östorientering.

Naturligtvis hade det tyska nederlaget och Versaillesfreden stora konsekvenser för synen på Ryssland. Hans von Seeckt, mannen bakom Reichswehrs uppbyggnad efter kriget, hyste först förhoppningen att Tyskland skulle kunna få bättre fredsvillkor genom att erbjuda sig som skyddsvall mot bolsjevismen. När det inte gav någon utdelning förordade han i stället att Tyskland skulle göra gemensam sak med Sovjetunionen mot väst. Men det fanns en djupare kulturell och politisk grund för en ambivalent syn på bolsjevismen.

Den ryska kulturen hade ett enormt genomslag i Tyskland både före och efter första världskriget. Det är ingen tillfällighet att Arthur Moeller van den Bruck, den konservativa revolutionär som lanserade begreppet "Tredje riket", också var utgivare av Dostojevskij och en inflytelserik uttolkare av dennes verk för den tyska läsekretsen.

Det "ursprungliga", "barnsliga", rentav barbara Ryssland tedde sig för en del som ett botemedel mot urbaniseringen och industrialiseringen, som hade drabbat Tyskland med våldsam kraft. Det är, som Koenen påpekar, påfallande hur lika de negativa och positiva stereotyperna är i den tyska diskussionen; den ryska "efterblivenheten" kunde också ses som "ursprunglighet", barbariet som ett botemedel mot ett västligt förvecklande.

Med hjälp av det outgrundliga Ryssland hoppades man också kunna kureras sig från den västliga rationalismen. Detta land var för stort för att fattas med förståndet; man måste söka efter det med själen, som ett populärt ledmotiv löd. Vad

Ödesgemenskap. Den tyske konstnären Heinrich Vogelers "Komplexbild Karelän und Murmansk" från 1926. FOTO: AKG-IMAGES

Koenen påminner om hur nationalism och socialism smälte samman i Tyskland, inte minst som ett resultat av första världskrigets inverkan på det tyska samhället. Det är signifikant att Lenin förklarade att bolsjevikernas uppgift var att lära sig av den tyska statskapitalismen och med fullständig kraft och konsekvens genomföra den i Sovjetunionen. När man diskuterar påverkan mellan bolsjeviker och nationalsocialister får man inte glömma att båda var inspirerade av den tyska krigsekonomi under den senare fasen av första världskriget, som hade ett starkt inslag av planekonomi.

DEN PREUSSISKA TRADITIONEN med sin tonvikt på underordning under staten kunde också ligga till grund för ett slags nationell socialism, och det var en sådan syntes som de konservativa revolutionärerna strävade efter för att övervinna västs individualism och kommersialism.

För Oswald Spengler var Tyskland till sitt väsen antiliberalt och antidemokratiskt. Arbarklassen skulle förena sig med de bästa representanterna för den gammalpreussiska statskänslan och övervinna den franska demokratin och den engelska liberalismen, hävdade han i *Preussentum und Sozialismus* 1919. Moeller van den Bruck menade att de "unga" folken – främst tyskar och ryssar – skulle förena nation och socialism och ställa sig i spetsen för kampen mot det gamla borgerliga väst. Så bland vissa delar av den tyska borgerligheten handlade det inte så mycket om skräck inför den ryska revolutionen, utan om en intressegemenskap och ömsesidig inspiration i kampen mot västligt inflytande. De konservativa revolutionärerna var för övrigt en hybrid, som förtydligar både det konservativa draget i bolsjevismen och det socialistiska i nationalsocialismen.

Det är emellertid inte någon av de konservativa revolutionärerna som står i centrum för Koenens skildring. Bokens sammanhållande gestalt är författaren och journalisten Alfons Paquet, vars rapporter från Sovjetunionen fick ett stort genomslag i Tyskland. Hösten 1916 reste han till Stockholm som korrespondent för *Frankfurter Zeitung*. Det var nämligen från Stockholm som man bäst kunde följa utvecklingen i Ryssland vid denna tid.

Paquet, som hade en nära relation till den ledande bolsjevikern Karl Radek, blev också den förste tyske korrespondenten i Moskva efter kriget. Den bild han gav i sina artiklar och böcker ligger långt från skräckstereotypen. Paquet var fascinerad av bolsjevikerna och deras handlingskraft. Han rapporterade förvisso om terrorn, men var ambivalent till den; tjekan behövdes om man skulle kunna styra ett folk som det ryska, hette det. Man kan undra över hur representativ Paquet, världsmedborgare och motståndare till nationalsocialismen, var för bredare skikt i Tyskland, och kanske skall man vara försiktig med att dra för långtgående slutsatser utifrån honom, även om han hade stort genomslag.

Det är heller inte svårt att se att Koenen på en

del punkter faktiskt skriver den rigida antites som han säger sig vilja undvika. Den tyska borgerlighetens rädsla för en tysk revolution var snarast hypokondrisk, hävdar Koenen; det är symptomatiskt att han väsentligen utelämnar det tyska kommunistpartiets frammarsch mot slutet av 20-talet och dess bindning till Moskva och de reaktioner detta gav upphov till. Koenen tonar också ner den rasistiska ideologins betydelse för den tyska brutaliteten på östfronten under andra världskriget, som han menar hade mindre med ideologi och mer med det totala kriget som sådant att göra. Klart är att krigsförloppet hade en enormt brutaliserande inverkan, men att kriget blev totalt på det sätt som det blev berodde inte minst på den rasistiska nervärderingen av östeuropeerna.

TROTS ATT KOENEN IBLAND trampar över i sin iver att motsäga den dominerande bilden, är hans bok ändå förtjänstfull när den lyfter fram den ambivalenta relation mellan tyskar och ryssar, som till stora delar täckts över av andra världskriget och det kalla kriget. Boken är aktuell på så sätt att den skapar en resonanslåda för diskussionen om förhållandet mellan Tyskland och Ryssland i dag och framöver.

Det är kanske ingen tillfällighet att boken skrivs nu, när den geopolitiska situationen är mer öppen än på länge. Tyskland har under efterkrigstiden kopplat ihop sig med Frankrike och därigenom bundit sig till väst, men denna parbildning är inte lika given längre.

En tysk positionering som Europas mitt kan innefatta en identitetsdynamik i relation till Ryssland, och Koenen erinrar om att det finns starka historiska minnen att utgå ifrån. Dock hävdade han nyligen i en radiointervju att Rysslands komplexet är borta. Landet har förlorat sin attraktivitet för det tyska samhället. Dessutom är vi i dag rätt främmande för föreställningen att det skulle finnas speciella släktskap mellan folk. Kanske är det så. Men man kan inte utesluta att Ryssland kommer att spela en viktig roll för Europas mitt även i framtiden.

KAY GLANS

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

BOSSE BERGMAN

Stadsbyggnadshistoriker och forskare vid KTH.

DAN EGONSSON

Docent i praktisk filosofi vid Lunds universitet.

IVAR EKMÄN

International Herald Tribunes korrespondent i Skandinavien.

INGER ENKVIST

Professor i spanska vid Lunds universitet.

PER GAHRTON

Frilansskribent och före detta EU-parlamentariker.

EVA-CARIN GERÖ

Professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

BO ISENBERG

Fil dr i sociologi och universitetslektor vid Högskolan i Kalmar.

ALF W. JOHANSSON

Professor i historia vid Södertörns högskola.

HANS-ROLAND JOHNSON

Fil. dr i franska.

EMMA JÖRUM

Doktorand i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

PETER KEMP

Professor i filosofi vid Danmarks pedagogiska universitet.

HENRIK LAGERLUND

Forskare på filosofiska institutionen vid Uppsala universitet.

LOUISE NYSTRÖM

Arkitekt och professor i fysisk planering vid Blekinge tekniska högskola.

ANDERS OLSSON

Professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet.

PERNILLA STÅHL

Frilansskribent.

JOHAN SVEDJEDAL

Professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

BIRGITTA SVENSSON

Professor i etnologi vid Stockholms universitet.

MATS WIKLUND

Frilansskribent.

JOHAN ÖSTLING

Doktorand i historia vid Lunds universitet.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 5 SEPTEMBER 2006

Ny rutt för försvaret. Läs om det obemannade stridsflygplanet Neuron, fältpastorn och operationen i Kongo på sidan 4.

FOTO: SCANPIX

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 400 kr (Norden 500 kr). Studerande: 200 kr.

Beställ din prenumeration: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se Telefon: 031-743 99 05 eller fyll i talongen nedan.

Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...

- ☐ Helår 9 nr normalpris 400 kr
☐ Studerande 200 kr (posta kuvert med talong och kopia på betald
terminsräkning eller skriv Ditt CSN-kortsnr här:)

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM